

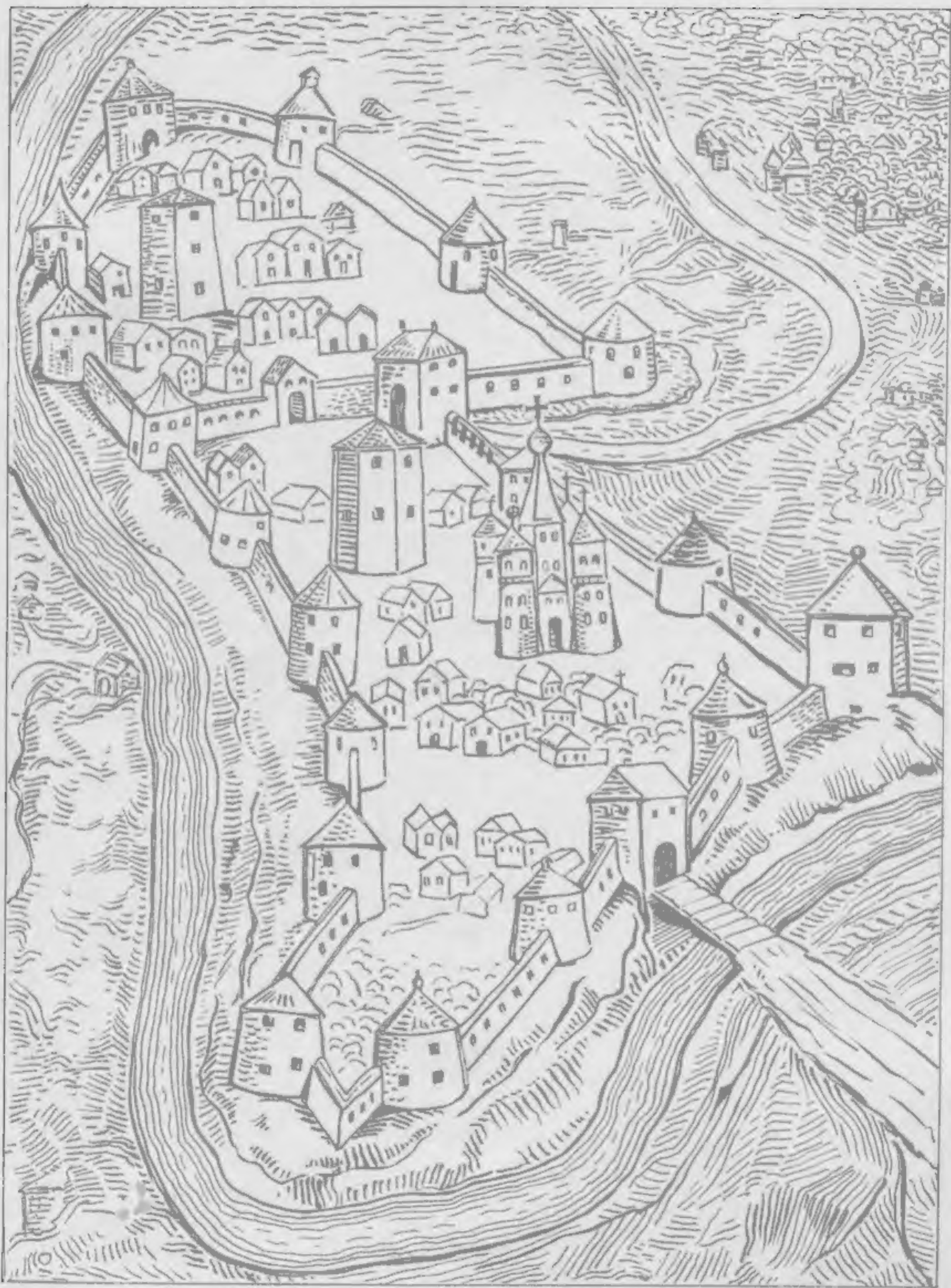
БЕЛАРУСКАЕ ДОБРААХВОТНАЕ ТАВАРЫІСТВА АХОВЫ ПОМНІКАЎ
ГІСТОРЫІ І КУЛЬТУРЫ

М. А. ТКАЧОЎ

ЗАМКІ БЕЛАРУСІ

(XIII—XVII ст.)

МІНСК
ВЫДАВЕЦТВА „ПОЛЫМЯ“
1977

АД АУТАРА

На працягу многіх стагоддзяў беларускія муляры-дойліды ўзводзілі са звыклых для іх будаўнічых матэрыялаў — палявога каменю і цэглы — магутныя замкі.

Архітэктурна-мастацкае аблічча такіх збудаванняў у кожным выпадку канкрэтна-індывідуальнае. Кожны з помнікаў мае сваю гісторыю, сваю ўласную будаўнічую біяграфію. Але збліжае іх, радніць адно: увасабленне гераізму і мужнасці народа, яго самабытнага таленту і каласальнай працы, укладзеных у справу абароны кроўных інтарэсаў роднай зямлі.

Помнікі, аб якіх расказваецца ў гэтай кнізе, з'яўляюцца неацэннымі дакументамі нашай гісторыі, нашай нацыянальнай спадчынай, валодаць якой не толькі пачэснае права, але і вялікая адказнасць. Зберагчы іх, захаваць для нашчадкаў — абавязак кожнага чалавека, усёй грамадскасці.

Кніга адрасуецца шырокаму колу краязнаўцаў, настаўнікам, вучням, студэнтам, асобам, што адказваюць за ахову помнікаў, а таксама ўсім, каго хвалюе і цікавіць мінулае Беларусі.

Публікацыя матэрыялаў аб выдатных помніках ваеннага дойлідства XIII—XVII ст. не толькі дасць чытачам неабходны мінімум звестак. Яна мае на мэце таксама пэўны аспект эстэтычнага і патрыятычнага выхавання маладога пакалення, камуністычны светапогляд якога павінен быць навукова шырокім і поўным і фарміравацца на слаўных баявых і працоўных традыцыях свайго народа, на трывалым грунце ўсёй яго шматвяковай гісторыі і культуры.

УСТУП

Абарончыя збудаванні — неад'емная частка беларускай культуры, сведка яе нялёгкай, складанай і багатай гісторыі. Сцены заімішэлых замкаў, пасечаныя войнамі і часам, сталі старонкамі летапісу сівых вякоў, па берагі перапоўненых гераічнай барацьбой беларускага народа за сваё шчасце і незалежнасць.

За многія стагоддзі сваёй гісторыі беларусы спазналі нямала. Лёс іх зямлі вырашаўся не толькі ў Грунвальдскай бітве з крыжакамі ў 1410 г. або з татарамі пад Клецкам у 1506 г. У тыя далёкія часы ваенныя падзеі звычайна адбываліся пад сценамі ўмацаваных гарадоў і замкаў. Менавіта яны прымалі на сябе галоўны цяжар варожых нашэсцяў і часцей за ўсё вырашалі лёс вайны ці паходу.

«Краінай замкаў» называлі сучаснікі нашу зямлю. І гэта сапраўды так. Амаль праз кожныя 30—40 км тут стаяў замак — пункт абароны вялікай ваколіцы. Магутныя сцены замкаў не раз чулі сігналы-поклічы ваенных труб, свіст стрэл і грукат гармат. Сярод мора вайны, якое раз-пораз затапля-

ла краіну, замкі ўзвышаліся непрыступнымі астравамі, дзе збіраліся сілы змагання і кваліфікацыя будучыя пераможцы.

Цяпер старажытныя ваенна-абарончыя збудаванні не маюць ужо практычнага значэння. Тым не менш іх каштоўнасць для нас велізарная. Створаныя руплівай, мазольнай працай нашага народа, яны не толькі адлюстроўваюць яго гістарычнае мінулае, патрыятызм і гераічную барацьбу ў абарону роднай зямлі. Адначасова яны з'яўляюцца яскравым сведчаннем таленту і высокай культуры беларусаў далёкага мінулага, бо, гаворачы словамі выдатнага савецкага даследчыка старажытнай архітэктуры М. М. Вароніна, «...стан фартыфікацыі ў вядомай ступені адлюстроўвае культурнае развіццё народа ў тую ці іншую гістарычную эпоху».

Знаёмства з гэтымі помнікамі пераконвае, што на Беларусі развіццё ваеннага доўлства ішло ўпоравень з часам, а сіла і характар абарончых умацаванняў цалкам адпавядалі тагачаснай ваеннай адукацыі народаў, якім яны былі проціпастаўлены.

І. ВЕЖЫ-ДАНЖОНЫ НА БЕЛАРУСІ

Вытокі беларускага ваеннага дойлідства, як і архітэктуры ўвогуле, губляюцца ў глыбі стагоддзяў. Яго карані заглыбіліся ажыо ў перыяд разлажэння першабытна-абшчыннага ладу, калі на землях сённяшняй Беларусі на паселішчах эпохі ранняга жалезнага веку з'явіліся першыя абарончыя збудаванні.

Ад простых драўляных парканаў да магутных сцен і вежаў гарадоў — такі шлях прайшла сістэма ваенна-абарончых збудаванняў, пакуль у другой палове XIII ст. не з'явіліся на Беларусі першыя мураваныя вежы. Прычыны іх узвядзення трэба шукаць у развіцці ваенна-інжынернага мастацтва ўсходніх славян, у замене тактыкі пасіўнай аблогі актыўным штурмам з дапамогай новай ваеннай тэхнікі — каменяметных машына-парокаў.

Значны паварот у тактыцы аблогі прывёў да істотных змен у наладжванні абароны і ў пабудове саміх умацаванняў. Асновай абароны горада ці замка стала высокая шмат'ярусная мураваная вежа, узвядзенне якой спалучалася з далейшым удасканаленнем прыродных абарончых рубяжоў. Вежа мала паддавалася ўдарам каменяметаў і была практычна недаступная для асаднай тэхнікі таго часу. Разам з тым, высока ўзнімаючыся над паселішчам, яна дазваляла абаронцам весці прыцэльную стрэльбу з лукаў і самастрэлаў па ворагу і яго каменямётах.

На Беларусі ў некаторых мураваных вежах меліся памяшканні, прыстасаваныя нават для жылля абаронцаў. У гэтым яны ў пэўнай ступені аналагічныя вежам-данжонам*, шырока распаўсюджаным у XII—XIII ст. у краінах Скандынавіі. Цэнтральнай і Заходняй Еўропы і Прыбалтыкі.

КАМЯНЕЦКАЯ ВЕЖА

Унікальным помнікам абарончага дойлідства другой паловы XIII ст. з'яўляецца вежа-данжон, якая захавалася да нашага часу ў г. п. Камянец Брэсцкай вобласці. Гэта адзіная ацалелая да нашага часу пабудова з групы так званых вежаў валынскага тыпу, што некалі існавалі ў многіх беларускіх гарадах.

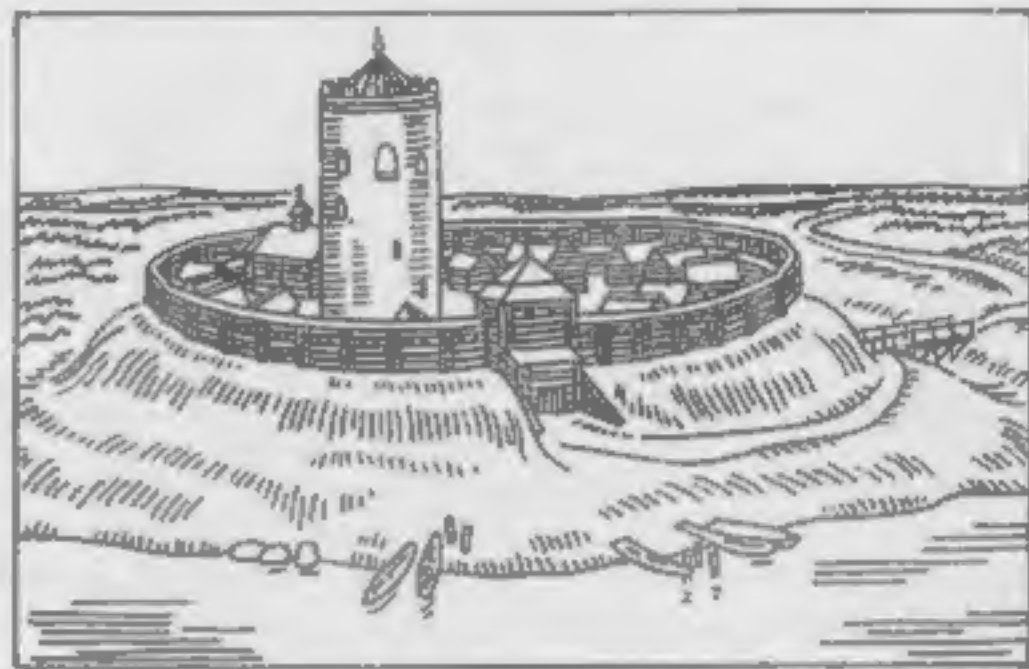
Камянецкая вежа (Камянецкі стоўп) стаіць на высокім пясчаным пагорку на левым беразе р. Лясной.

Гісторыя вежы цесна звязана з горадам Камянцом, што ўзнік як пагранічны апорны пункт князя Уладзіміра Васількавіча супраць літоўскага князя Трайдэна, з якім не раз даводзілася ваяваць. У 1276 г., пасля чарговага замірэння з Трайдэнам, Уладзімір Васількавіч вырашыў заляжыць на р. Лясной «град». З гэтай прычыны сюды быў пасланы вядомы «градаруб» Алекса, які яшчэ пры бацьку Уладзіміра Васількавіча шмат гарадоў «зрубіў». А праз нейкі час у по-

вым горадзе пры ўдаэле тутэйшых жыхароў узвялі «столп камен вышотою 17 саженой. Подобен удивлению всем зрящим на нь».

Дакладная дата збудавання гэтага помніка старажытнай архітэктуры невядомая. Мяркуючы па звестках Іпацьеўскага летапісу, вежу муравалі недзе паміж 1276 і 1288 гг.

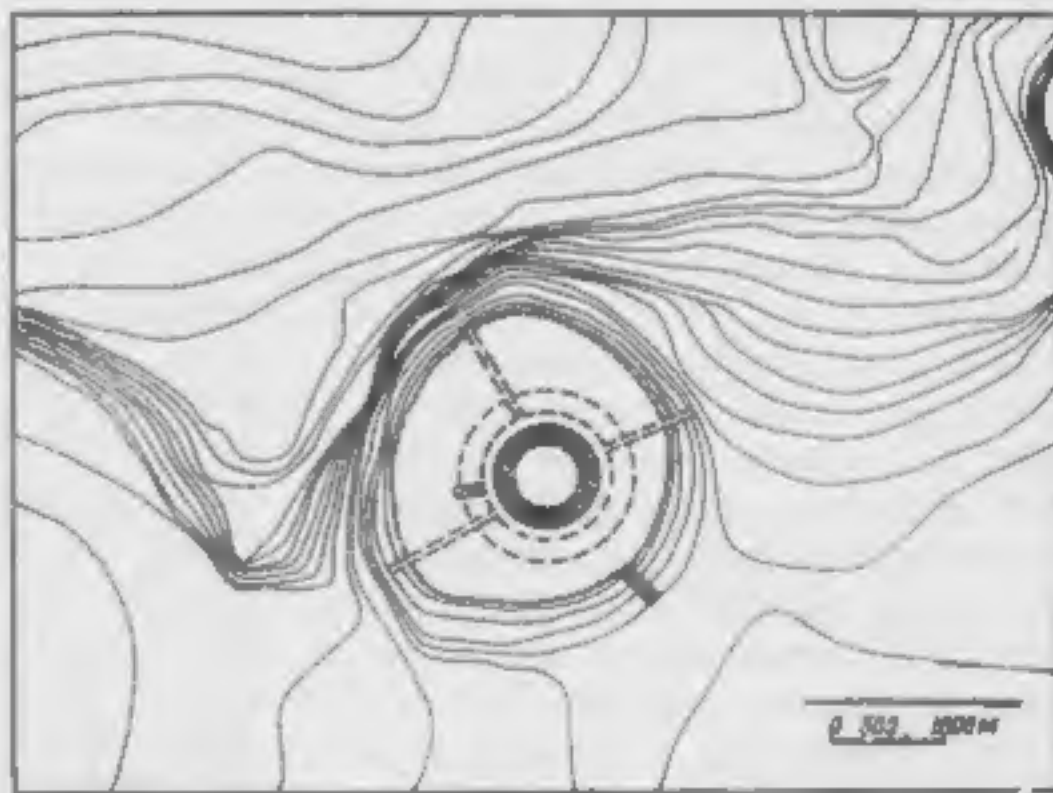
Таўшчыня сцен гэтага 30-метровага «стаўпа» дасягае 2,5 м, вонкавы дыяметр — 13,5 м. Стаіць вежа на магутным падмурку з булыгі, перасыпанай чыстым дробным пяском. Вышыня падмурку — каля 2,3 м, а яго вонкавы дыяметр — каля 16 м.

Старажытны Камянец. Рэканструкцыя па матэрыялах аўтара. Малюнак Я. Куліка.

Вежа складзена з брусчатай цэглы цёмна-чырвонага і жаўтаватага колераў, а надзвычай добрай перавяззю швоў.

Велічная манументальная вежа ўверсе крыху

Камянецкая вежа. Сітуацыйны план

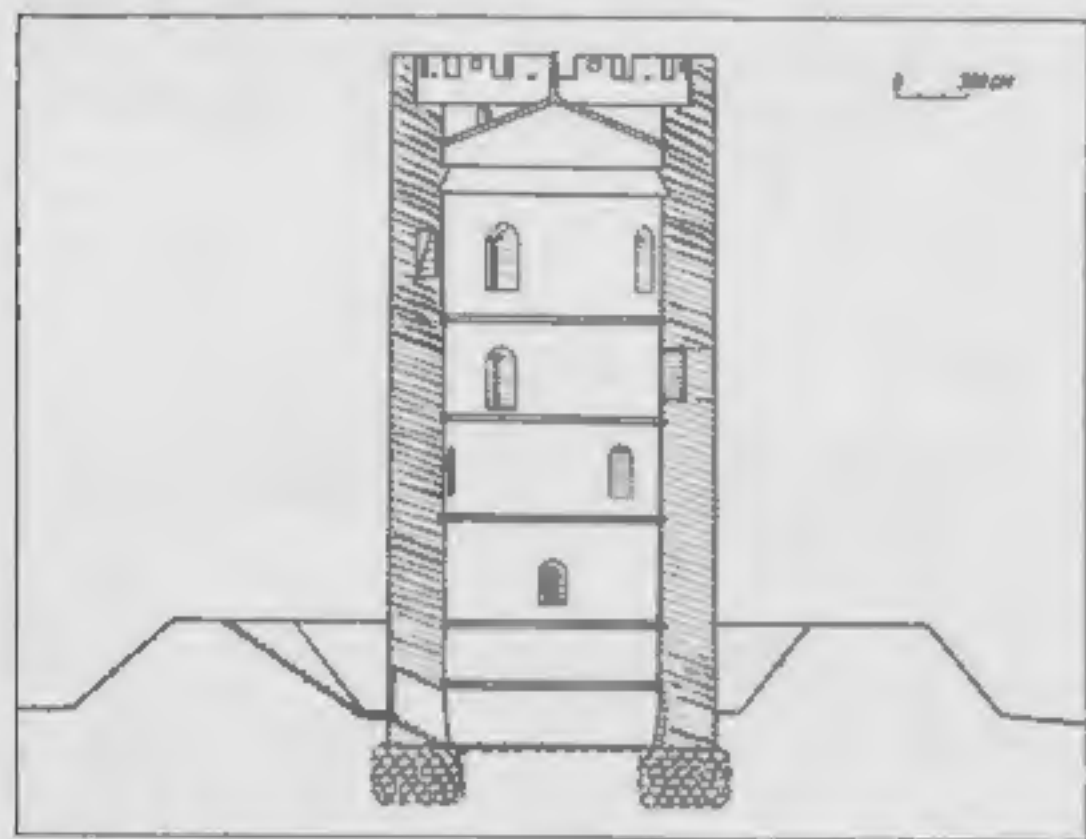
вузейшая і не мае ні вертыкальных, ні гарызантальных члянэнняў. Ствол яе выкладзены з лёгкім нахілам да вертыкальнай восі.

Сцены вежы прарэзаны байніцамі. У першым ярусе іх — дзве, у другім і трэцім — па тры, а

* Тлумачэнне тэрмінаў гл. у слоўніку на стар. 82.

ў чацвёртым — дзве байніцы і адзін вялікі спічасты праём, які некалі выводзіў на балкон, пабудаваны на кансольных бэльках.

Байніцы чатырох ніжніх паверхаў вузкія, шчыльнападобныя, шырэйшыя з унутранага боку.

Камянецкая вежа. Разрэз

Большасць байніц мае плоскае перакрыцце, а амбразуры завяршаюцца паўцыркульнымі аркамі.

У пятым ярусе прарэзаны чатыры байніцы. Форма амбразур спічастая, але арка акругленая і мае нязначную стралу пад'ёму. Амбразуры пятага яруса ў адрозненне ад усіх астатніх пашыраюцца не толькі ўсярэдзіну, але і вонкі.

Паміж гэтымі байніцамі з надворнага боку размешчаны 4 плоскія нішы з паўцыркульным завяршэннем. Фотадымкі Камянецкай вежы канца XIX — пачатку XX ст., на якіх гэтыя нішы бачны са слядамі старажытнага пабеленага тынку, сведчаць, што нішы спачатку тынкавалі, а потым бялілі. Гэта надавала строгаму і велічэнаму збудаванню рысы сціплай прыгажосці. Над пятым ярусам вежы захаваліся рэшткі цаглянага купальнага скляпення, якое існавала яшчэ ў сярэдзіне XIX ст.

З трэцяга яруса пачынаецца цагляная лесвіца, якая ідзе ў тоўшчы сцяны і асвятляецца двума вузкімі акенцамі. Лесвіца выводзіць на самы верх вежы, на баявы праход, прыкрыты 14 зубцамі. Кожны зубец мае скразную адтуліну, формаю і велічынёй роўную «тычку» або «лажку» цагляны. Адтуліны хутчэй за ўсё служылі абаронцам вежы ў якасці назіральных шчылін падчас інтэнсіўнага варожага абстрэлу.

Выгляд Камянецкай вежы ў канцы XIX ст. Архіўны адмак

Камянецкая вежа, як і большасць іншых ваенных пабудов той пары, мае выцягнутыя ўверх формы, лаканічныя і простыя. Разам з тым яна не пазбаўлена дэкору. Гэта дасягнута лёгкімі штрышкамі раннегатычных архітэктурных форм: спічастымі праёмамі і вокнамі з трохлопасным завяршэннем, архівольтам * аркі дзвярнага праёму ў чацвёртым ярусе, нервюрнымі * скляпеннямі на «гірках» *. Яны тонка прарысоўваюцца на магутным целе збудавання разам з паўцыркульнымі аркамі плоскіх ніш і байніц, характэрных для раманскай * архітэктурны.

Завяршэнне вежы — зубчастая стужка старажытнаславянскага парэбрыка з чатырох радоў цаглін, пакладзеных на вугол, — пераклікаецца з арнаментальнымі матывамі народнага мастацтва і як бы падкрэслівае першапачатковасць мясцовых будаўнічых традыцый і вытокі іх адметнасці, з якіх пачаўся паступовы пераход ад раманскага стылю да готыкі *.

Камянецкая вежа спазнала нямала выпрабаванняў. Не раз, пачынаючы з 1373 г., на горад нападалі рыцары-крыжакі. У 1375 г., напрыклад, атрад крыжакоў, на чале якіх стаяў комтур з Бальгі Тэадорых фон Эльснер, абрабаваў наколіцы Камянца і забраў шмат палонных і свайскай жывёлы. Праз тры гады, у 1378 г., рыцарам удалося штурмам узяць горад і спаліць. У 1384 г. яны зноў напалі на Камянец.

У 1382 г. Камянец захапіў польскі князь Януш Мазавецкі. Толькі праз год, пасля тыднёвай аблогі, горад вярнуў назад князь Ягайла. У час доўгай звады паміж Ягайлам і Вітаўтам, у 1390 г., Ягайлу зноў давялося браць Камянец штурмам. Аднак горад быў важным стратэгічным пунктам, які да таго ж стаяў на скрыжаванні гандлёвых дарог. Таму яго ўмацаванні хутка адбудоввалі і трымалі ў належным парадку. Дамінантай гарадской абароны была вежа. Яна знаходзілася ў сярэдзіне кальцавага вала, на вяршыні якога стаялі драўляныя ўмацаванні. Гэта адзначалі ў па-

чатку XVI ст. у сваіх дарожных нататках вядомы падарожнік і дыпламат С. Герберштэйн: «Камянец — горад з мураванай вежай у драўляным замку».

Пад час вайны паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай горад і яго ўмацаванні так пацярпелі, што Сейм быў вымушаны ў 1661 г. вызваліць Камянец ад падаткаў на 4 гады. Аднак у 1771 г. горад зноў складаўся з «места» і замка. Прынамсі, яшчэ ў пачатку XIX ст. вакол Камянецкай вежы існавалі рэшткі старажытнага драўлянага замка, які з трох бакоў быў абведзены равамі, а з чацвёртага бараніўся рэчкаю. З боку р. Лясной, відаць, і быў размешчаны уваход у Камянецкі замак. Характэрны для ўваходу разрыў паміж валамі добра відзён на малюнку акварэллю невядомага мастака сярэдзіны XIX ст., калі старажытныя валы яшчэ існавалі. Зніклі яны ў 1903 г., калі, згодна з праектам акадэміка В. В. Суслава, праводзіліся рэстаўрацыйныя работы. Бясплёдна знік і абарончы роў.

У 1903 г. над першым і другім ярусамі вежы разабралі познія скляпенні. Хоць кіраўнік рэстаўрацыйных работ акадэмік В. В. Суслаў і не пакінуў ніякіх заўваг, думачца, вызначыць прыблізны час іх узвядзення можна. Як сведчыць дакумент агляду Камянецкай вежы ў 1827 г., у ёй не было ніякіх скляпенняў; толькі адзначалася, што ўсярэдзіне верхняя «падлога разбурылася».

Як бачым, тут гаворка ідзе пра верхнія драўляныя перакрыцці і ні словам не ўпамінаюцца мураваныя скляпенні. Аднак краязнаўца Н. П. Авенарыус, які ў маі 1889 г. наведаў вежу, паведамляў ужо, што над першым ярусам існава-

Камянецкая вежа ў сярэдзіне XIX ст. Малюнак Н. Орды

ла добра захаванае скляпенне. Акрамя таго, тады ж яшчэ існавала і частка скляпенняў другога яруса. Такім чынам, як нам здаецца, ёсць усе падставы лічыць, што перакрыцці першага і другога ярусаў Камянецкай вежы былі зроблены ў прамежку паміж 1827 і 1889 гг. Потым, магчыма, пасля абвалу цаглянага купала над пятым ярусам, які мог пашкодзіць скляпенне другога яруса, вежа стаяла пустая аж да пачатку рэстаўра-

цыйных работ (1903 г.). Цэгла (10 тыс. штук), патрэбная на рэстаўрацыю пашкоджаных участкаў сцен і зубцоў, была заказана селяніну Матыкальскай воласці Сямёну Дранюку. А каб правесці земляныя і цагляныя работы, сюды запрасілі з г. Гродна вопытнага майстра Адама Арцішэўскага. Тады ж ад вежы адкінулі трохметровы пласт зямлі і насыпалі вакол кольцападобны вал, абліцаваўшы яго каменнем. У вале для дрэнажу зрабілі тры схаваныя мураваныя каналы.

Камянецкая вежа на акварэлі невядомага мастака сярэдзіны XIX ст.

Археалагічнае даследаванне фундамента дазволіла зрабіць дакладны прамер вышыні вежы ад зубцоў да пачатку фундамента. Яна аказалася роўнай 30,15 м (± 5 см). Гэта амаль дакладна адпавядае летапісным звесткам аб вышыні Камянецкага стаўпа — 17 сажняў, калі лічыць сажні махавымі (177 см.).

Што датычыць назвы «Белая вежа», якая трынала замацавалася за Камянецкай вежай, дык траба прызнаць, што назва гэтая вельмі позняя. Яна ўзнікла ў XIX ст., калі вежай як помнікам «старажытнага і ісціннага рускага праваслаўя» зацікавіліся царскія ўлады і сам цар, які ездзіў у Белавежскую пушчу на паляванне. У 1903 г. выйшла кніга П. Карцава «Белавежская пушча», дзе зусім памылкова пісалася, што Камянецкая вежа стаіць не на р. Лясной, а на р. Белай. Ад яе, нібыта, і атрымала сваю назву вежа, а пазней, быццам, і бліжэйшая пушча пачала называцца Белавежскай. Адпаведна другой версіі, прыдуманай мясцовым святшчэннікам Л. Пасеўскім, вежу назвалі Белай таму, што яе ў старажытнасці бялілі. На самай жа справе ўпершыню яе набялілі зусім нядаўна, у пачатку 50-х гадоў нашага стагоддзя.

Цяпер Камянецкая вежа ператворана ў філіял Брэсцкага краязнаўчага музея і стала месцам турысцкіх экскурсій.

З розных крыніц вядома таксама, што абарончыя вежы, падобныя Камянецкай, меліся ў Брэ-

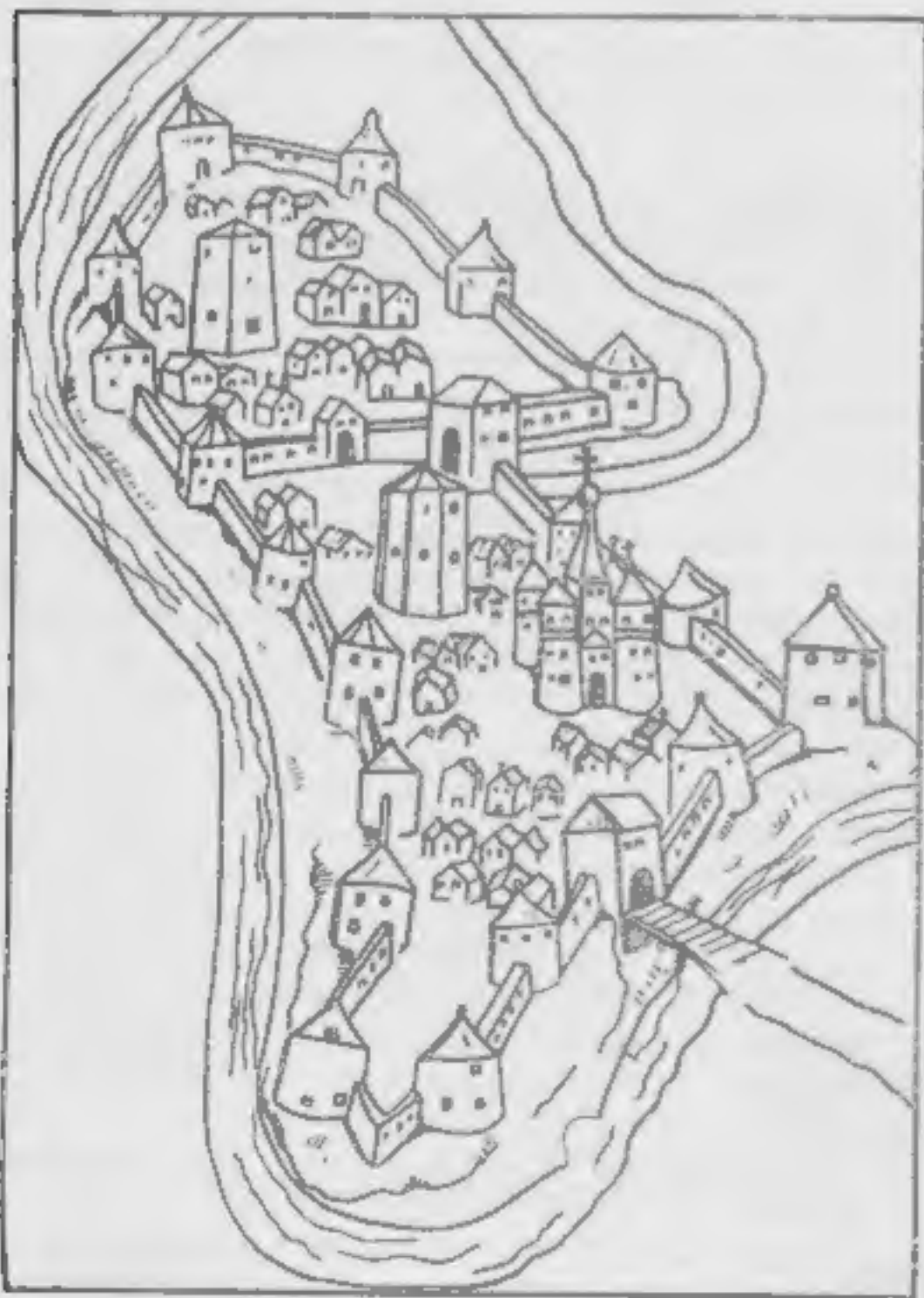
сце, Тураве, Полацку, Гродна і Навагрудку¹.

Берасцейскі стоўп, паводле Іпацьеўскага летапісу, быў «высотою яко Каменецкый». Цяпер устаноўлена, што Берасцейская вежа знаходзілася на паўднёва-ўсходнім краі мыса старажытнага гарадзішча, размешчанага на правым беразе р. Буг пры ўпадзенні ў яе Мухавец. На ўсіх планах горада за 1798, 1800, 1803 і 1830 гг. яна пазначана. У пачатку 30-х гг. XIX ст., у час перабудовы замка і ўзвядзення бастыёнаў Брэсцкай крэпасці, вежу разабралі. Аднак яе графічныя сляды на планах дазваляюць меркаваць, што вежа была не круглая, а чатырохвугольная, памерам каля $5,9 \times 6,3$ м, таўшчынёю да 1,3 м. Зыхо-

Брэсце. Выкапіроўка з плана 1800 г.:
1 — замчышча;
2 — вежа

Полацкія замкі. Паводле акварылі С. Пахалавіцкага «Аблога Полацка Стэфанам Баторыем ў 1579 г.»

¹ Аб вежах у Гродна і Навагрудку больш падрабязна гл. ніжэй.

дзячы з гэтага, можна лічыць, што вежа старажытнага Брэсця больш паходзіла на такую ж вежу ў Стоўпі, што на Валыні, чым на Камянецкую. Але форма яе, выцягнутая і тонкая, відавочна дазволіла летапісцу параўнаць Берасцейскую вежу з Камянецкай.

Пра вежу старажытнага Турава вядома толькі, што яна ў 30-х гадах XIX ст. была таксама разбурана. Цяпер на Тураўскім гарадзішчы ад яе засталася адно амаль круглае ўзвышша дыяметрам каля 11 м.

Дзве абарончыя вежы — адна на Верхнім, другая — на Сярэднім замку — меліся ў найстаражытным горадзе Беларусі — Полацку. Час іх узвядзення невядомы, аднак архаічныя рысы планава-кампазіцыйнага характару — размяшчэнне ў цэнтры замка, незвязанасць са сценамі — дазваляюць меркаваць, што ўзведзены яны былі не пазней XIV ст. Ва ўсякім разе, полацкія вежы існавалі яшчэ ў канцы 70-х гадоў XVI ст.

Пра адну з іх, хутчэй за ўсё, пра вежу Верхняга замка, у 1579 г. Р. Гейдэнштэйн пісаў: «Вораг таксама не драмаў і з высокіх вежаў, асабліва з той, якая знаходзілася пасярэдзіне замка і ўзвышалася над усімі іншымі, моцна паліў з гармат ва ўсе бакі». Абедзве вежы добра відны на акварэльным малюнку С. Пахалавіцкага «Аблога Полацка Стэфанам Баторыем у 1579 г.».

Інвентар Полацка 1580 г., між тым, пры пералічэнні ўмацаванняў Верхняга замка ніводную з вежаў, якія згадвае Р. Гейдэнштэйн, не называе. Гэта дае падставу меркаваць, што яны былі пабудаваны з дрэва і, верагодна, згарэлі ў час аблогі 1579 г. Традыцыя ўзводзіць адзіночныя вежы пасярод замкавага дзядзінца шырока існавала на Беларусі на працягу XVI і нават у XVII ст. і была цікавай перыфразай тутэйшай ваеннай архітэктуры больш ранніх часоў. Прынамсі, яны даволі часта ўзводзіліся не толькі ў вялікіх замках «вольных» гарадоў, як, напрыклад, у Полацку, але і ў невялікіх прыватнаўладніцкіх і каралеўскіх замках. У XVI—XVII ст. яны вельмі часта спалучалі і выконвалі разам з чыста абарончымі функцыямі функцыі гаспадарчыя.

Як сведчыць «Поліс замку» Радашковіцкага за 1549 г., на панадворку яго ў абкружэнні драўляных горадняў і чатырох вежаў асобна стаяла яшчэ адна, пятая, вежа. Яна мела чатыры паверхі і ўзвышалася над усімі вежамі.

У Шклове, у 1661 г., акрамя гарадскіх фартыфікацыйных збудаванняў існавалі драўляныя ўмацаванні замка графаў Сяняўскіх. Тут сярод дзядзінца таксама стаяла высокая, сечаная з бруса шмат ярусная вежа, з якой у час аблог вёўся абстрэл подступаў да замка.

Такім чынам, у другой палове XIII—XVII ст. у Беларусі былі шырока распаўсюджаны замкі з адзіночнымі вежамі-данжонамі. Іх узнікненне звязана як з уплывам заходнееўрапейскага ваеннага дойлідства, так і з далейшым развіццём ваенна-інжынернага мастацтва славянскіх народаў.

II. ЗАМКІ АГУЛЬНАДЗЯРЖАЎНАГА ПРЫЗНАЧЭННЯ

Трынаццатае стагоддзе было парою ўздыму і развіцця ўсіх усходнееўрапейскіх народаў, а таксама часам вялікіх падзей і змен у іх лёсе. У той неспакойны і бурны век на землі Усходняй Еўропы абрушыліся полчышчы татара-мангольскіх заваёўнікаў. У Прыбалтыку пранікаюць нямецкія крыжакі, якія пашыраюць сваю агрэсію супраць мясцовых народаў, супраць насельніцтва паўночна-заходняй Русі і беларускіх зямель на Падзвінні і Памямонні.

Трагічны лёс Герцыкскага і Кукенойскага княстваў — фарпостаў Полаччыны ў нізоўях Заходняй Дзвіны, якія першымі прынялі ўдар Немецкага ордэна, трагедыя суседніх усходніх і паўднёва-ўсходніх раз'яднаных рускіх княстваў ставілі на парадак дня пытанне пра саюз феадальна-раздробненых зямель Беларусі і Украіны з Літвой. Гэта была аб'ектыўная неабходнасць, якая адпавядала жыццёва важным і надзейным інтарэсам гэтых народаў. Ф. Энгельс адзначаў, што ў тых умовах беларускія і ўкраінскія землі «знайшлі сабе абарону ад азіяцкай навалы, далучыўшыся да так званай Дзяржавы Літоўскай» (К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., изд. 2, т. 22, стр. 18—19).

Аб'яднанне гэтых зямель з літоўскімі землямі паклала пачатак утварэнню Вялікага княства Літоўскага — дзяржавы, у складзе якой закончылася фарміраванне беларускай народнасці.

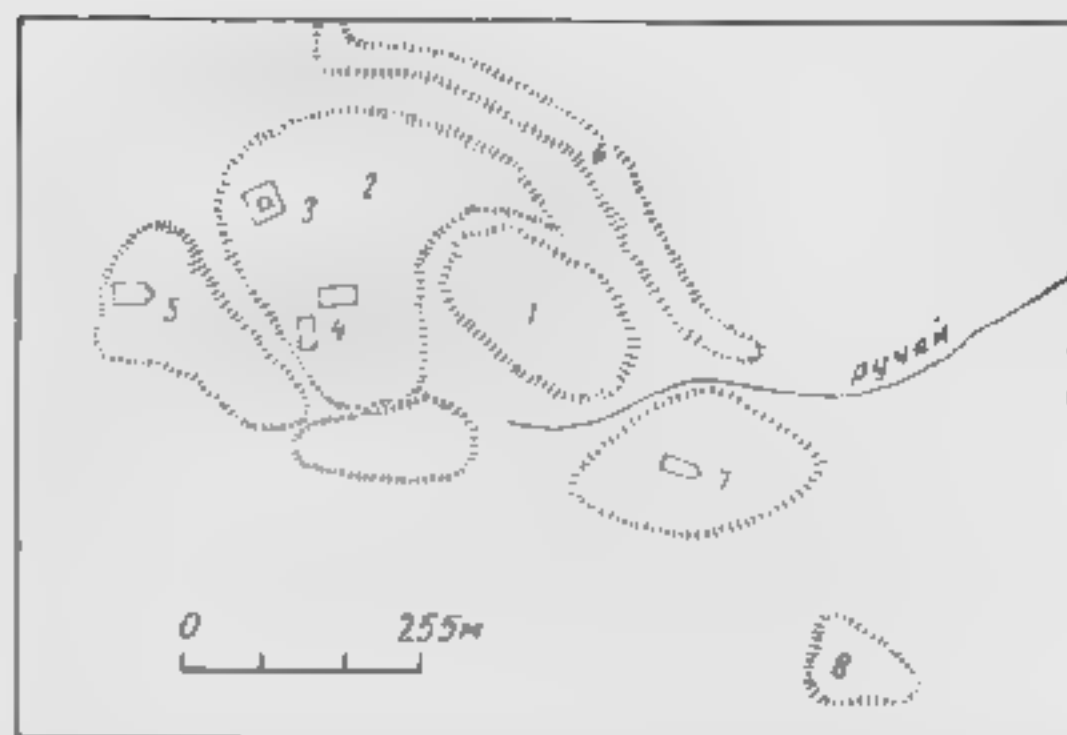
Больш як 100 год вялі барацьбу за незалежнасць народы Прыбалтыкі, Беларусі і Украіны.

Вялікія спадкі гэтай славаўтай барацьбы — шматлікія замкі на тэрыторыі Беларусі і Літвы, якія паўсталі ў той цяжкі для іх час на асноўных напрамках крыжацкай агрэсіі. Замкі ў Гродна, Навагрудку, Лідзе, Крэве, Медніках, Вільні і Троках мелі агульнадзяржаўнае значэнне. І хоць узводзіліся яны ў першую чаргу мясцовым феадальназалежным насельніцтвам, відавочна, што на такія грандыёзныя будоўлі вялікакняская ўлада рэкрутавала будаўнікоў і з іншых зямель дзяржавы. Нездарма да нашых дзён дажыла на Палессі прымаўка: «Каб цябе закаталі ў Вільню горы капацы!», а на ўсёй Беларусі і нават у Заходняй Украіне і цяпер яшчэ кажуць: «Каб ты на Крэўскі замак каменне цягаў!».

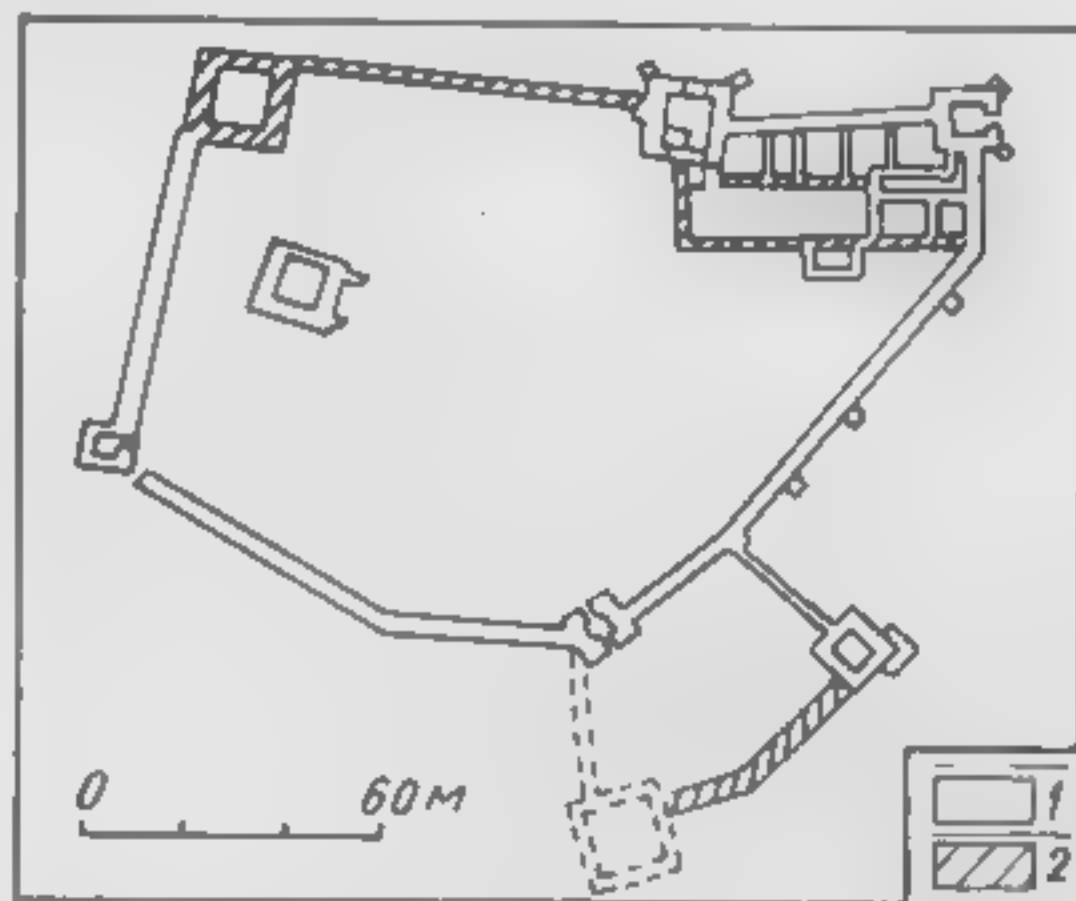
НАВАГРУДСКІ ЗАМАК

Мураваны замак у Навагрудку — унікальны помнік абарончага дойлідства сваёй эпохі.

Гісторыя яго ўмацаванняў прайшла шлях ад простага агароджы-вастракола да наймагутнага шматвежавага замка. Навагрудак — помнік складаны. У яго ўваходзяць дзве пляцоўкі: дзязінец (Замкавая гара) з рэшткамі мураванага замка і вакольніны горад (Малы замак). Устаноўлена, што з пачатку XI ст. і да сярэдзіны XIII ст. на валах старажытнага Навагарадка не менш як пяць разоў узнаўлялі драўляныя сцены. У другой палове XIII ст. на змену вастраколу

Навагрудак. Выкапіроўка з плана 1810 г.: 1 — Замкавая гара; 2 — Малы замак; 3 — млын; 4 — гродскі суд; 5 — Барысаглебскі храм; 6 — Ніжні вал; 7 — Фарны касцёл; 8 — гара Міндоўга

План Навагрудскага замка. Паводле Р. Гюртлера і дўтара: 1 — забудова XIII—XIV ст.; 2 — забудова XV—XVI ст.

прыйшлі моцныя дубовыя зрубы-горадні з падвойнай парэдняй сценкай. Акурат тады і была пабудавана ў замку першая мураваная вежа.

У 1970 г. пад час абследавання цэнтральнай вежы мураванага замка Шчытоўкі было высветлена, што вежа гэтая мела папарэдніцу — яшчэ больш старажытную вежу. Магутнае цела яе, схаванае на 7,5 м у зямлі, стала для Шчытоўкі надзейным і трывалым падмуркам.

Старажытная вежа існавала ў другой палове XIII ст. Яна, відаць, была з таго ж, што і Камянецкая, тыпу валынскіх вежаў. Аднак у адрозненне ад Камянецкай вежы Навагрудская збудавана з вялікіх часаных камянёў, пакладзеных на вапне. Вежа мела чатырохвугольную, блізкую да квадрата форму ў плане 12×12 м і фундамент вышыняй 3,5 м. Камяні, з якіх складзены падмурак, маюць памеры да 1 м і больш

і слаба апрацаваны. Прамежкі паміж імі замазаны вапнай.

Падмурак мае 30-сантыметровы цокаль. Вышэй ідзе кладка сцяны, што ацалела на вышыню да 4 м. Сцяна змуравана з каменняў сярэдніх памераў, добра апрацаваных і падагнатых адно да аднаго. Прасветы паміж імі запоўнены дробным колатым каменем кавалкамі буйнапамернай цэглы «пальчаткі» і замазаны вапнай.

Гэта вежа была цалкам складзена з каменя, за выключэннем байніц, абліцаваных цэглай.

Вызначаючы месца вежы ў сістэме ўмацаванняў Навагрудскага замка, можна заўважыць, што яна стаяла з паўночнага боку ля старажытнага ўваходу і замыкала кальцо землянога вала XIII ст., крыху выступаючы ўперад. Старажытную Навагрудскую вежу XIII ст., відаць, пабудавалі або ў 60-х гг. — у часы праўлення князя Міндоўга, або крыху пазней — у пачатку 70-х гг. Прычым будаўнікамі маглі быць як валынскія ці нямецкія майстры (у 50—60 гг. XIII ст. Міндоўг меў цесныя сувязі з Валынню і з Нямецкім ордэнам, дзе такія вежы ўжо існавалі), так і мясцовыя муралі. Тым больш што мураваныя будынкі для Навагрудка не былі навіной. У XII ст. тут ужо стаяла Барысгабска-Бябская царква. Кваліфікаваныя будаўнікі ў Навагрудку, бясспрэчна, былі. Існавалі тут і даўнія будаўнічыя традыцыі. А той факт, што старажытную вежу ўзвялі з палявога каменю — матэрыялу, звыклага для мясцовых дойлідаў, толькі пераконнае ў праўільнасці нашай думкі. Моц і непрыступнасць Навагрудскага замка ў канцы XIII і ў XIV ст. паслужылі прычынай таго, што перагам ні разу не ўдалося яго захапіць. Так, Іпацьеўскі летапіс, наведваючы пра штурм Навагрудка пад 1274 г. валынскімі і татарскімі войскамі, адзначае, што замак захапіць не ўдалося. У 1314 г. атрад крыжакоў на чале з магістрам Гебрыхам фон Плоцке таксама аблажыў горад. Аднак жыхары зачыніліся ў сваім замку, мужна барабіліся і прымусілі чужынцаў адступіць. Гэтак сама скончыліся напады крыжакоў у 1391 г., калі іх прывёў сам магістр ордэна Конрад Валенрод, і ў 1394 г. Думаецца, пэўную ролю ў гэтым адыграла і мураваная вежа, на долю якой выпалі нялёгкія выпрабаванні. Яе верхнія ярусы былі моцна пашкоджаны. Усё гэта і прымусіла навагрудцаў дзесьці ў канцы XIV ст. нанова адбудаваць вежу, але ўжо не з каменю, а з цэглы.

Новую магутную вежу ўзвялі на руінах старажытнай, якая фактычна паслужыла ёй падмуркам. Яна таксама мела форму квадрата з крыху меншымі за ранейшыя бакамі: 11,4 × 11,4 м. Новая вежа была пяціпавярховая, з перакрыццямі на бэльках, ад якіх ацалелі адтуліны памерам 35 × 35 см. Агульная яе вышыня была каля 25 м. Дах крылі спачатку гонтай, а потым, відаць, з XV ст. гонтападобнай чарапіцай-дахоўкай.

Вежу пабудавалі ў традыцыйнай тэхніцы «лу-

скавай» муроўкі і зрабілі ў ёй прасездную браму. Гэта было характэрна для ўрапейскага абарончага дойлідства. дзе з XIV ст. у вежах-данжонах таксама рабіліся брамы.

Формаю вежа нагадвала чатырохгранную прызму, якая пакрысе звужалася і рабілася танчэйшаю: таўшчыня сцен на ўзроўні першага паверха была 2,75 м. а на ўзроўні другога — 2,60 м. Сцены праразалі байніцы спічастых абрысаў, а ўнізе — праёмы замкавай брамы. Мяркуючы па ўсім, брама наглуха зачынялася з сярэдзіны дубовымі брусамі. У таўшчы паўднёвай сцяны Шчытоўкі пачынаўся і ішоў наверх ход. Мураваныя прыступкі пачыналіся ў паўднёва-заходнім куце вежы і выводзілі на кожны яе паверх. У небяспечны час гэтым ходам карысталіся абаронцы. Не выключана, што ўнутры вежы, паміж паверхамі, існавалі і драўляныя лесвіцы для штодзённага карыстання.

На ўсходняй сцяне на ўзроўні чацвёртага паверха захаваліся сляды невялікага эркера*, дзе,

Вежа Шчытоўка. Архіўны здымак пачатку XX ст.

напэўна, вісеў набатны звон. З яго дапамогаю склікалі насельніцтва горада ў выпадку небяспекі. Вежа вядома ў гістарычнай літаратуры пад назвай Шчытовая, Шчытоўка і Цэнтральная.

Спачатку Шчытоўка была адзіным мураваным умацаваннем замка. Яна стаяла ў кальцы драўляных сцен, што абкружалі замак па ўсім перыметры гары.

Аднак, неўзабаве ў Навагрудскім замку распачаліся вялікія будаўнічыя работы, звязаныя хут-

чэй за ўсё з агульнай падрыхтоўкай пасельніцтва Беларусі, Літвы і Польшчы да рашучага адпору і разгрому рыцараў Тэўтонскага ордэна.

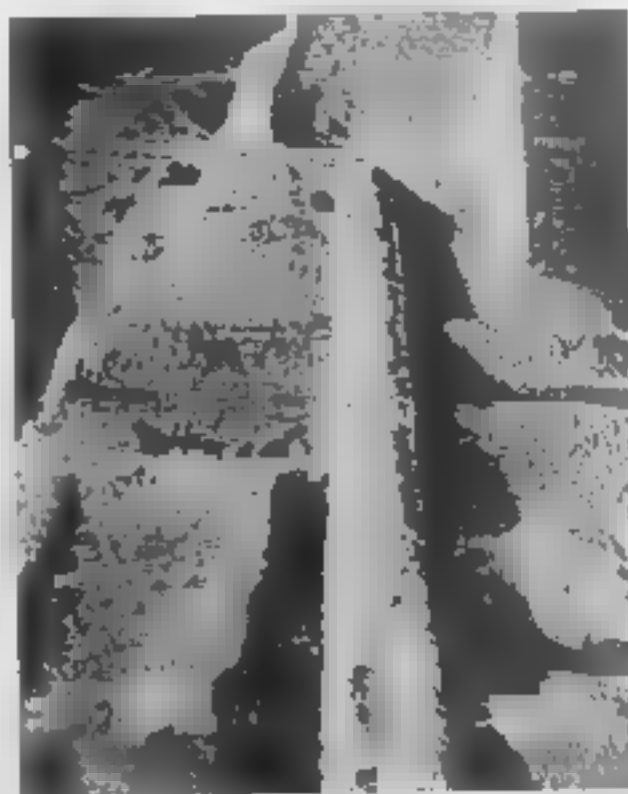
Цяпер ужо ўстаноўлена, што працэс узвядзення замковых муроў у Навагрудку падзяляўся на некалькі этапаў. Спачатку з паўночнага ўсходу і з усходу ўзвялі толькі тры мураваныя вежы і збудавалі сцены паміж імі. Прычым участак абароны паміж Шчытоўкай і паўночна-заходнім кутам абарончага вала доўгі час меў драўляныя ўмацаванні.

Справа, на ўсход ад Шчытоўкі, па-над высокім стромкім схілам гары паўстала высокая прызмападобная Касцельная вежа. Яе аснаванне — квадрат з бакамі 9×9 м. Меншая сваімі памерамі за Шчытоўку, вежа была трохпавярховая, з перакрыццямі на драўляных бэльках. На кожным ярусе — чатыры байніцы, формай, памерамі і абрысамі падобныя да байніц Шчытоўкі. Вежа мела надзейны падмурак вышынёй у 3 м, складзены з вялікіх камянёў грубай апрацоўкі. Асабліва вялікімі памерамі (да 1,0—1,15 м) вызначаюцца кутнія камяні.

На вышыню 4 м Касцельная вежа вымуравана з каменю. Далей ішла абліцоўка з буйнапамернай цэглы. Сцены Касцельнай вежы, як і сцены Шчытоўкі, паступова рабіліся танчэйшымі ўверсе, але значна ёй саступалі ў таўшчыні — 2,15 м. Прасла сцяны, што злучае гэтыя вежы, мае ў даўжыню 30 м, а таўшчыня яе — 2 м.

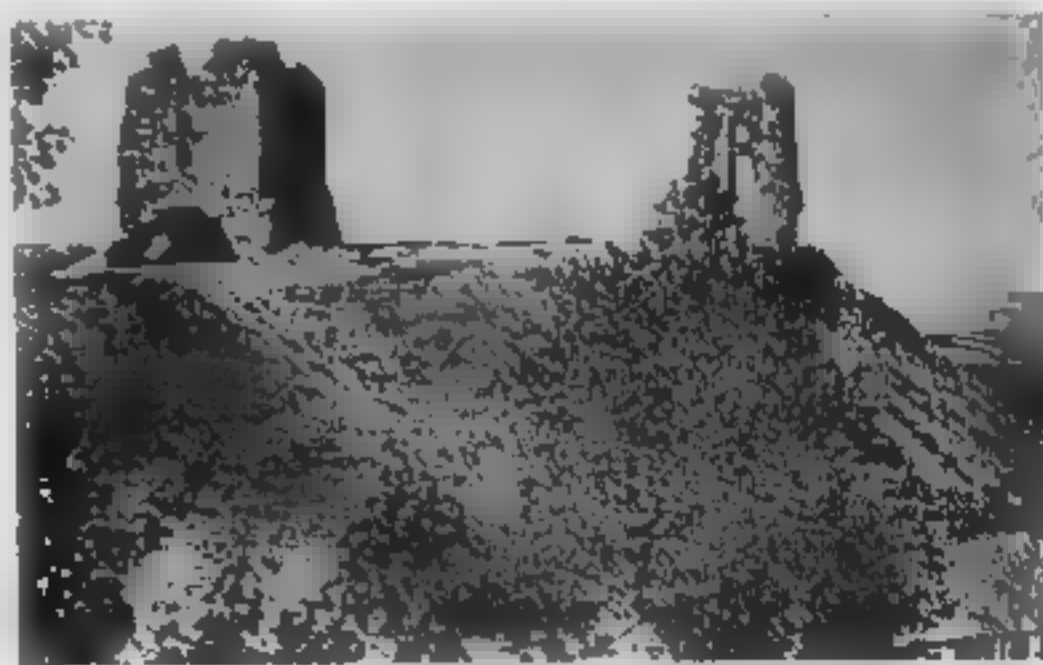
Ад Касцельнай вежы на ўсходняй строме гары ішло 80-метрае прасла мураванай сцяны,

якое вяло да другой уваходнай вежы — Малой брамы. З-за надта стромкага схілу сцяну падперлі кантрфорсамі — «быкамі», прыбудаваны-

Адкапанас прасла сцяны паміж Шчытоўкай і Касцельнай вежамі. Здымак 1929 г.

Выгляд замчыніча з усходу. Здымак пачатку XX ст.

мі да яе пазней. Сцяна мела тут таўшчыню 2,5 м. Канструкцыйна яна звязвалася з Малой брамай.

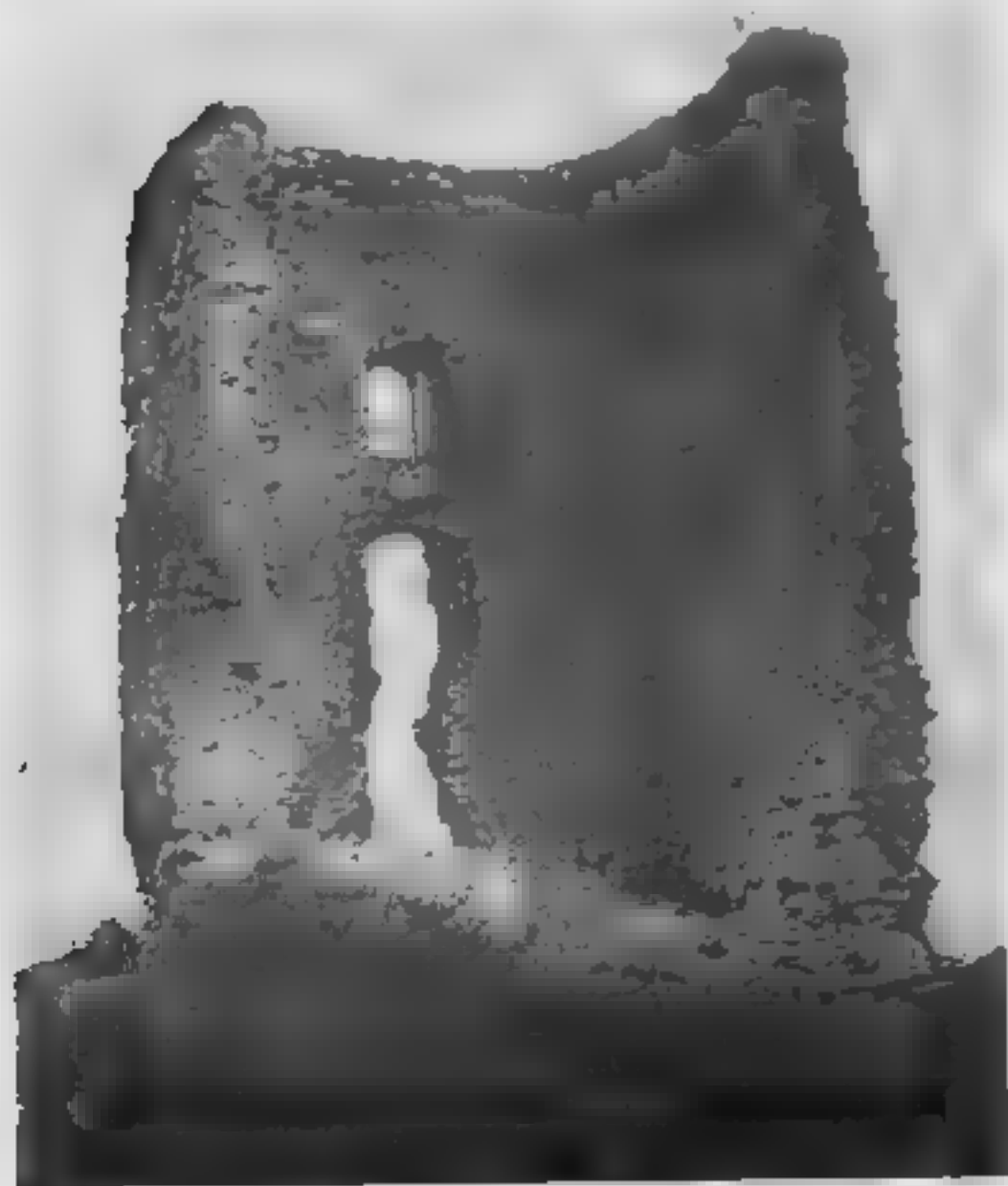
Руіны гэтай вежы адкрылі польскія даследчыкі ў час археалагічных работ 1924—1925 гг. У плане яна мела форму прамавугольніка з бакамі 8×10 м пры таўшчыні сцен 2 м.

Уваход замыкалі дзверы на дубовых засаўках, што трымаліся ў тоўшчы сцен у спецыяльных адтулінах. Брамыя праёмы мелі шырыню 1,6 м і вышыню каля 3 м. У вежу заходзілі па цагляных прыступках.

Злева ад Малой брамы, калі глядзець з боку замкавага двара, у прасла сцяны захавалася адтуліна ад кансольнай бэлькі. На такіх бэльках даўней ляжаў памост баявой галерэі, на якую з зямлі вялі драўляныя ўсходкі. З памоста праз невялікі праём шырынёй у 94 см можна было трапіць у сярэдзіну вежы.

Мяркуючы па памерах, Малая брама таксама была трохпавярховай, з перакрыццямі на бэльках. Пра яе знешні выгляд што-небудзь канкрэтнае сказаць цяжка, аднак думаецца, што яна нічым не адрознівалася ад Касцельнай вежы.

У канцы 20-х гадоў, пасля таго, як рэшткі ве-

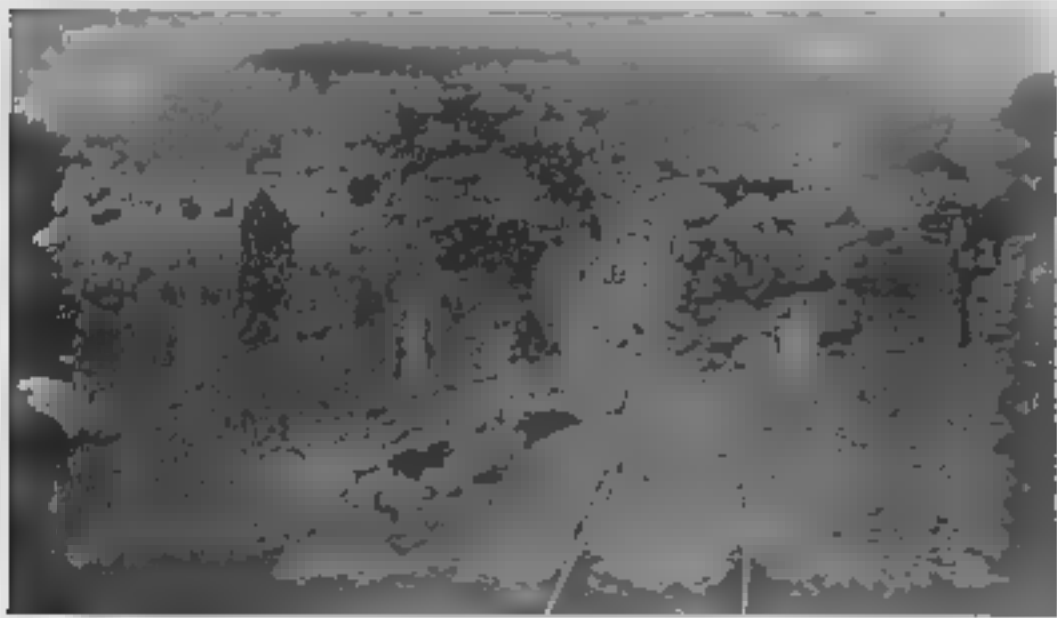

Касцельная вежа. Архіўны здымак

жы поўнасьцю адкапалі, былі праведзены папярэднія кансервацыйныя работы.

Ад Малой брамы, паварочваючы на захад, ідзе самае моцнае ў замку 70-метровая прасла сцяны, якое мела тут таўшчыню 2,6 м. Гэтая сцяна канструкцыйна звязана з яшчэ адной вежай — Пасадскай, якая першай прымала ўдары заваёўнікаў. Гэта добра разумелі дойліды Навагрудскага замка. Пры таўшчыні сцен у 2,6 м вежа мела ў аснове форму квадрата з памерамі $7,7 \times 7,7$ м. У вежу вёў праход шырынёй 1,5 м. Падобная Малой браме, Пасадская вежа таксама была знішчана ўпачэнт, таму пра яе знешні выгляд мы нічога сказаць не можам. Вядома, што злева ад вежы ў таўшчы сцяны быў спецыяльны праём — байніца, разлічаная, мусіць, на тое, каб весці дадатковы агонь з гармат. Шырыня байніцы 1,0 м, вышыня — 1,3 м.

Правае прасла сцяны, якое ідзе ад Пасадскай вежы да паўночнага краю гары, змыкалася з драўлянымі ўмацаваннямі на самым паўночна-заходнім краі замкавага вала. Гэты адзіны ацалелы ўчастак драўляных умацаванняў існаваў тут, як сведчаць археалагічныя дадзеныя, аж да канца XV ст. Чым растлумачыць гэта? Перш за ўсё тактычна выгадным размяшчэннем участка абароны замка. Справа, з усходу, гэты 50-метровы адрэзак землянога вала, вышынёю да 5 м, бараніўся Шчытоўкай. Вежа пасляхона фланкіравала яго любым відам зброі. З поўначы ўчастак бараніўся ніжнім валам, перадзамкавым ровам і схілам гары, якая тут, дарэчы, мае найбольшую вышыню — звыш 27 м, адхон каля 60° і цягнецца аж на 50 м. Калі ж да гэтага да-

Кансервацыя Малой брамы. Здымак 1929 г.

даць моц драўляных сцен-горадняў, вышыня якіх была не менш як 3 м, дык прычына такой прыхільнасці да традыцыйных драўляных умацаванняў стане зразумелай. Нарэшце, акрамя ўсяго названага трэба ўлічваць і эканамічны фактар. Мураванае будаўніцтва было ўсё ж вельмі дарагое. З гэтага прычыны там, дзе дазвалялі абставіны, драўляныя абарончыя збудаванні суіснавалі побач з мураванымі.

На жаль, да нашага часу абарончыя сцены Навагрудскага замка на поўную вышыню не захаваліся. Толькі на фотаздымку 1900 г. адзін

фрагмент сцяны левага прасла Шчытоўкі відзеі да вышыні прыблізна другога паверху, г. зн. каля 8 м. На нашу думку, вышэйшай сцяна і не была. Вонкавая паверхня ніжняй зоны сцен замка, мяркуючы па ацалелых фрагментах і рэштках вежаў, была ўзведзена ў тэхніцы «паласатай» * муроўкі.

У верхніх зонах сцен, падобна як у Лідскім і Крэўскім замках, абліцоўка была цагляная. Цэглаю, несумненна, і завяршалі сцены, у якіх меліся байніцы, прыстасаваныя для стральбы з тагачаснай зброі — лукаў, арбалетаў, а пазней — і з лёгкай вогнестрэльнай зброі. Цэглай былі аздоблены і арачныя перамычкі, і байнічныя праёмы.

Узвядзеннем сцен і вежаў закончыўся першы будаўнічы этап на Навагрудскім замку.

Адзначым таксама, што ў XIV ст. на замкавым двары існавала яшчэ адно мураванае збудаванне — аднаапсідны храм.

Храм узвялі ў пачатку XIV ст. Ён быў квадратным у плане ($13,5 \times 13,5$), меў з усходу круглявую апсідку * і невялікі бабінец *. Спачатку храм быў бяскоўпным, меў скляпенне на нерыюрах, але потым, відаць у тым жа XIV ст., пабудавалі чатыры падкупальных слупы крыжовай формы. Царкву павялічылі ва ўсходнім кірунку, прычым круглявую апсідку замянілі прамавугольнай. Сцены, у якіх меліся каналы драўляных сувязей, былі ўзведзены з брускавай цэглай і дасягалі таўшчыні 1,2 м. Каменны падмурак меў глыбіню 2 м.

Пазней царкву павялічылі ў заходнім напрамку да памераў $34 \times 13,5$ м. Яе цалкам перабудавалі ў барочным * стылі, шчодро ўпрыгожыўшы сцены карнізамі, цягамі * і нішамі. На цэнтру заходняй сцяны, якая мела крывалінейную канфігурацыю, узвялі высокую стройную вежу.

Да 1775 г. у храме адбываліся сесіі Трыбунала — вышэйшага апеляцыйнага суда Вялікага княства Літоўскага.

У гісторыі архітэктуры Беларусі царква пачатку XIV ст. займае асаблівае месца, паколькі больш такіх пабудов не знойдзена.

Другі этап будаўніцтва ўмацаванняў Навагрудскага замка, які не выходзіць за рубяж XIV ст., звязаны з пабудовай ля падэшвы замкавай гары Калодзежнай вежы. Праблема подабеспячэння заўсёды стаяла перад будаўнікамі сярэдневяковых гарадоў і замкаў. Прычынамі капітуляцыі абложаных гарадоў пісьмовыя крыніцы неаднаразова называлі голад і смагу.

У Навагрудскім замку, размяшчаным на высокай гары, калодзежа не было, але на яе ўсходнім схіле білі моцныя крыніцы. Над адной з іх паставілі Калодзежную вежу.

Калодзежная вежа ў плане мае форму квадрата 8×8 м. Ад самага цокала вежа абліцавана буйнапамернай брускавай цэглай. Таўшчыня цагляных «шчок» дасягае 35 см. Забутоўка сцен — з камення і вапнавага раствору. Цэгла сваімі памерамі $(30-27,5) \times 12 \times 9$ см адрозніваецца ад

цэглы Шчытоўкі. Аднак муроўка ў вежах адполькавая — «балтыйская»: чаргаванне ў ёй двух лажкоў і аднаго тычка цаглін.

Навагрудок у канцы XVIII ст. Акварэль І. Пешкі

Падмурак Калодзежнай вежы вышынёй каля 2,5 м. складзены з грубаабчасаных камянёў на папце.

Вежа злучаецца з замкам праслам сцяны. Таўшчыня сцяны — 2 м. даўжыня — 21 м. У сярэдзіне сцяны быў патаемны праход да вады. Шырыня праходу — 1,06 м. прыступкі — каменныя шырынёй 30 см і са спускам на 15 см. Вышыня гэтага, несумненна, скажэння праходу вызначыць пельга, бо сцяна дарэшты разбурана.

Другі будаўнічы этап быў, напэўна, закончаны да 1410 г.

Наступны этап умацавання Навагрудскага замка прыпадае, як паказваюць даследаванні, на канец XV — пачатак XVI ст. Звязаны ён, хутчэй за ўсё, з напамом у пачатку XVI ст. загонай перакопскіх татар на беларускія землі. У 1505 г., напрыклад, Навагрудскі замак вытрымаў аблогі татарскіх войск на чале з султанам Біці-Гірэем. Абаронай замка кіравалі ваявода В. Гаштольд і гараднічы Масквіч. Напад паўтарыўся ў 1506 г., калі татары дасягнулі раёна Ліды. Неспакойна было і на ўсходніх землях Беларусі, дзе ў канцы XV — пачатку XVI ст. раз-пораз успыхвалі ваенныя дзеянні паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай.

Гэта паклала пачатак новаму этапу будаўніцтва замкаў на землях Вялікага княства Літоўскага.

У Навагрудскім замку, у паўночна-заходняй яго частцы, паўстала тады магутная мураваная вежа Дазорца. Канструкцыйна гэтая вежа, якая мела ў аснове квадрат 14×14 м, не звязана з правым праслам, адыходзячым ад Пасадскай

вежы — гэта самастойнае збудаванне больш позняга часу. У адрозненне ад іншых вежаў замка, падмурак Дазорцы меў 4-метровую вышыню і ганкападобную форму. Сам падмурак узведзены з каменю і цэглы на вапнавым растворе ў традыцыйнай тэхніцы «паласатай» муроўкі: чаргаванне радоў каменю і цэглы.

Выгляд вежы можна рэканструяваць па гравюры А. Аляшчынскага, зробленай з натуры ў першай трэці XIX ст. На ёй мы бачым вежу з квадратным асновам, якая паступова пераходзіць у васьмерык. У ніжняй частцы добра відны байніцы падэшвеннага бою, разлічаныя на стральбу з гармат. З выгляду Дазорца вельмі падобная на парожня вежа Мірскага замка, узведзенага ў пачатку XVI ст. У іх таксама назіраецца пераход ад чатыр'ерка да васьмерыка. Мяркуючы па значных памерах падмурка, новая вежа Навагрудскага замка была даволі высокая — да 20 м.

Замак на гравюры А. Аляшчынскага. Пачатак XIX ст.

Навагрудскае замчышча, Малюнак ІІ. Орды. Сярэдзіна XIX ст.

Адначасова з Дазорцай было змуравана і прасла сцяны паміж ёю і Цэнтральнай вежай, якое замкнула такім чынам кальцо замкавых сцен. Прасла мела ў даўжыню 51 м, таўшчыня — 2 м.

Сцяне папярэднічалі драўляныя горадні, якія згарэлі ў канцы XV — пачатку XVI ст. у час адной з аблог замка.

Хуткае развіццё артылерыі ў XV ст. і ўдасканаленне тактыкі аблогі зрабілі Малую браму не зусім надзейнай.

Калодзежная вежа фланкіравала падыход да брамы, але ў новых умовах гэтага ўжо было недастаткова. Між тым, брама па-ранейшаму заставалася найбольш важным і адказным участкам абароны замка. Гэта прымусіла ў пачатку XVI ст. распачаць будаўніцтва яшчэ адной вежы ля паўднёва-ўсходняга схілу гары, якая бараніла б з боку «места» падступы да ўваходу

Руіны Навагрудскага замка. З акварэлі невядомага мастака сярэдзіны XIX ст.

Замак у Навагрудку. Рэканструкцыя на матэрыялах аўтара. Малюнак Я. Куліка

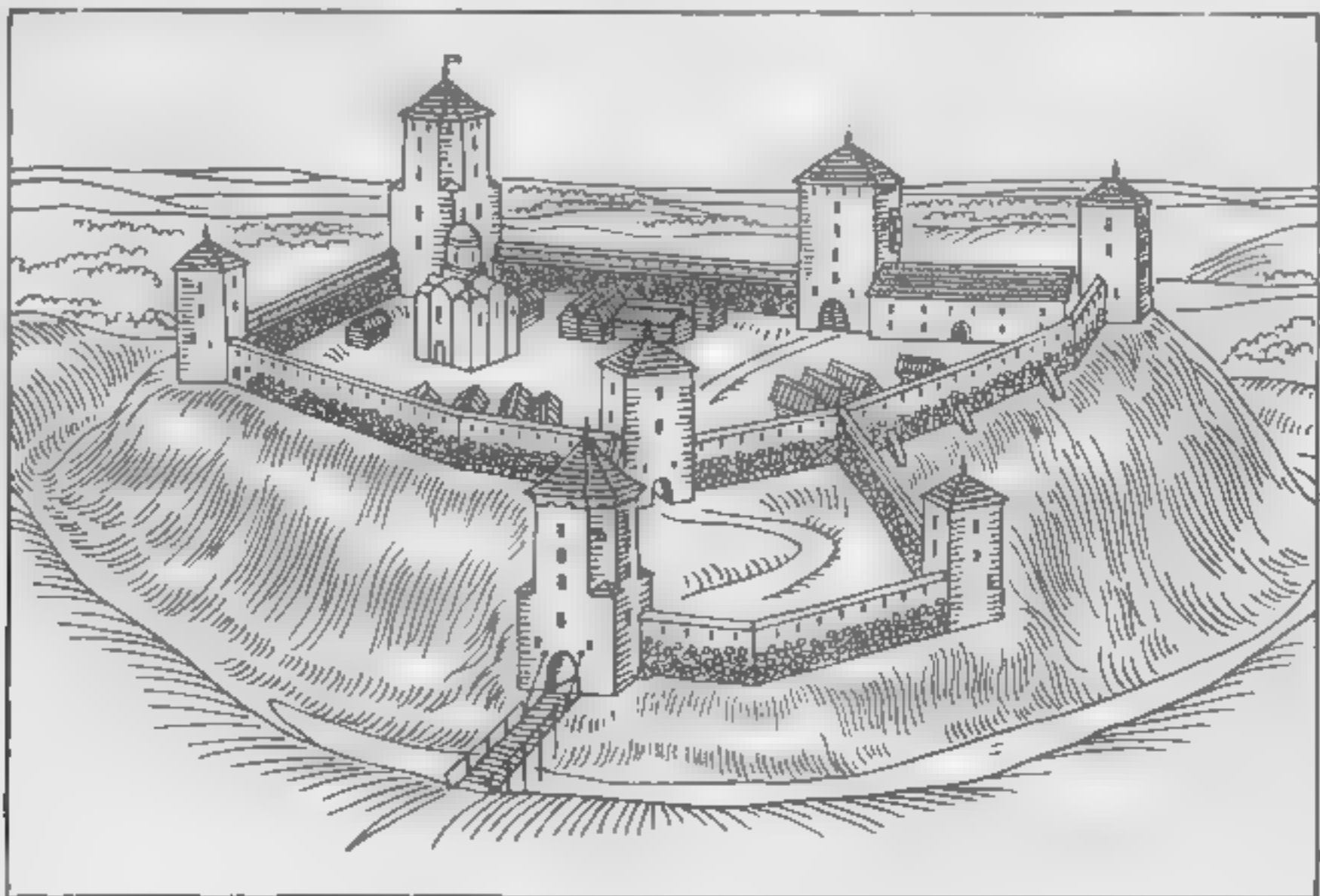

Навагрудскія вежы. Гравюра невядомага мастака XIX ст.

ў замак. Злучыўшыся прасламі сцен з Калодзежнай вежай і Малой брамай, новая, Меская вежа, такім чынам, стала цэнтрам своеасаблівага мураванага бастыёна. Дадатковыя ўмацаванні на многа павысілі фартыфікацыйныя якасці Навагрудскага замка. Новая вежа акрамя ўсяго выконвала і ролю першай брамы. Толькі прайшоўшы праз яе, можна было трапіць на тэрыторыю форбурга, над аховай якога цяпер знаходзілася пешаходная дарога ў замак.

Сёмая вежа, пра якую зрадку ўпаміналі гістарычныя крыніцы, была знойдзена ў 1970 г. над адной з пабудов для падкожжа гары. Вызначыць сапраўдныя памеры яе з прычыны цеснай забудовы тэрыторыі цяпер пакуль што немагчыма.

Меская вежа з'яўлялася праслам мураванай сцяны з Калодзежнай. Другое прасла — да Малой

брамы — дэталёва не вывучана. Вызначаны толькі яго агульны напрамак.

Такім чынам, у XVI ст. Навагрудскі замак меў 7 вежаў і быў адным з наймагутных на Беларусі. Аднак яго характарыстыка была б няпоўнай, калі б мы не ўлічылі вал і роў з паўночнага і паўночна-заходняга бакоў замка. Паміж валам, што агінаў Вялікі і Малы замкі, і замкам быў выкананы роў шырынёй каля 30 м і глыбінёю да 4 м. Паводле сведчання некаторых гісторыкаў, у час небяспекі яго запаўнялі вадой, чым стваралі дадатковыя перашкоды для ворага.

Унутраны схіл вала абкладзены слоём гліны, якая дапамагала затрымліваць ваду. Яе, відаць, збіралі доўгі час з дапамогай плаціны, якую можна было ўзвесці паміж ніжнім валам і пагоркам, дзе цяпер стаіць фарины касцёл. Іпацьеўскі летапіс захаваў цікавы факт, які ўскосна нібыта пацвярджае існаванне рова з вадой ў абароне Навагрудскага замка. Апісваючы паход галіцка-валынскіх і татарскіх войск на Навагрудак у канцы зімы 1274 г., летапіс гаворыць, што войска саюзнікаў спынілася, не дайшоўшы да горада. Велізарныя клубы пары, што ўзнімаліся з-пад Замкавай гары, навялі праціўніка на думку, што гэта конніца навагрудцаў. Аднак неўзабаве татарскія разведчыкі высветлілі, што гэта была не конніца, а пара ад моцнай плыні вады, што сцякае з гор.

У перыяд руска-польскай вайны 1654—1663 гг. рускія войскі на чале з князем Трубецкім узялі Навагрудак. Замак пасля працяглай аблогі быў разбураны, а горад — зруйнаваны. У 1661 г.

ная, Малая брама і Пасадская, а таксама праслы сцен былі разбураны да падмуркаў. Лепш захаваліся Шчытоўка, Касцельная і Дазорца. Аднак Навагрудскі замак страціў сваё стратэгічнае значэнне і паступова пачаў ператварацца ў руіны.

Неабходна таксама сказаць пра ўмацаванні Малога замка. На заходнім краі яго пляцоўкі, там, дзе ўзвышаецца мураваны стары вятрак, калісьці стаяла магутная баявая вежа. Прамавугольная ў плане (12,3×10,9 м) яна была пабудавана ў канцы XIII — першай палове XIV ст. з палявога каменю і цэглы. Таўшчыня яе сцен дасягала 2,6 м. Паводле тэхнікі будавання вежа блізкая да вежаў Навагрудскага замка XIV ст. — Шчытоўкі і Касцельнай. Узведзеная па-над стромай гары, вежа грозна ўзвышалася над старажытным узездам на Малы замак. Баявая вежа, што стаяла абкружаная драўляна-земнымі ўмацаваннямі, разам з горадам і замкам зведала ўсе ліхалецці крыжацкай навалы XIV ст. На рубяжы XV і XVI ст. яе разбурылі і перабудавалі. Да ўсіх чатырох сцен падмурка зрабілі прыкладкі таўшчынёю ў метр і вымуравалі новую 8-гранную вежу з цэглы. Вежа прастаяла да сярэдзіны XVII ст., калі яе зноў разбурылі, а будаўнічы матэрыял скарысталі, узводзячы сцены мураванага млына-ветрака. На планах канца XVIII ст. замест вежы ўжо значыцца вятрак.

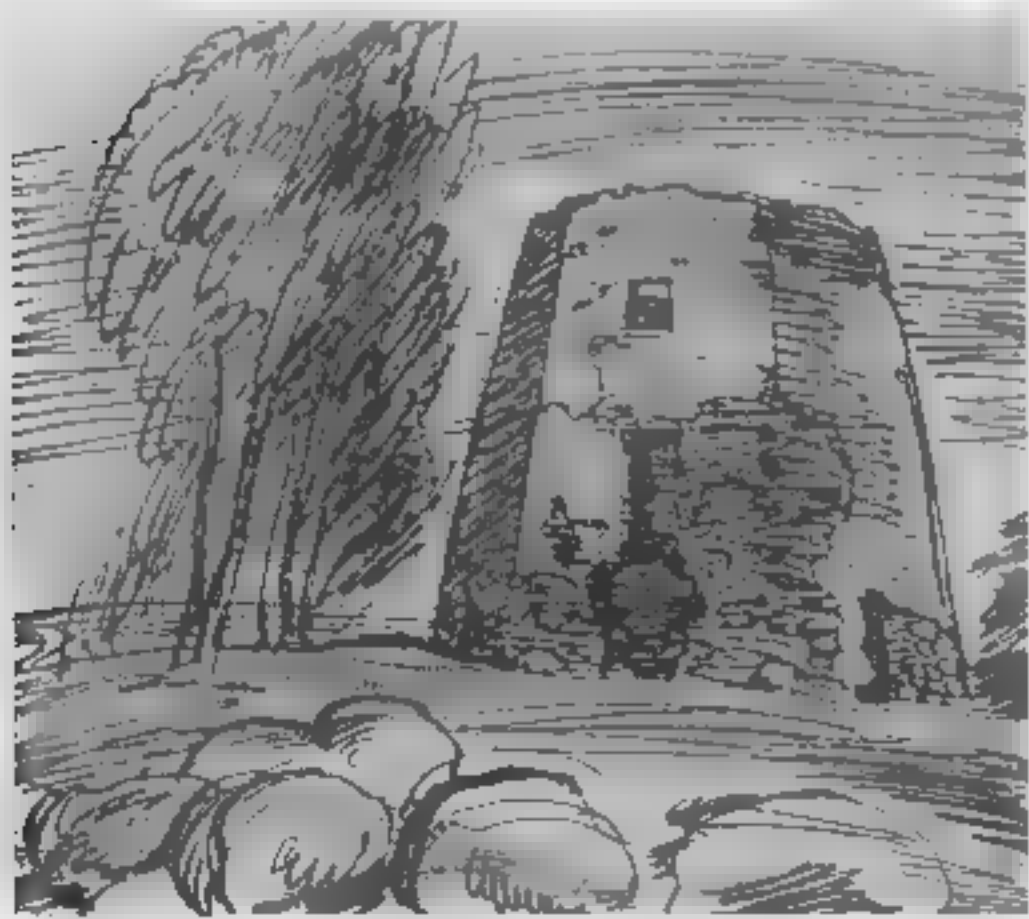
У царскай Расіі не клапаціліся пра ахову старажытных помнікаў навагрудскага дойлідства. У якасці доказу прывядзём цікавы факт, які датычыцца Навагрудскага замка. У 1802 г. гродзенскі губернатар Бенігсон даў дазвол навагрудскаму гараднічаму Скалону разабраць рэшткі замкавых вежаў з умовай, што каменнем забрукуюць вуліцы Навагрудка. Відаць, работа ішла марудна, бо ў 1828 г. у данясенні Літоўска-Гродзенскаму губернскаму праўленню паведамлялася, што ў Навагрудскім старажытным замку яшчэ ёсць «...две башні довольно... крепкие, немного нверху поврежденные, состоящие в ведомстве Новогрудской экономии».

У канцы XIX ст. на тэрыторыю замчышча праз праломы ў мурах пачалі звозіць з усяго Навагрудка смецце, якое пакрыла больш як 2-метровым пластам руіны старажытных збудаванняў.

Час і людзі рабілі сваю справу. У 1906 г. абвалілася Касцельная вежа. Дзякуючы намаганням мясцовага аматара старажытнасцей Т. Корзана, рэшткі вежы падпёрлі двума аскарпамі*. У гады першай сусветнай вайны абрушылася паўднёвая сцяна Шчытоўкі.

У 1921 г. Навагрудскі замак узялі пад ахову, а ў 1922—1930 гг. правялі частковую кансервацыю рэшткаў вежаў. Прычым сцены Касцельнай вежы былі фактычна складзены нанова.

З 1956 г. Навагрудак і яго старажытнасці сталі аб'ектам пільнай увагі археолагаў, якія, будзем спадзявацца, прачытаюць яшчэ шмат невядомых старонак яго гісторыі.

Руіны млына-ветрака, узведзенага ў XVII ст. на рэштках баявой вежы Малога замка. Малюнак Я. Куліка

Сейм Рэчы Паспалітай нават вызваліў горад ад падаткаў на 4 гады.

У час той аблогі асабліва пацярпелі паўднёвы і заходні бакі замка. Вежы Меская, Калодзеж-

Гродзенскі замак. Сучасны выгляд

ГРОДЗЕНСКИ ЗАМАК

Над імклівай плыню славутага Нёмана, ля сутокі з шумнаею рачулкай Гараднічанкай, паўстаў больш як 800 гадоў таму назад горад. Назвалі яго Гародняй. У XII ст., хутчэй за ўсё — у яго трацяй чвэрці, горад ужо меў магутныя ўмацаванні, у лінію якіх уваходзілі вежы — самыя старадаўнія мураваныя абарончыя збудаванні Беларусі. Іх сцены, узведзеныя з цэгла і палявога каменю, мелі таўшчыню ад 1,04 да 1,40 м і падмурак 10×10 м. Перакрыцці, напэўна, былі з бэлек і накатаў з люкамі і лесвіцамі, каб падымацца наверх. У XIII і XIV ст. вежы яшчэ існавалі. Аднак у канцы XIV ст., пад час генеральнай рэканструкцыі замка, іх разабралі, а матэрыял скарысталі, каб узвесці новыя абарончыя збудаванні.

У XIII ст. акрамя мураваных вежаў XII ст. у Гродзенскім замку ўзвялі яшчэ адну вежу. Іпацьеўскі летапіс, раскажваючы пра аблогу замка ў 1277 г., паведамляе: «Столб бе бо камен высок стоя пред вороты города. И бяху в нём запёрлися Прузи и не бысть имь мимо нь поити к городу, побивахуть бо со столпа того». Вежу добра відаць на гравюры Гродна XVI ст.

На жаль, пазней, у XVI ст., пад час чарговай перабудовы ўмацаванняў, вежу разабралі, і таму нічога нельга сказаць пра яе архітэктурна-будаўнічыя асаблівасці.

Вежы абкружаў земляны вал з дубовымі сценамі-гораднямі наверху. Знешні схіл вала і яго тыльны бок былі забрукаваны каменем, які не дапаў апаўзаць насыпу з пяску і жвіру.

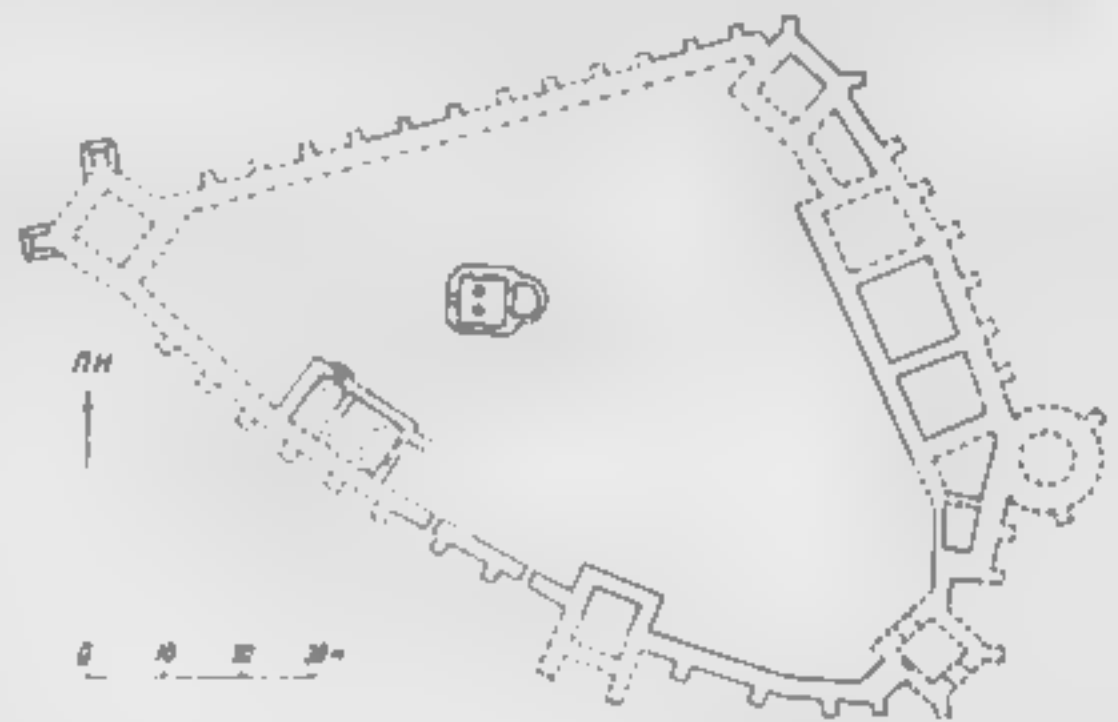
На працягу другой паловы XIV і ў пачатку XV ст. сцены Гродзенскага замка неаднойчы вытрымлівалі штурмы. У пачатку 1393 г. вялікае рыцарскае войска з іншаземным папаўненнем аблажыла Гродна, пасля трохдзённага штурму авалодала замкам, спаліла яго і захапіла шмат палонных.

Пасля раптоўнага пажару 1398 г., калі адноўлены замак згарэў дашчэнту, тут зноў распачаліся вялікія будаўнічыя работы. Сцены новага мураванага замка, узведзеныя па перыметры Замкавай гары, утварылі няправільны ў плане трохкутнік. Сцяна, звернутая да Нёмана, мела 120 м даўжыні; сцяна з боку Гараднічанкі — 90 м; трэцяе прасла сцяны, узведзенай з боку горада, складалася з дзвюх частак — 46 м і 24 м. Таўшчыня сцен дасягала 2,5—3 м. Высокія і стромкія схілы гары вышынёю да 30 м над узроўнем вады ў Нёмане яшчэ больш ўзмацнялі фартыфікацыйныя якасці замка.

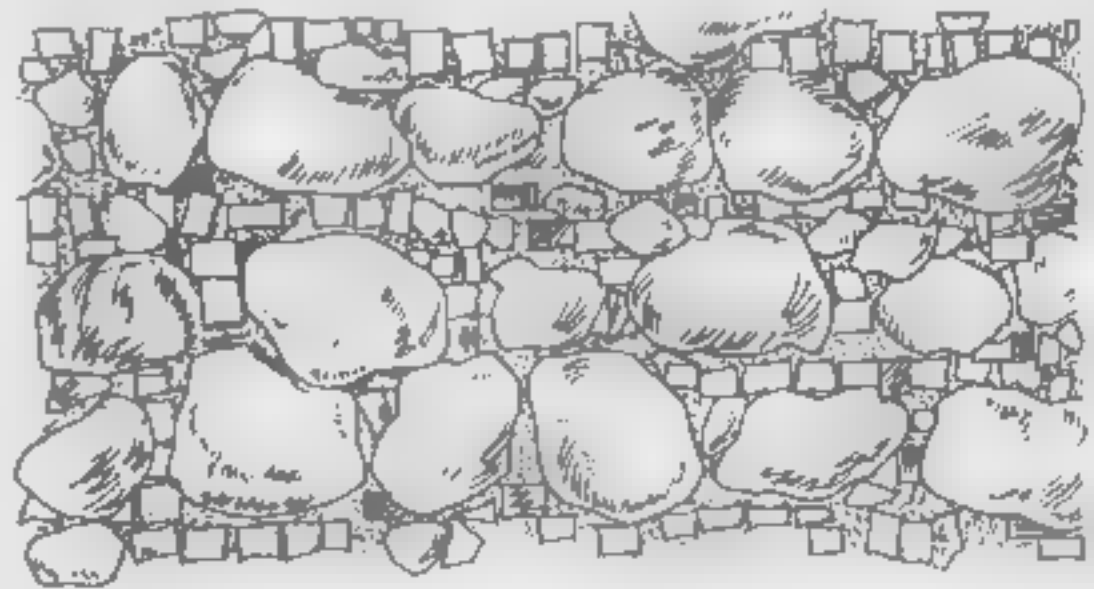
У замку было пяць вежаў. Першая — уязная вежа-брама, пад якой размяшчалася вязніца, мела пад'ёмны мост. Вежу аддзяляў ад горада 50-метровы сухі роў. Другая вежа стаяла на поўдзень ад першай, трэцяя — на заходнім баку гары, на мысе па-над Гараднічанкай, чацвёртая — у паўночна-ўсходнім нароўніку з боку горада, пятая — у заломе муроў з усходняга боку, блізка

ад уязной вежы. Паміж чацвёртай і пятай вежамі знаходзіўся палац. Княскі палац меў невялікія памеры (45×15 м), быў двухпавярховым. Паверхі ў пакоях размяшчаліся ў адзін рад. Палац як бы зліваўся ў адно цэлае з усёй сістэмай умацаванняў.

Са старажытных часоў самастойную лінію абароны меў і гандлёва-рамесны пасад Гродна, які размяшчаўся на суседняй пляцоўцы берагавога ўзвышша Нёмана. У канцы XIV — пачатку XV ст. ст. яго драўляныя ўмацаванні былі заменены мураванымі і выконвалі ролю дадатковага заслона, якім замак прыкрываўся ў часы небяспекі. Пятая вежа была круглая, астатнія — квадратныя (12×12 м). Ключом да зямель беларускага Панямоння называлі Гродзенскі замак сучаснікі. І авалодаць ім для крыжакоў было нялёгкай справай. Пачынаючы з 1284 г., калі магістр тэўтонцаў Конрад Тырыберг са сваім вой-

План Гродзенскага замка XIV ст.

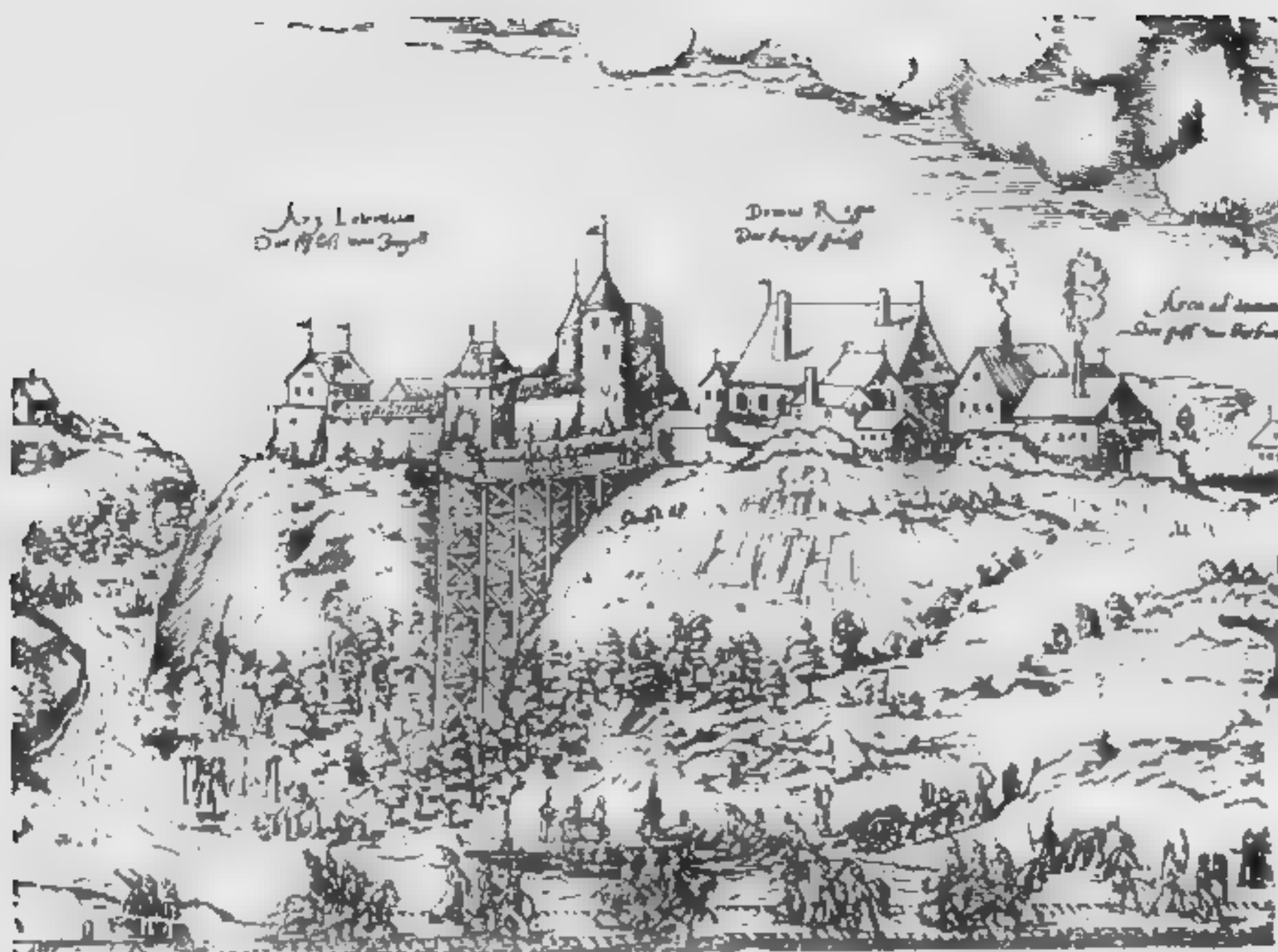
Узор муроўкі сцяны Гродзенскага замка

скам упершыню асадзіў Гродзенскі замак, паходы крыжакоў адбываліся ў 1296, 1306, 1311, 1312, 1328, 1361, 1363, 1373, 1376, 1393 гг. Пяць разоў, у 1284, 1306, 1311, 1328 і 1393 гг., ворагу ўдавалася захапіць замак.

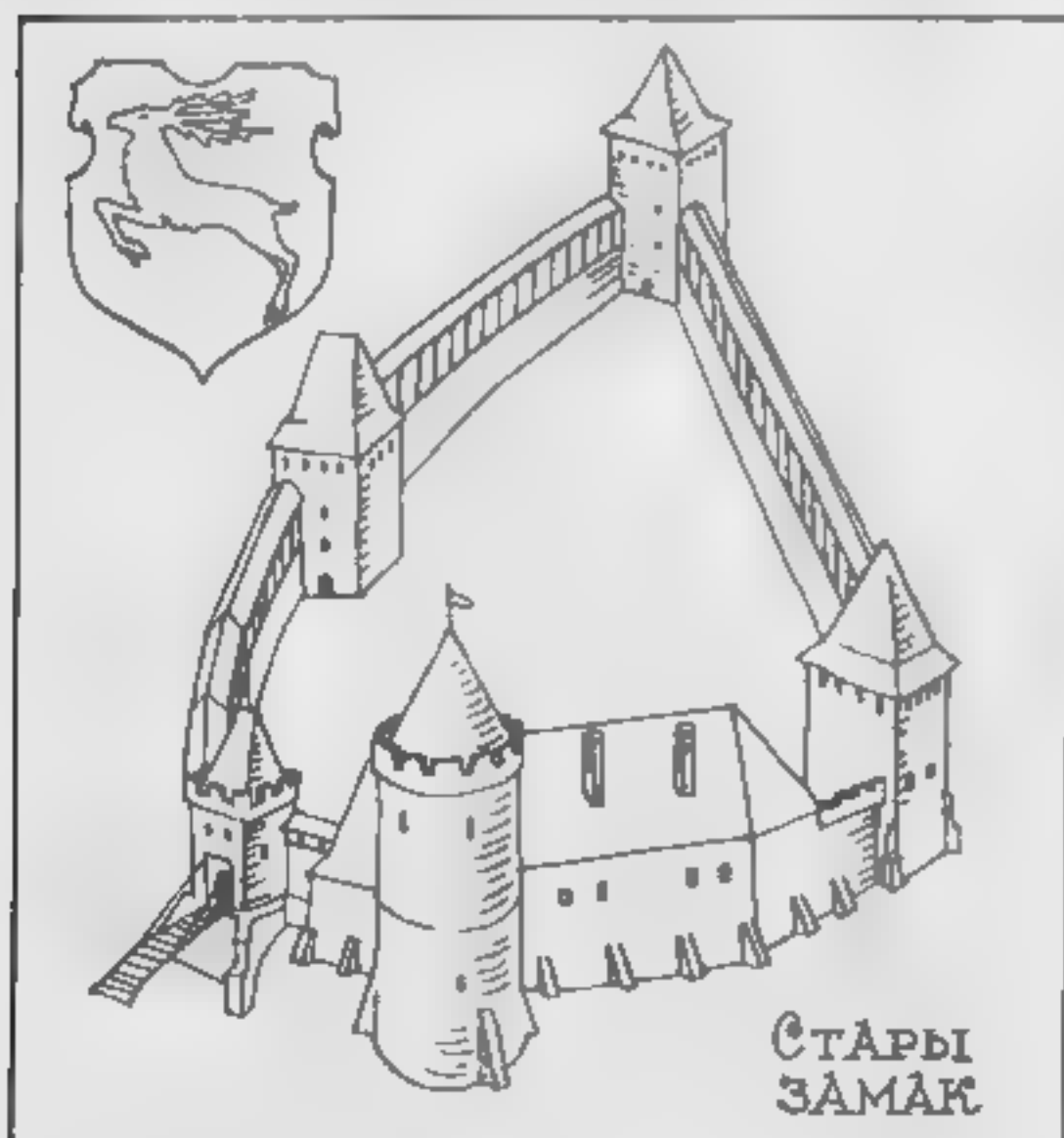
Аднак авалодаць Панямоннем крыжакі так і не здолелі. Кожны раз над спаленымі сценамі замка паўставалі новыя, больш магутныя збудаванні.

Паступова Гродзенскі замак разбураўся. Так,

вежу-браму і стоўп XIII ст. разабралі ў 1580 г. у час пабудовы палаца Стэфана Баторыя. Вежа, шты сцаяла на мясцe, у інвентары 1578 г. не ўпамінаецца зусім, аднак у інвентары 1653 г. згадваецца як «старая знесеная вежа».

Гродзенскі замак у XV—XVI ст. Рэканструкцыя
Т. Андрыячака

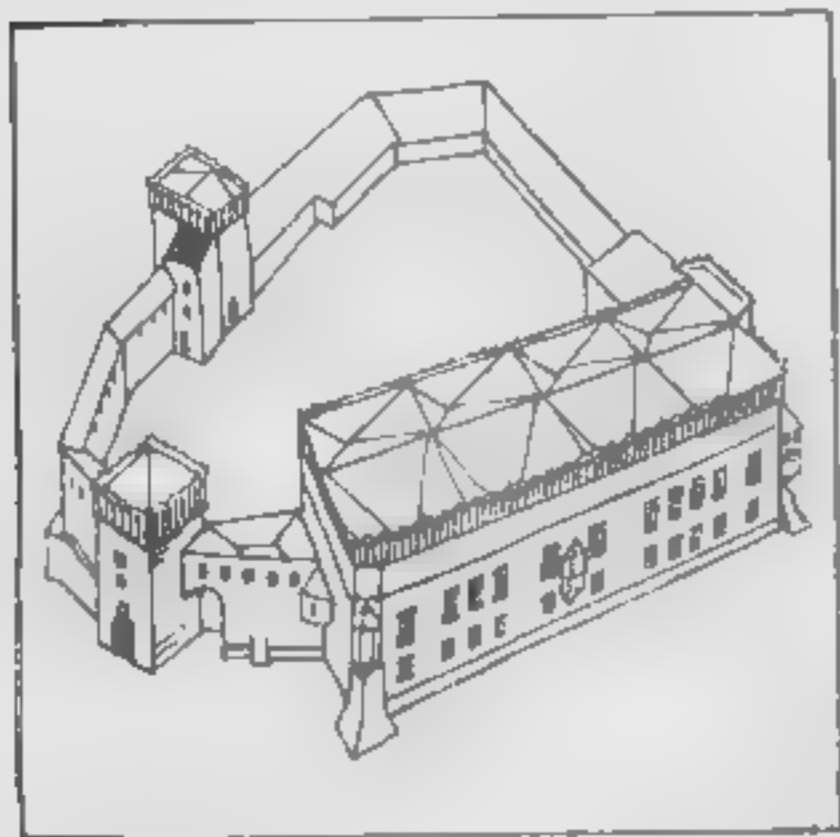

Палац Стэфана Батурія ў Гродзенскім замку, каля
1580 г. Фрагмент гравюры

Новы двухпавярховы рэнесансавы палац Стэфана Баторыя, пабудаваны па праекту італьянскага архітэктара Скота, у плане нагадваў выцягнуты ў даўжыню і крыху перакошаны прамавугольнік, памерамі 21×60 м, падзелены на некалькі пакояў і залаў. Сіметрыя ў разбіўцы памяшкання адсутнічала. На першым паверсе знаходзіліся вартоўня, кладовыя, канцэлярыя, скарбоўня і архіў. Другі паверх палаца займалі каралеўскія пакоі, багата аздобленыя шліфаваным гіпсам, каменнай рэзю і кафляю, з тонкімі ліштывамі на вокнах, з падлогамі, выкладзенымі керамічнымі і мармуровымі пліткамі. Разам з тым, палац меў і збарончае прызначэнне, што падкрэс-

лівалася тоўстымі вонкавымі сценамі і цеснай сувязню яго планіроўкі з іншымі замкавымі пабудовамі.

Інвентары XVI—XVII ст.—адзіныя дакументы, якія даюць нам магчымасць уявіць, як выглядаў замак у тых часы.

Палац Старына Баторыя. Рэканструкцыя Я. Ванцахоўскага

Яны дазваляюць увагуле склаасці пэўнае ўяўленне пра многія дэталі яго абароны. Вельмі цікавы ў гэтым плане інвентар Гродзенскага каралеўскага замка за 1650 г. На падыходзе да мураванага замка існаваў драўляны, абцесены парканам, што ішоў па строме гары. Прад сухі абарончы роў, што падзяляў абодва замкі, ляжаў мост на пяці мураваных апорах. Перш чым трапіць на мост, неабходна было прайсці праз браму, збудаваную ў самым яго пачатку. Каменны мост абгароджвалі паабодва мураваныя паралеты з байніцамі ў іх, па 8 з кожнага боку. У дадатак, тых, хто страляў з гэтых байніц, відаць, ад стрэлаў ворага хапалі пацярэчныя ахоўныя сценкі. Гэта дало падставу пісару, які рабіў інвентарызацыю, назваць тых агнявыя пункты невялікімі вежамі.

Аднак мост быў мураваны не ўвесь. Апошні яго пралёт, перад самай вежай-брамай, быў драўляны, і відаць, падымаўся. Адсюль траплялі ў браму, вымураваную з часанага каменю. Абодва палотнішчы варот трымаліся на 12 завесах. Злева, пры ўваходзе ў браму, знаходзілася памяшканне, дзе размяшчаўся пад'ёмны калаўрот. Другі праём брамы зачыняўся палотнішчамі, абабітымі жалезам (у тэксце паведамляецца, што яны ўвогуле былі раней «жалезныя»). Па выхадзе з

брамы, справа, у сцяне быў уваход, каб падымацца наверх, дзе, відаць, таксама меліся байніцы.

Гродзенскі замак тае пары ўжо страціў сваю былую моц і веліч. Побач з мураванымі сценамі, якія патроху абсыпаліся, стаялі і драўляныя парканы. Ніякай ролі не адыгрывалі вежы замка, якія ўжо ў сярэдзіне XVII ст., напэўна, не існавалі. Прынамсі, у 1657 г. рускія ваяводы, якія занялі горад, дакладвалі цару Аляксею Міхайлавічу, што ў Гродна «...городовые и острожные крепости погнили и обвалились, а каменная городовая стена обрушилась. И тайники и коло-

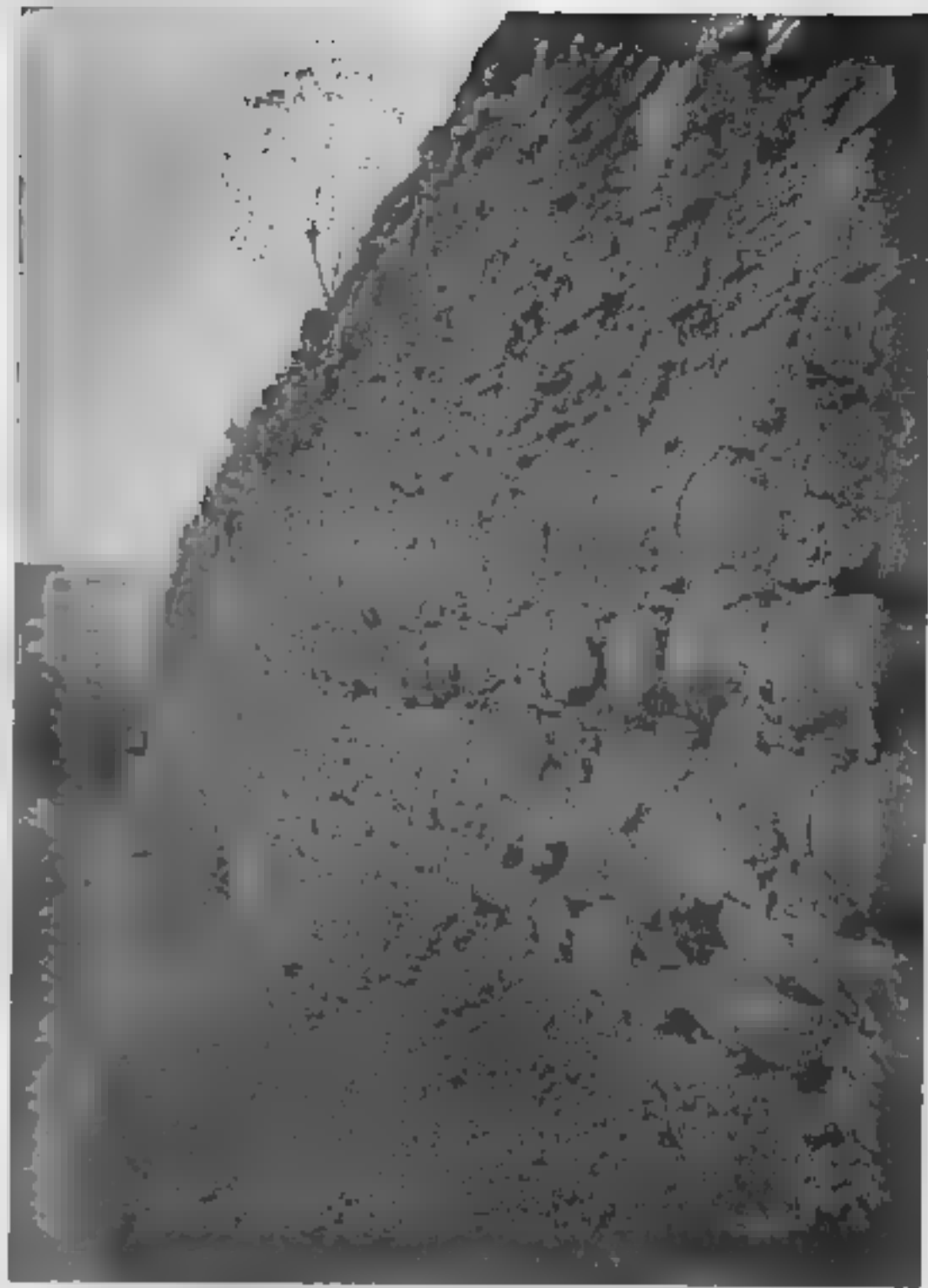
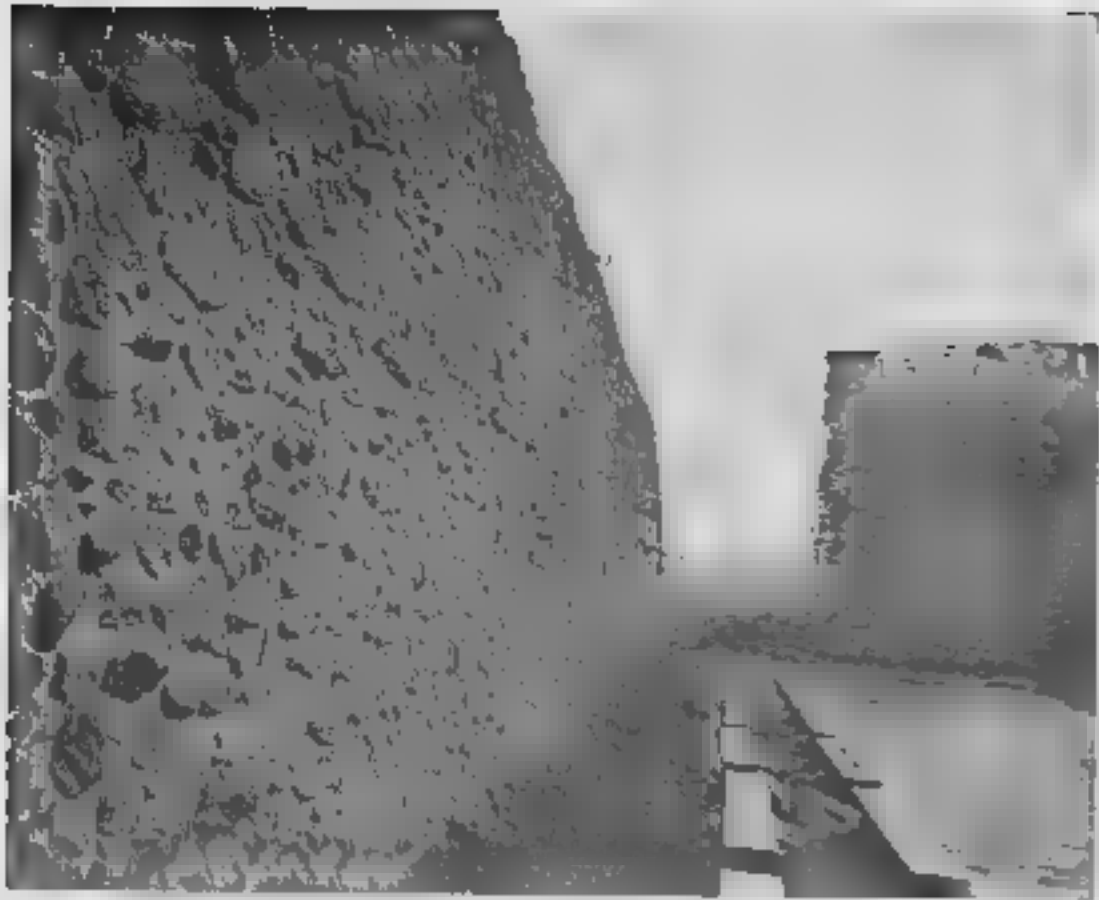

Гродзенскі замак на сучасным рэліефе савецкага касцёла

Гродна. XVIII ст. Гравюра.

дежы зарушліліся...». Таму давялося «те рукомые места... сделать и... острог поставить, где прежде бывал... И четыре башни срубить до третьих боев и колодезь выкопать и от Немана реки к колодезю вал завалить...». Адзін з патаемных выхадаў з замка быў знойдзены пад паўднёвым прасламан сцяны. Ён меў выгляд прамавугольнага праёма і выводзіў на схіл гары.

Замак у Лідзе. Сучасны стан

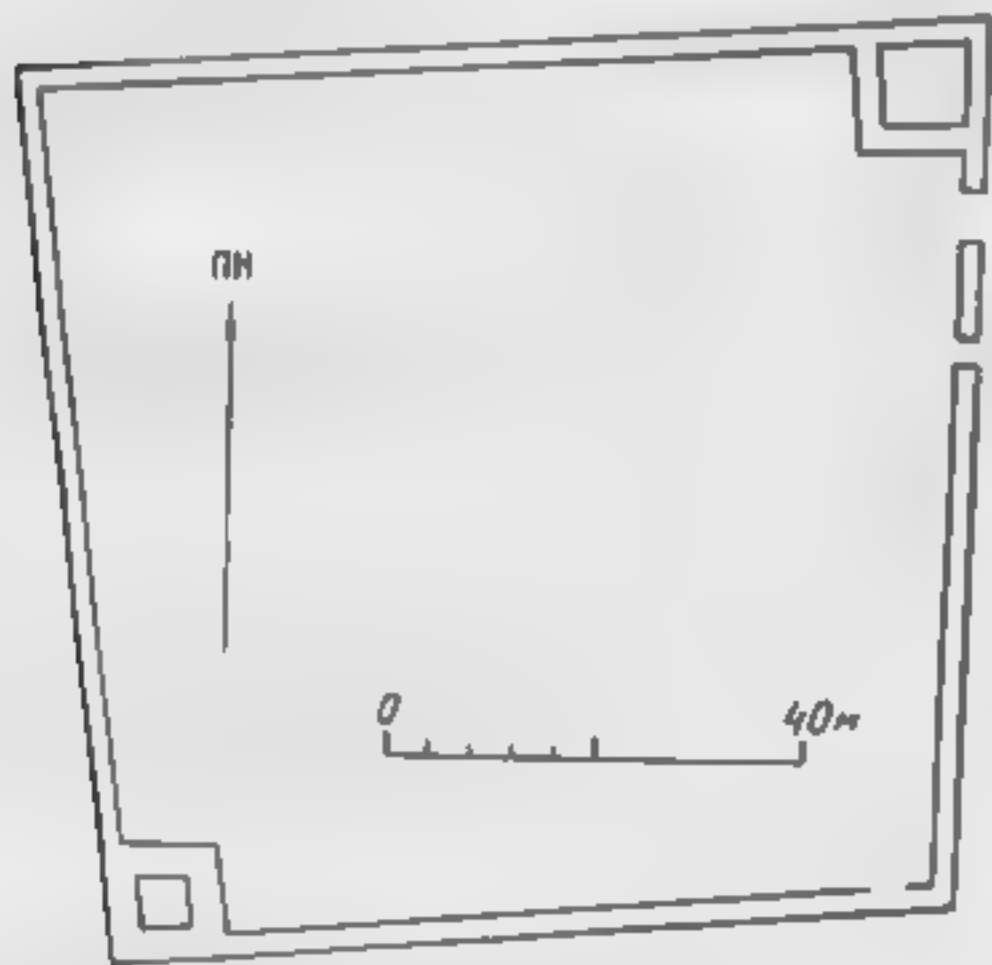

ЛІДСКІ ЗАМАК

Лідскі замак — своеасаблівае ваенна-абарончае збудаванне XIV ст. Ён узнік у тыя трывожныя для Беларусі гады, калі націск крыжакоў на беларускія і літоўскія землі дасягнуў найбольшай сілы. Разам з літоўцамі і ўкраінцамі насельніцтва Беларусі мужна змагалася з чужынцамі. Асабліва вабілі захопнікаў урадлівыя землі Панямоння.

Каб закрыць рыцарам дарогу ў глыб зямель Вялікага княства Літоўскага, вялікі князь Гедымін у 1323 г. загадаў залажыць у Лідзе мураваны замак. Новы баявы фарпост прыёманскіх зямель будавалі каля пяці гадоў.

Процістаяць націску крыжакоў тады маглі толькі тыя абарончыя збудаванні, якія адпавядалі тактыцы аблогі войск, узброеных першакласнай на той час аблогавай тэхнікай. З XII па XIV ст. у Паўночнай Еўропе і Прыбалтыцы ўсталяваўся тып замкаў-кастэляў *. Іх аснова — высокія і магутныя сцены ў выглядзе чатырохкутніка, пад аховай якіх размяшчаўся і жыў гар-

План Лідскага замка

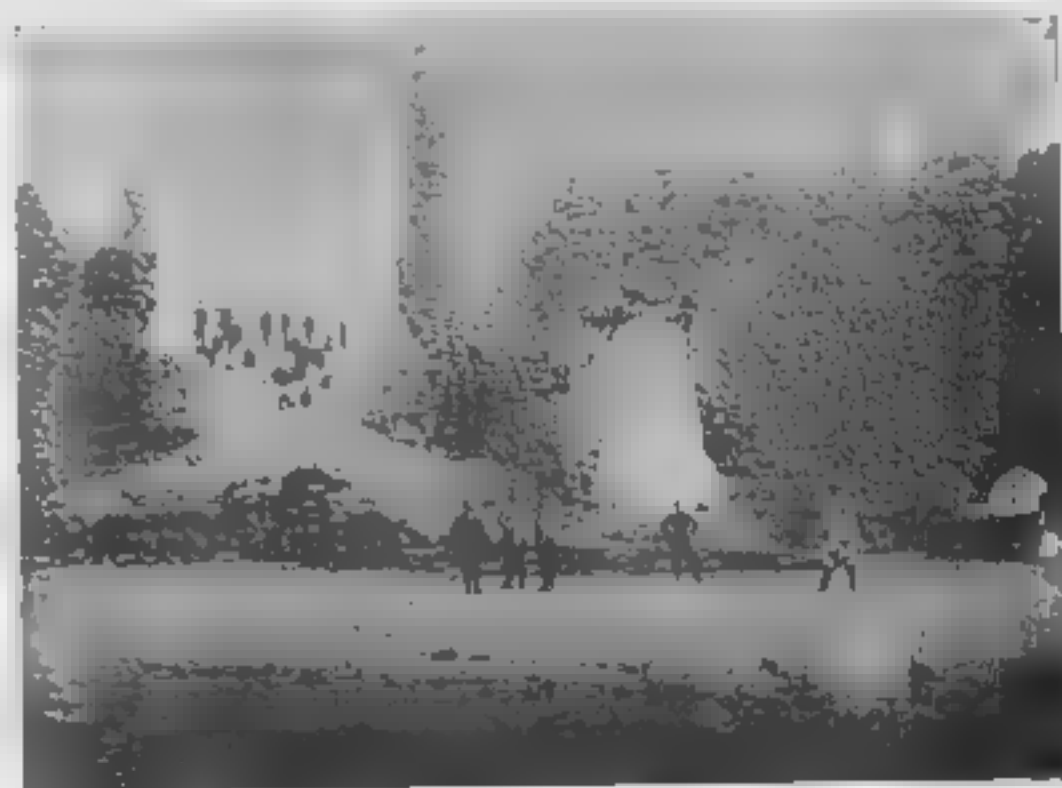
нізон. Асабліва многа кастэляў пабудавалі лівонскія рыцары на захопленых землях Прыбалтыкі. Невялікія сваімі памерамі, гэтыя кастэлі былі базамі захопнікаў, пунктамі збору даніны з заняволёных народаў, а часам і месцам кірмашоў тутэйшага насельніцтва.

Узяўшы за аснову тып рыцарскага кастэля, дойліды Лідскага замка творча падышлі да вырашэння складанай задачы: зыходзячы з мясцовых будаўнічых традыцый, яны стварылі магутнае збудаванне, прыдатнае для надзейнай абароны. За яго сценамі шукалі паратунку ад гвалту захопнікаў жыхары горада і бліжэйшага наваколля.

Будаўнікі ўдала скарысталі рэльеф мясцовасці, абраўшы балоцістую нізіну, там, дзе рачулка Каменка ўпадала ў Лідзею. На штучнай выспе, насыпанай з пяску і жвіру, і быў узведзены замак.

Сцены Лідскага замка ў плане нагадваюць трапецыю, большае аснаванне якой глядзіць на поўнач, туды, адкуль найчасцей пагражала ваенная небяспека. Перад паўночнай сцяной (даўжыня блізка 93,5 м) ляжаў глыбокі і шырокі роў, які, відаць, заліваўся вадою. Паўднёвую сцяну (даўжыня каля 80 м) прыкрывалі балоцістыя берагі Каменкі і Лідзеі. Даўжыня заходняй і ўсходняй сцен — адпаведна 84 і 83,5 м.

Два ўваходы праразалі тоўшчу ўсходняй сцяны непасрэдку ад паўночна-ўсходняй вежы. Меншая брама пры шырыні праходу 2,5 м і вышыні 3 м мела спічастую арку, абліцаваную цэглай.

Руіны паўночна-ўсходняй вежы. Здымак канца XIX ст.

Другая (прыблізна 4,5 м шырыні і каля 6 м вышыні), моцна панкоджаная ў час войнаў, цяпер замуравана. На падставе графічных малюнкаў XIX ст. можна меркаваць, што брама мела паўцыркульную арку.

Тое, што замак меў два ўваходы блізка адзін ля аднаго, іх розныя памеры, наводзіць на думку, што прызначэнне ў іх было рознае. Меншая брама, пэўна, служыла як бы «чорным» ходам. Другая, бліжэйшая да вежы, адчынялася толькі дзеля ўрачыстай сустрэчы князя або яго гасцей.

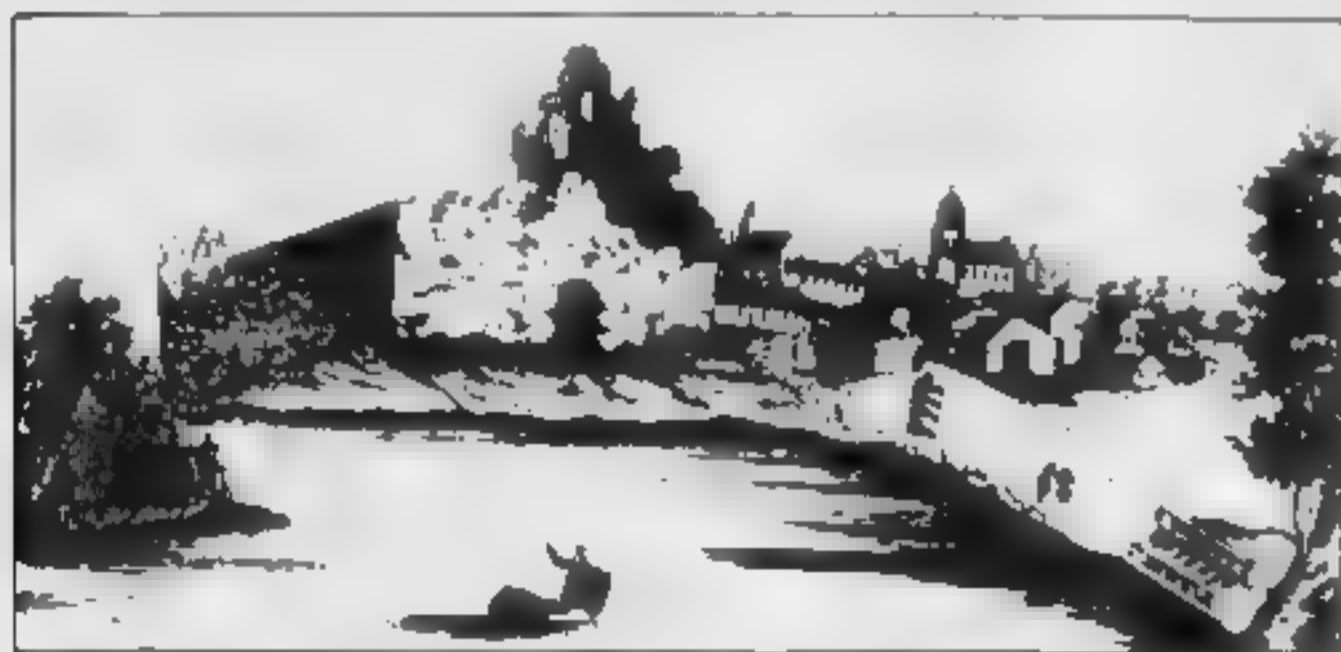
У паўднёвай сцяне замка, на вышыні каля 2 м, захаваліся сляды паўцыркульнага праёма шырынёю ў 2,5 м і вышынёю каля 3,9 м. Гэты праём, як і аналагічны яму ў Крэўскім замку, знаходзіцца ў найбольш спакойным месцы, якое лепш за іншыя бараніла сама прырода. Таму і няма тут штучных умацаванняў. Можна меркаваць, што праём быў як бы запасным выхадам для гарнізона ў крытычныя моманты абароны.

Паўднёвая сцяна цікавая для нас яшчэ і тым, што тут захаваліся (праўда, часткова, у дэфар-

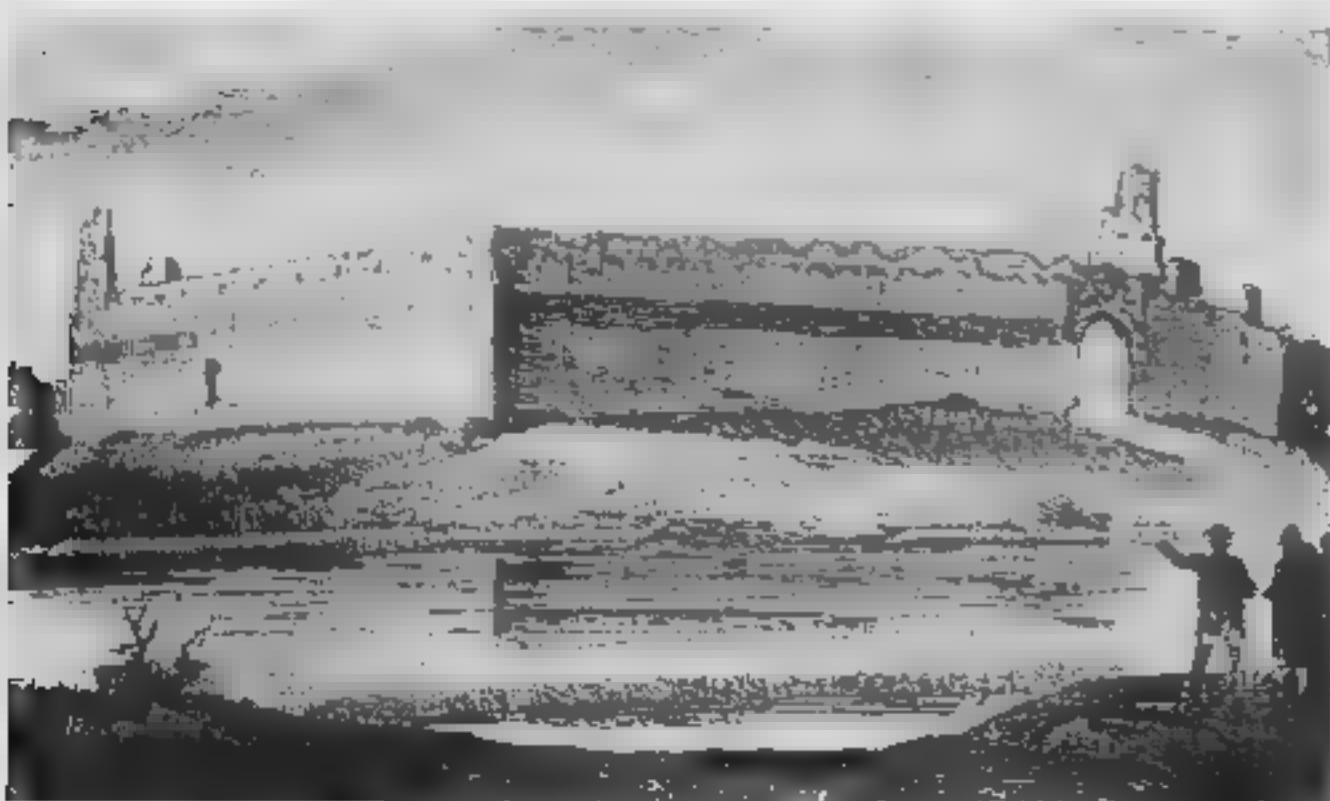

Ліда. Акварэль
І. Пешкі. Канец
XVIII ст.

мапавым выглядзе) байніцы. Яны бяскамерныя і ў плане маюць форму трапецыі, звернутай шырокім асновам да замкавага двара. Пры адпаведнай вышыні байніцы мелі розную шырыню, і тры іх тыпы чаргаваліся на сцяне. Байніцы прызначаліся для стральбы з лукаў і арбалетаў.

Лідскі замак. Малюнак невядомага мастака. Першая палова XIX ст.

Замак у Лідзе. Гравюра паводле малюнка В. Дмахоўскага. Першая палова XIX ст.

а пазней — і з лёгкай вогнестрэльнай зброі. У сценах ніжэй байніц да гэтага часу ацалелі скразныя адтуліны ад бэлек: яны, відаць, служылі апорай для драўлянай галерэі-памосту, якая ішла па перыметры замкавых сцен.

Падымаліся на помост на драбінах з парэнчымі, якія размяшчаліся ў паўночна-заходнім і паўднёва-усходнім кутах замка. На два выходы на галерэю было і ў кожнай вежы.

Баявая галерэя накрывалася спецыяльнай стрэшкай, якая мела схіл у бок замкавага двара.

Адначасона са сценамі ў паўднёва-заходняй частцы замка была збудавана вежа. Яе падмурак, адкапаны ў час раскопак 1970 г., і падмурак сцяны замка канструкцыйна звязаны паміж сабою. Таўшчыня вежавых сцен (у плане вежа блізкая да квадрата памерамі $11,3 \times 11,3$ м) дасягала 3 м.

Цяжка ўявіць сабе архітэктурныя і фартыфікацыйныя асаблівасці вежы, ад якой застаўся толькі падмурак. Але дакументы канца XIX ст. (асобныя фрагменты вежы былі тады цэлыя) дазваляюць сцвярджаць, што яна была значна вышэй за 12-метровыя сцены замка. Яе апошні паверх быў выкладзены з цэглы і, пэўна, меў байніцы.

Ёсць меркаванні, што месціла ў вежы знаходзілася праваслаўная замкавая царква. Гісторык Т. Нарбут, напрыклад, лічыць, што царква месцілася ў адной з вежаў з часу заснавання замка аж да 1533 г., калі яе перанеслі ў горад і назвалі царквой Георгія Перамоганосца. Сапраўды, у час археалагічных пошукаў на падлозе колішняга першага паверха знойдзены рэшткі абліцовачых плітак і абломкі нейкага аздаблення з каменю.

Унутранай прасторы вежы ($8,3 \times 8,3$ м) хапала, каб у ёй размясцілася невялічкая каплічка.

Ад паўднёва-заходняй вежы ацалеў амаль адзін фундамент, а паўночна-ўсходняя дайшла да нашых дзён у выглядзе руін, якія і сёння дася-

Ліда. Малюнак П. Орды. Сярэдзіна XIX ст.

гаюць пышныі каля 4 м. Дакладна вызначыць, калі яна была ўзведзена, цяжка: магчыма, пасля 1384 г., калі крыжакі часткова зруйнавалі замак, альбо на рубяжы XIV і XV ст., калі скрозь на Беларусі, рыхтуючыся даць рашучы адпор крыжакам, княжскія ўлады ўдасканальвалі свае абарончыя збудаванні. План вежы — перакошаны рознабаковы чатырохкутнік. Уражанне такое, нібыта будаўнікі вельмі спышаліся. Археалагічнае вывучэнне стыкаў падмуркаў вежы і сцяны замка паказала, што паміж імі няма канструкцыйнай сувязі, — нажкі доказ, што будавалі іх у розныя часы. Вежу ўзводзілі метадам данолі паншэранай на Беларусі «лукскавай» муроўкі — «шчокі» сцен выкладвалі з цэглы, а забутоўка — валуны і шчыбені на вапне. Абліцоўка, якая пачыналася ад самога цокаля, — з буйнапамернай цэглы. Памеры вежы: $12 \times 12,5 \times 12,3 \times 12,15$ м.

Дах вежы быў з чараніцы, рэшткі яе знойдзены пры раскопках. З іншых знаходак хочацца

адзначыць кавалкі непаліванай і паліванай кафлі, абломак паліхромнай пліткі са слядамі чырвонага і чорнага роспісу, рэшткі глінянага і шклянога посуду XIV—XVII ст. Усё гэта сведчыць аб тым, што асобныя паверхі вежы служылі

Лідскі замак. Малюнак В. Гразнова. Першая палова XIX ст.

жытлом. Знаходкі пацвярджаюць думку таго ж Т. Нарбута, што на верхнім паверсе вежы размяшчаліся раскошныя пакоі і залы, а ў ніжніх — суд, архіў і вязніца, сляды якіх можна было яшчэ ўбачыць у канцы XVIII ст.

Калі дакранаешся рукой да зацімглывых замкавых сцен, міжвольна думаеш: як жа людзі маглі тады, у далёкім XIV ст. узвесці яго без механізмаў і машын? Любы сярэдні камень з кладкі сцяны нажыць столькі, што яго ледзь адарвуць ад зямлі двое дужых мужчын. А колькі іх, такіх пасляедніковых «гарошын» у сценах двухметровай таўшчыні! Самыя сціплыя падлікі паказваюць, што тут сабрана каля 23 000 м³ валуноў. Кожны з іх падабраны адпаведна колеру, памеру і старанна абчасаны. А колькі «тварылаў» спатрэбілася, каб гасіць вапну! Ці ўзяць тую ж цеглу. Каля паўтара мільёна цеглін лягло ў сцену!

Выгляд Лідскага замка з усходу. Архіўны здымак канца XIX ст.

Размяшчэнне замка на балоцістай нізіне, на штучнай пясчанай выспе вымагала будаўнікоў вырашыць вельмі важную праблему — забеспячэнне вадою. У замку несумненна была студня, якой карысталіся не толькі ў дні аблог, але і штодня, для гаспадарчых патрэб. Сёння мы не знаходзім на колішнім дзядзіну варонкападобнай упадзіны, якая звычайна ўказвае на месцазнаходжанне старых, закінутых калодзежаў са струхлелымі драўлянымі зрубамі. Аднак у замку, дзе жыў князь, сценкі студні маглі ацымбраваць каменем, з-за чаго цяпер яе засыпаныя сляды цяжка знайсці.

Руіны паўночна-ўсходняй пажы. Здымак канца XIX ст.

Немалое значэнне для замка меў вялікі стаў, які выразна відзеі на малюнках канца XVIII — пачатку XIX ст. Ён збіраў ваду Лідзеі і Каменкі і закрываў подступы да замка з усходняга і паўднёва-ўсходняга бакоў.

У час археалагічных раскопак давялося пераканацца, што Лідскі замак каменным ў поўным сэнсе слова. Тут нават замкавы дзядзінец цалкам забрукаваны. Ды не ў адзін, а ў тры ярусы. Забрукаваны таксама ўсе схілы замкавай выспы.

Сёння цяжка сабе ўявіць, што значыла ў тых часы замкавая навіннасць. Страшэнным цяжарам клалася яна на плечы гвалтам адарванага ад дому, сям'і, гаспадаркі рамесніка і селяніна-ратая...

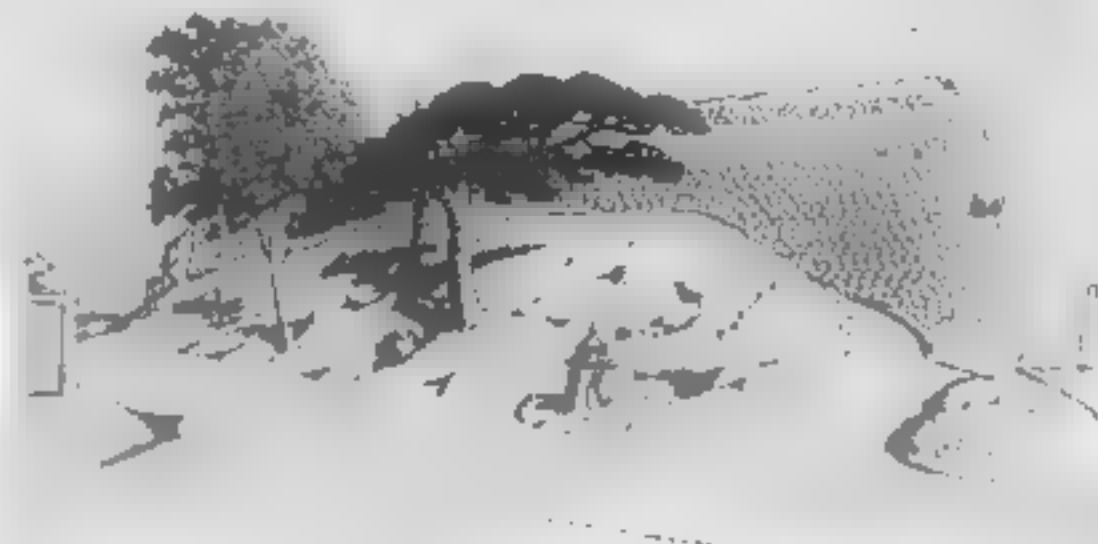
Няма сумнення, што замак у Лідзе будавалі перш-наперш самі гараджане, а таксама сяляне бліжніх і далніх ваколіц. Але паколькі гэта быў важны стратэгічны фарпост супраць псоў-рыцараў, то для нарыхтоўкі жвіру, каменю, вапны і цэглы браліся, трэба думаць, рабочыя рукі з іншых тэрыторый Беларусі і суседняй Літвы.

Між тым, з лёгкай рукі гісторыкаў Т. Нарбута і М. П. Бацюшкана, усталявалася думка, быццам будаўнікамі Лідскага замка былі майстры-кіяўляне і палонныя валыняне... Калі будаўнікамі лічыць кіяўлян, дык у той зямлі, адкуль яны прыйшлі, слядоў мураваных кастэляў з іх тыповымі будаўніча-тэхнічнымі асаблівасцямі не зной-

дзена. Што да «палонных валынян», то адкуль яны маглі ўзяцца ў пачатку XIV ст., калі ў Валыні ў той час правілі князі Гедымінавічы, падпарадкаваныя вялікаму князю Літоўскаму?

Старажытная Ліда складалася з замка, княскага двара, уласна горада з падзамчам і Зарэчча.

Княскі двор, або замкавы фальварак, як яго часта называлі яшчэ ў XVIII ст., размяшчаўся над рачулкай Каменкай, на паўночны захад ад

Усходняя сцяна замка. Малюнак Я. Драздоўча. 1929 г.

замка. Пры ім былі млыны, вінакурня і розныя іншыя гаспадарчыя службы.

«Места» ляжала на поўнач ад замка. Яго гістарычным цэнтрам лічыўся рынак, ад якога адыходзілі ўсяго чатыры вуліцы: Віленская — у бок Вілыні, Замкавая — да замка, Каменская — да Каменкі і далей па дарозе на Васілішкі і Астрыну і Крывая, што злучала Каменскую вуліцу з рынкам.

Зарэчча ў тых часы было невялікае — некалькі дзесяткаў хат...

За якія свайго існавання Ліда і яе замак неаднойчы зведалі ўдары хцівых чужынцаў. Ужо пасля смерці Гедыміна, калі Ліда стала сталіцай удзела князя Альгерда, а потым яго сына Ягайлы, паміж князямі пачаліся доўгія звады за вялікакняскі прастол. Гэта скарысталі крыжакі. У 1384 г., пасля працяглай аблогі і штурму, яны захапілі замак. У снежні 1392 г. атрады рыцараў на чале з камандорамі Янам Румпенгаймам, Конрадам Ліхтэнштэйнскім і іх саюзнікам князем Вітаўтам пераправіліся ля м. Аліта цераз Нёман і праз скаваныя маразамі балоты падыйшлі да лідскіх сцен. Разам з імі паспытаць рабаўнічага шчасця прывалакліся і англійскія рыцары, якіх узначальваў малады граф П. Нартумберленгскі.

Запаліўшы падзамча і абрабаваўшы горад, драпежнікі аблажылі замак. Князь Дзмітрый Карыбут, што кіраваў абаронай, меў даволі сілы, але, напалоханы рыцарамі, вырашыў здаць замак. Прычакаўшы ночы, князь з гарнізонам пакінуў замак і падаўся да Навагрудка. Рыцарам дасталася шмат зброі і ваеннага рыштунку.

Зімою 1394 г. рыцары зноў напалі на Ліду, і зноў у паходзе бралі ўдзел англічане на чале з графам Бэдфардам, а таксама французскі ат-

рад. Але на гэты раз чужынцам пажывіцца не ўдалося: жыхары самі спалілі свой горад і, запершыся ў замку, мужна адбілі ўсе варожыя штурмы.

З 1396 па 1399 гг. у Лідзе жыў выгнаны з Залатой Арды хан Тахтамыш: князь Вітаўт спадзяўся вярнуць яму трон, а потым выкарыстаць яго ў барацьбе супраць Маскоўскага княства. Але ў бітве на Ворскле і дружны Вітаўта, і ягоныя планы былі знішчаны войскамі саперніка няўдаліцы-хана.

А 5 жніўня 1406 г. пад сценамі Ліды з'явіліся атрады смаленскага князя Юрыя Святаславіча. Князь ішоў выручаць з няволі сваю сям'ю, якую годам раней Вітаўт паланіў, захапіўшы Смаленск. Пасля некалькіх марных штурмаў смаляне знялі аблогу. Не паддаўся замак і князю Свідрыгайлу (1433 г.), які вёў доўгую вайну з Жыгімонтам.

З 1434 па 1443 гг. замак стаў прытулкам для яшчэ аднаго хана-выгнанніка — Даўлет Хаджы-Гірэя. Праўда, лёс яго быў шчаслівейшы за Тахтамышаў: з дапамогай Вялікага княства Літоўскага ён стаў ханам пераконскіх татар.

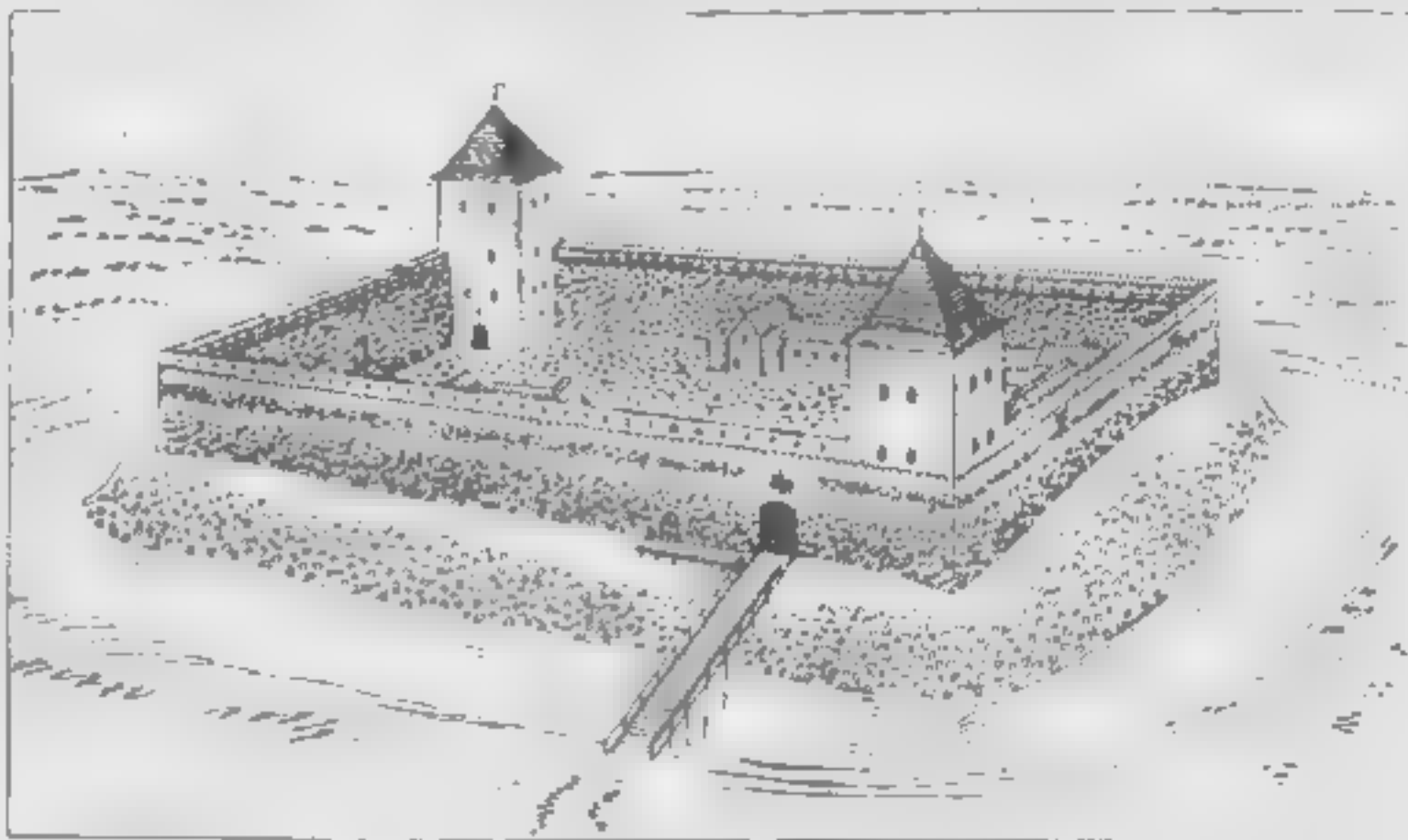
Пасля доўгага зацішша толькі ў 1506 г. пад сценамі Ліды з'явіўся адзін з загонаў крымскіх татар, аднак пачаць штурм замка яны не рызыкнулі.

У 1568 г. лідская шляхта прасіла караля Жыгімонта Аўгуста, каб навітоныя земскія суды праводзіліся не «па карчмах у месце», а ў замку. Кароль згадзіўся. Для захоўвання кніг Лідскага земскага суда было таксама дазволена за кошт жыхароў пабудаваць у замку, ля адной са сцен, спецыяльны склеп. З канца

XVI ст. акрамя судаў тут сталі праводзіць павятовыя сеймікі.

У час зацяжных войнаў паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай мураваныя сцены і вежы замка адчулі моц найноўшай у тую пару аблогавай тэхнікі. Пасля працяглай аблогі і гарматнага абстрэлу ўлетку 1659 г. 30-тысячнае маскоўскае войска князя Мікіты Хаванскага ўзяло замак штурмам. Мора пашкодзаны, ён быў разбураны дашчэнту ў 1702 г., калі адзін са шведскіх атрадаў падарваў замкавыя вежы. Пад час Паўночнай вайны з Карлам XII, у 1710 г., Лідскі замак стратэгічнага значэння ўжо не меў. Ён разбураўся ўсё больш і больш, пакуль не засталіся адны руіны. У канцы XIX ст. мясцовыя дзялкі пачалі разбіраць замкавыя мury і пускіць матэрыялы на продаж. Аднак пасля пратэстаў мясцовых аматараў даўніны гэты вандалізм удалося спыніць.

На пачатку нашага стагоддзя імператарская археалагічная камісія выдзеліла 946 руб. на правядзенне работ па кансервацыі Лідскага замка, але зроблена было няшмат: замак часткова аб-

Лідскі замак. Рэканструкцыя па матэрыялах аўтара. Малюнак Я. Куліка

мерылі, зафатаграфавалі і раскідалі неадзейныя месцы кладкі.

У 20-я гады частковыя кансервацыйныя работы правялі польскія рэстаўратары. У такім выглядзе замак захаваўся да нашых дзён. Руіны яго ў свой час вабілі вока не аднаго мастака. У канцы XVIII ст. замак маляваў Іосіф Пеліка. Не абмінуў яго і беларускі «летанісец у графіцы» Напалеон Орда. Але найбольш дасканалы і дакладна падаў замак на сваім малюнку мастак Васіль Гразноў. Дзякуючы мастакам і невядомаму фатографу, які сфатаграфавалі руіны замка ў канцы XIX ст., захаваўся неацэнны матэрыялы, якія дазваляць рэстаўратарам аднавіць гэты выдатны помнік мясцовага дойлідства.

Паўднёвая сцяна Лідскага замка. Малюнак Я. Драздовіча. 1929 г.

Замък у Крапе. Сучасна стан

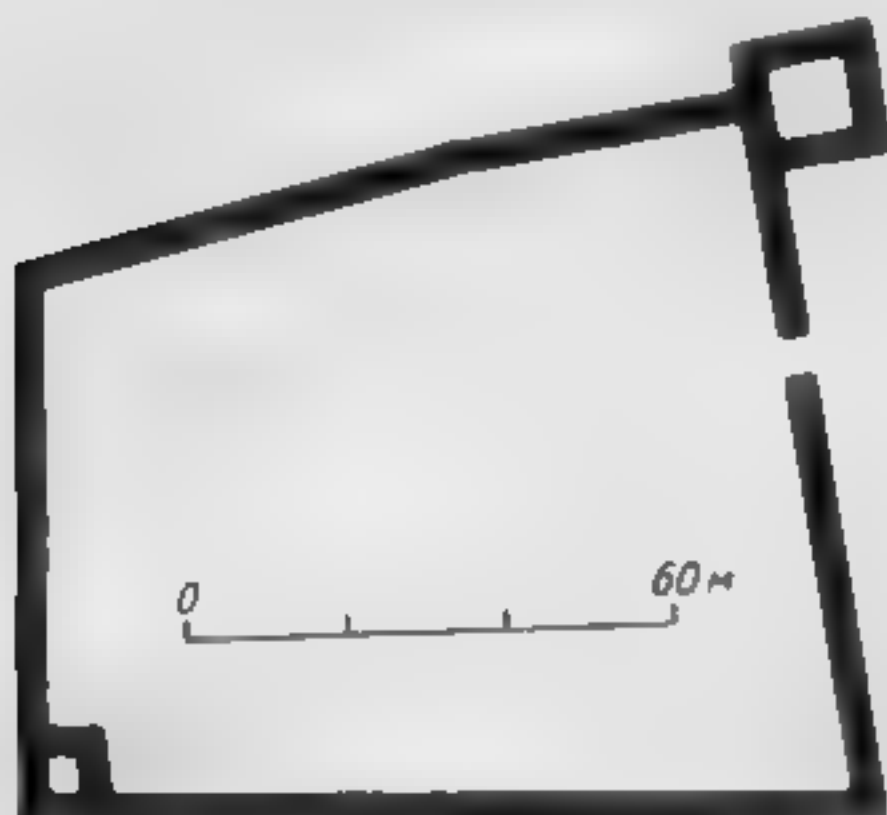

ЗАМАК У КРЭВЕ

Цікавы помнік ваеннай архітэктуры XIV ст. — замак-кастэль у Крэве (Смаргонскі раён Гродзенскай вобласці). У даліне паміж высокіх пагоркаў, што расцягнуліся ланцугом абапал маленькай рачулки Крэвянкі, на нізкім поплаве, ля сутокі яе з ручаём Шляхцянкай і ўзняўся ў 30-я гады XIV ст. мураваны замак Крэўскага княства. У Крэве правіў тады сын Гедыміна — Альгерд, які жыў тут да 1345 г.

У сваёй планеіроўцы Крэўскі замак мае шмат агульнага з Лідскім. Форма яго — няправільная трапецыя, звернутая большым асновам у напольны бок. З усходу, поўдня і часткова з захаду і поўначы замак баранілі воды рачулак, падпёртых плацінаю. Як і ў Лідскім замку, тут усяго дзве вежы, размешчаныя па дыяганалі. Аднак Крэўскі замак мае некаторыя асаблівасці, уласцівыя толькі яму. Тут на паўночна-заходнім рагу замка была адна вялікая (Княская) вежа, памераў $18,65 \times 17$ м, якая выступала за перыметр

План Крэўскага замка

замкавых муроў, падзейна фланкіруючы заходнюю і паўночную (з брамай) сцены. Вежа мела тры паверхі і склеп-турму. У вежы жылі князь, яго чэлядзь і пачальнік замкавай варты. Княжаскія пакоі размяшчаліся на другім паверсе. Над трэцім паверхам, абарончым, відаць, існаваў яшчэ адзін ярус бою, аб чым сведчаць рэшткі каменнай лесвіцы ў тоўшчы вежаван сцяны, якая вяла наверх. Гэта мог быць або яшчэ адзін паверх, або баявыя пляцоўкі, размешчаныя на самым версе вежы. Пры таўшчыні сцен у 3 м унізе і 2,5—2,6 м на ўзроўні трэцяга паверха, вежа мела больш як 25 м у вышыню, бо нават і сёння ацалелыя рэшткі яе дасягаюць вышыні каля 17,5 м.

Падмурак вялікай вежы вышынёю 3 м. Ён мае паўметравую «падушку» з дробнага камення і гліны, пад якія будаўнікі панасцілі дубовыя і сасновыя лаўжы і галлё.

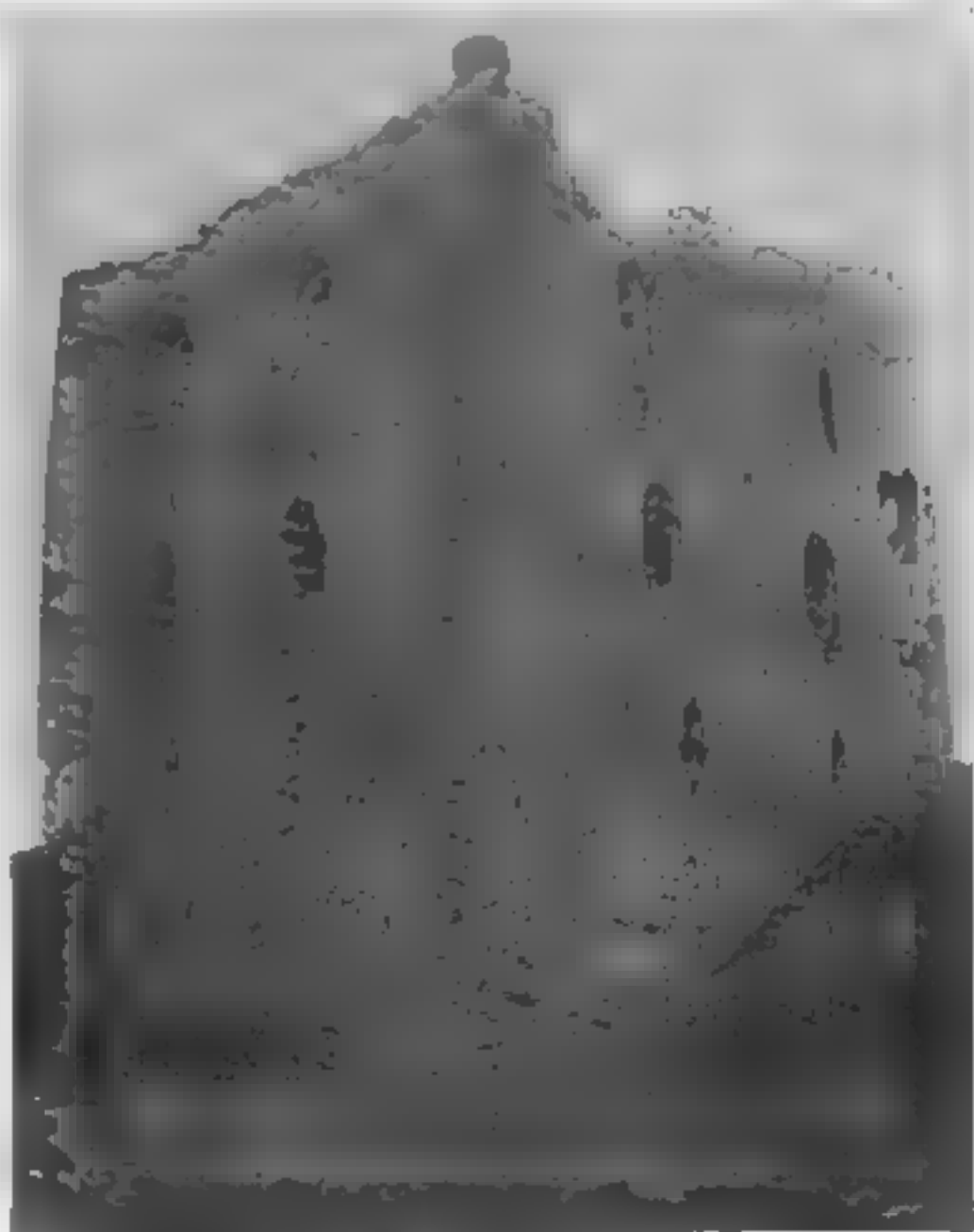
Крэўскі замак. Здымак пачатку XX ст.

Асноваміне вежы да вышыні 3 м ад цяперашняй паверхні вымуравана з камення. Вышэй ідзе кладка з буйнапамернай цэглы. Кладка «лусковая», таўшчыня «шчок» каля 0,7 м. Вышнія колішнія паверхаў вежы — 4,8—5 м. Перакрыцці паміж імі былі зробленыя на бэльках, памерамі 30×30 см.

Паверхі злучаліся паміж сабой драўлянымі лесвіцамі.

Усярадзіне вежавых сцен ідуць каналы ад драўляных бабэк памерам 40×40 см. Прызначэнне бабэк — умацоўваць сцены, прадукіаць пераўнамерную асадку і іншыя дынамічныя ўздзеянні.

Высокі 4-х схільны дах Княскай вежы спачатку пакрываўся гонтам, а ў XV—XVI ст. — чарпіцай-дахоўкай двух форм.

Княская вежа замка. Здымак пачатку XX ст.

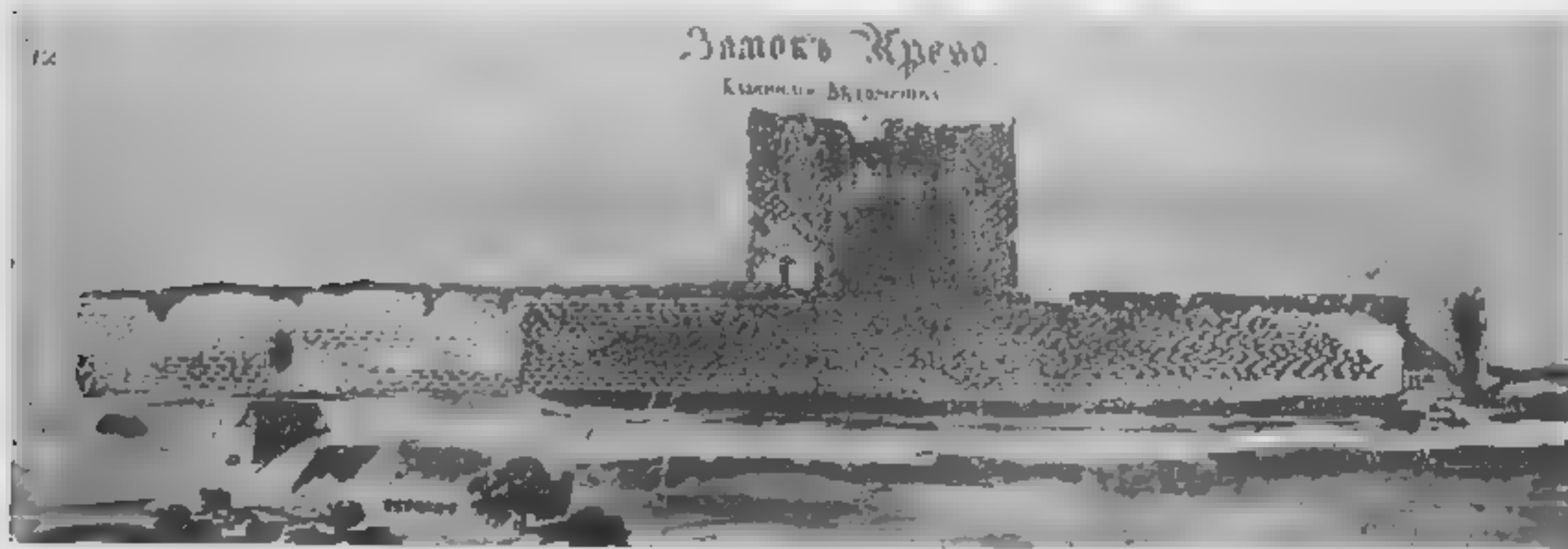
Улічваючы, што з усходняга боку блізка да замка падступала вада падпёртых плацінаю Крэвянкі і Шляхцянкi, будаўнікі замка да падмурка сцяны насыпалі пясчаны пласт ўзмацнення і забрукавалі яго.

Даўжыня замкавых сцен розная: паўночная сцяна, якой найчасцей пагражала небяспека, — 85 м (даўжыня Княскай вежы замка не ўлічваецца), усходняя — 108,5 м, паўднёвая — 71,55 м і заходняя, што перад вежай крыху адхіляецца ад асноўнай трасы, — 97,2 м.

Таўшчыня замкавых сцен дасягае 2,75 м, пад-

бэлек унутрашняй драўлянай сувязі, аналагічныя адтулінам вялікай вежы. Яны ішлі ўсярэдзіне сцяны, раўналежна яе трасе. Мяркуем, што такія бэлькі былі ў кожнай сцяне.

Даўней сцены Краўскага замка дасягалі вышыні 12—13 м. Цяпер толькі асобныя іх фрагменты (на паўночнай сцяне) маюць вышыню каля 10 м. Прынцып абароны замкавых сцен такі ж, як і ў Лідскім. На вышыні 10 м па ўсім перыметры на драўляных бэльках размяшчалася баявая галерэя-памост. Сяды бэлек яшчэ няразна былі відаць у XIX ст. Стралялі абаронцы

Краўскі замак. Выгляд з паўднёва-ўсходняга боку. Малюнак 1827 г.

Крава. Малюнак Н. Орды. Сярэдзіна XIX ст.

мурак вышынёй да 2 м. з 30-сантыметровым цокалем, зроблены з камянёў сярэдняй велічыні, на ваньке. Аднак ніжнія рады падмурка ў паўночнай сцяне пакладзены на гліне — відаць, таму што замак узводзіўся на балоцістым поплаве. Гэты падмурак таксама ляжыць на «падушцы» з дубовых і яловых лаўжоў і галля.

Замкавыя сцены да вышыні 4 м зроблены з каменю. Вышэй (і толькі з нонкавага боку) пакладзена цагляная абліцоўка. Таўшчыня яе — 65 см. У заходняй сцяне захаваліся адтуліны ад

замка праз байніцы, што былі на адлегласці 2,4 м адна ад адной. Цяпер цяжка ўзнавіць форму і абрысы байніц, бо зверху сцены разбураны, але мяркуем, што яны аналагічныя Лідскім.

На стыку ўсходняй і паўднёвай сцен, выступаючы ў бок замкавага двара, стаяла яшчэ адна вежа, памеры якой — 11 × 10,65 м. Вежа была прыбудавана да сцен і адрозніваецца ад іх глыбінёй залягання фундаментаў. Несумнінна, яе ўзвялі пазней, бо сцены вежы закрылі некалькі адтулін ад бэлек баявой галерэі-памоста.

Некалі вежа ўзвышалася над замкавымі сценамі, аднак цяпер яе вышыня 6,6 м. Як і Княская, яна мела перакрыцці на бэльках, ад якіх у сценах захаваліся адтуліны памераў 30 × 30 см. Вышыня колішняга першага паверха — 3,5 м, другога — 2,3, трэцяга — не менш за 3 м. Існаваў, несумнінна, яшчэ адзін, чацвёрты паверх, аднак мы пра яго нічога не ведаем, бо сцены яго разбураны. Цікава, што таўшчыня вежавых сцен была меншая, чым у сценах замка, усяго 2,2 м.

У паўднёвай сцяне Краўскага замка быў

такі ж праём, як і ў Лідскім. Цяпер праёма няма, бо сцяна ў гэтым месцы абвалілася. Аднак прамеры, зробленыя ў 70-х гадах XIX ст., сведчаць, што шырыня яго дасягала 2,84 м, а вышыня — 4,26. На фотаздымках і малюнках канца XIX — пачатку XX ст. праём добра відзеі. Мяркуем, што як і ў Лідскім замку, ён выконваў ролю запаснога выхаду.

Заходнюю сцяну, ля самага долу, праразае яшчэ адзін праём спічастай формы вышыняй каля 2,5 м і шырынёй 2,25 м. Некаторыя даследчыкі лічаць яго адтулінай, праз якую пускалі ваду ў замкавы стаў-сажалку. Магчыма, гэта і так. Але калі ўлічваць чыста функцыянальную мэтазгоднасць і самі памеры праёма, прыходзіць думка, што гэта — дадатковы запасны выхад. Да пэўнага часу ён мог быць замураваным у 1—2 рады камянёў, якія пры патрэбе разбіраліся або выбіналіся бярвяном. Нізка размешчаны і напалову закрыты з надворнага боку, праём было няцяжка абараняць, паколькі такое месцаразмяшчэнне амаль выключала паражэнне яго каменнымі праціўнікамі.

На тэрыторыі замкавага двара знойдзена позняя кераміка XIV—XV ст. Сустрэкаюцца каналкі паліванай і непаліванай кафлі, шкла, чарапіцы.

У адрозненне ад Лідскага замка, у Крэве замкавы двор не забрукаваны каменем. Толькі ад уваходнай брамы, якая праразала тоўшчу паўночнай сцяны, да малой паўднёва-ўсходняй вежы ішла выбрукаваная дарога шырынёй каля 8 м. Паколькі паўднёва-ўсходні ўчастак замкавага двара быў балоцісты і мокрый, дарогу «забралі» ў каркас з бярвення. Усярэдзіну насцілалі рознае галлё і лаўжы і толькі потым насыпалі каменне. Справа ад гэтай дарогі, у паўднёва-заходнім куце двара, пэўна, знаходзілася тая сажалка, праз якую пісалі даследчыкі і гісторыкі XIX ст.

На замковым падворку ёсць толькі два ўзвы-

Краўскі замак з усходняга боку. Фрагмент малюнка Б. Тамашэвіча сярэдзіны XIX ст.

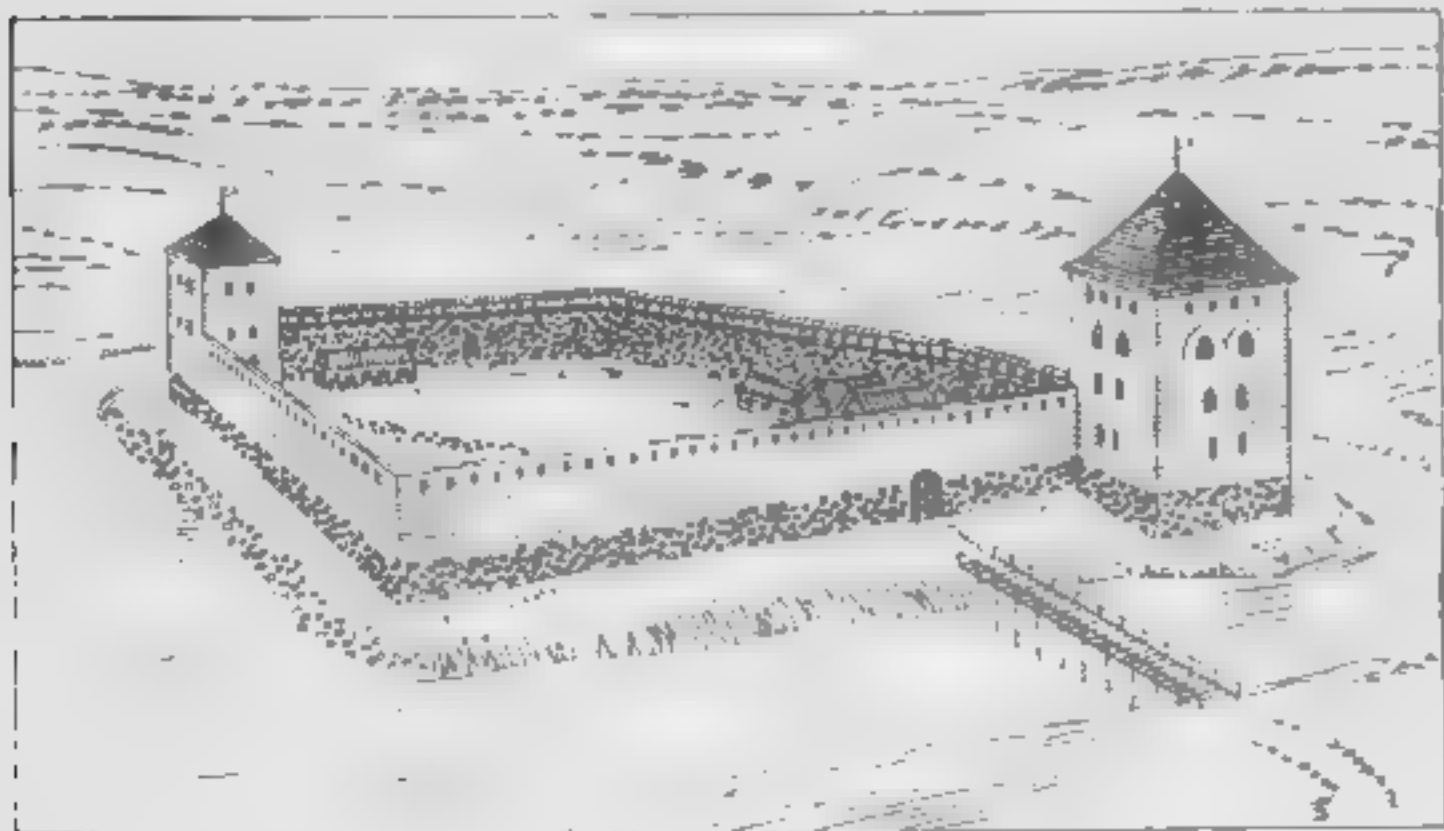
Краўскі замак. Малюнак Я. Драздоўіча. 1929 г.

шэнні. Адно (50×35 м) прымыкае да пялікай вежы, займаючы паўночна-заходнюю частку двара. Пясчаная пласца забрукавана. Тут, відаць, стаялі княжаскія гаспадарчыя службы.

На другім пясчаным узвышэнні, насыпаным у нізкай паўднёва-ўсходняй частцы двара, пазней паставілі малую вежу. Упогуле, увесь усходні ўчастак тэрыторыі, які прымыкае да ўсходняй сцяны, крыху падвышаны. Асабліва гэта прыкметна звонку. Прычым невялікія вонкавыя адхон забрукаваны, відаць, таму, што тут да самых муроў падступала вада.

Краўскі замак быў сведкам многіх гістарычных падзей. У 1382 г. у падзямселлі цэнтральнай вежы на загаду Ягайлы задушылі яго дзядзьку князя Кейстута, асноўнага пратэндэнта на вялікакняскі прастол і галоўнага праціўніка Ягайлы. У 1385 г. у Краўскім замку складалі ўмовы аб'яднання Вялікага княства Літоўскага і Польшчы над удадай Ягайлы (Краўская унія). У 1503—1506 гг. замак вельмі пацярпеў ад аблогі пераконскіх татар. Пазней тут некаторы час жыў беглы князь Андрэй Курбскі. Аднак у XVI ст. вядомы падарожнік Сігізмунд Герберштэйн ужо адзначаў, што Крэва — горад з «пакінутым замкам».

Краўскі замак паступова тра-

Замак у Крэве. Рэканструкцыя па матэрыялах аўтара. Малюнак Я. Куліка.

ціў сваё значэнне як абарончы пункт. У XVIII ст. ужо была моцна разбурана вялікая вежа, дах і перакрыцці праламаліся, абвалілася частка ўсходняй сцяны. У сярэдзіне XIX ст. Крэўскі замак замаляваў мастак Н. Орда.

Асабліва пацярпеў замак у час першай сусветнай пайны. Больш за 3 гады Крэва было фактычна на лініі фронту. Замак апынуўся на нямецкім баку абароны. Тут былі пароблены бетонныя сховішчы (у малой вежы і ля паўднёвай сцяны), назіральныя пункты, у час абстрэлу якіх сцены замка і вялікая вежа дужа пацярпелі. Шмат дзе цагляная абліцоўка сцен адслаілася, а месцамі нават праабвальвалася. Паўночная сцяна замка нахілілася да 10°. У 1929 г. яе ўмацавалі кантэрфорсам шырынёй у 2 м і закансервавалі. Абліцоўку галоўнай вежы звязалі жалезнымі зацяжкамі, а шчыліны залілі вапнай. Тады ж падмуравалі рэшткі паўночна-ўсходняй сцяны, умацаваныя эскарпам. Правялі шэраг іншых кансервацыйных работ, якія палепшылі стан замка.

Дарэчы, некаторыя сучасныя даследчыкі Крэўскага замка памылкова лічаць прымураваны ў 1915 г. да паўднёвай сцяны нямецкі бункер за яшчэ адну старажытную замкавую вежу. Так гэты бункер трактуецца ў шэрагу апублікаваных прац, падаецца на некаторых сучасных планах замка і нават у рэканструкцыях. Цяпер устаноўлена, што гэта прыбудова складзена з камянёў, пакрытых з замкавых муроў снарадамі, прытым на цэментным, а не на вапняным растворе. Да таго ж тут выкарыстаны жалезабетонныя канструкцыі, якія да XIV ст. не маюць ніякага дачынення.

Вельмі падобны на замкі ў Лідзе і Крэве замак-кастэль у Медніках (цяпер Мядзінскай Літоўскай ССР), які таксама ўзнік у першай палове XIV ст. Медніцкі замак узвышаецца на штучнай пясчанай насыпе і мае даволі значныя памеры. Паўночная сцяна яго мае даўжыню 128,7 м, усходняя — 161,2 м, паўднёвая — 127,7, а заходняя — 147,9 м. У замку існавала 2 вежы. Вя-

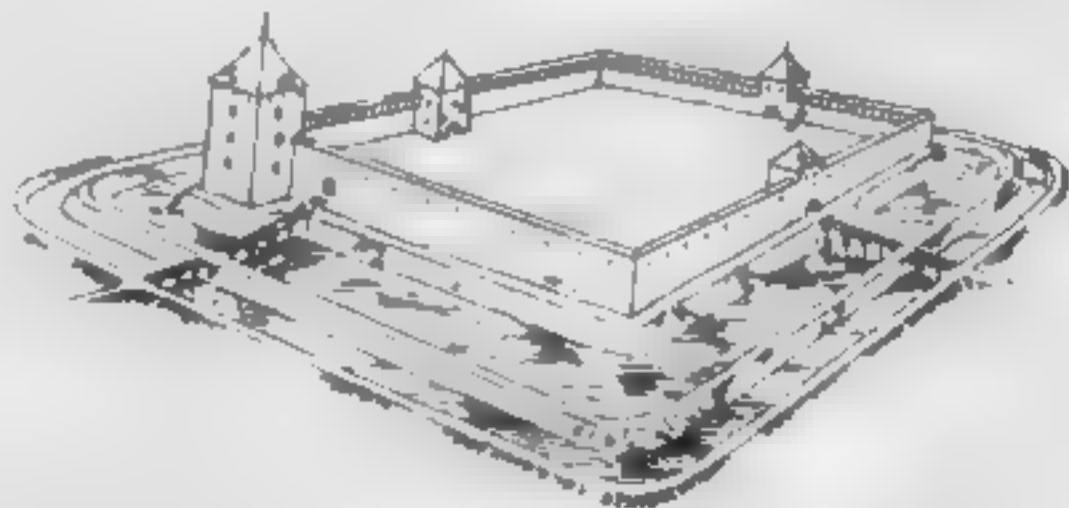
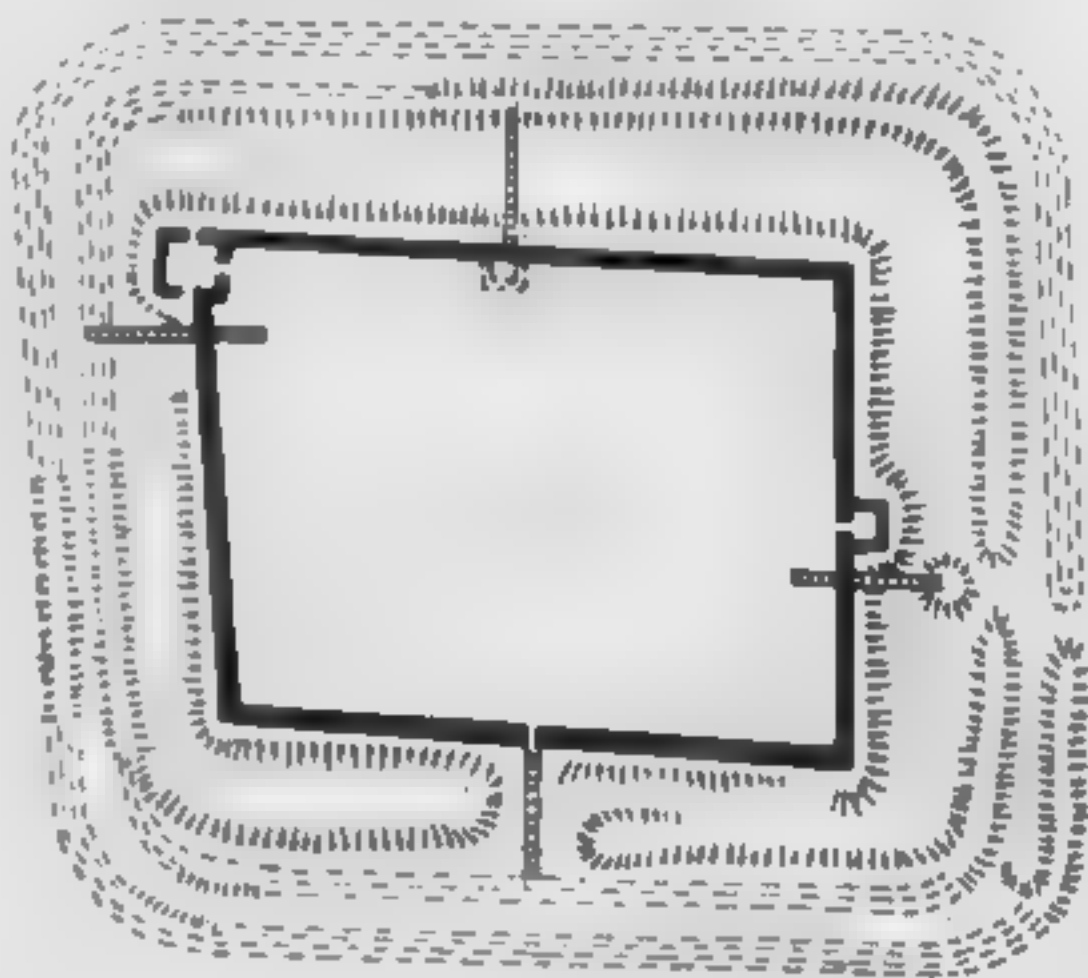
Медніцкі замак. Малявак Н. Орды. Сярэдзіна XIX ст.

лікая мела ў плане форму прамавугольніка з памерамі 15×14 м пры таўшчыні сцен 2,9—3,0 м унізе і 2,4—2,6 м уверх. Памеры другой вежы, прыбудаванай да паўночнай сцяны, — 9×8,5 м.

Планава-тыпалагічны аналіз Крэўскага і Медніцкага замкаў выяўляе іх вялікае падобенства. Праўда, малая вежа ў Медніках ужо вынесена за сцены. Яна фланкіруе прасла сцяны. Але ў астатнім замкі амаль аднолькавыя. Неадарма, відаць, сярод насельніцтва гэтых мясцін жыўе старое народнае паданне, паводле якога абодва збудаванні ўзводзіліся адначасова, а іхнімі доўлідамі былі два браты-асілкі. Яны пазычалі адзін аднаму будаўнічыя матэрыялы, а ў час працы перакідваліся кельмамі.

Медніцкі замак таксама быў моцна разбураны і ў 1514 г. ужо стаяў пусты.

У нашы дні ў замку праведзена грунтоўная

План Медніцкага замка і яго рэканструкцыя паводле С. Абрамаўскага.

кансервацыя яго руін, створаны музей. Помнік уключаны ў турыстычныя маршруты.

Узвядзенне замкаў-кастэляў было важным крокам на шляху развіцця мясцовага ваеннага доўлідства. Тут атрымаў пачатак і развіваўся прынцып фланкіруючага агня з вежаў, вынесеных за перыметр сцен. Планавая кампазіцыя чатырохвугольнага абарончага збудавання ў далейшым стане характэрнай асаблівасцю доўлідства XV і XVI ст. Гэтыя замкі адыгралі важную ролю ў абароне Пацямоння ад крыжацкай навалы і ўнеслі немалы ўклад у справу канчатковага разгрому Тэўтонскага ордэна.

III. ПРывАТНАЎЛАСНІЦКІЯ ЗАМКІ XV—XVIII СТ.

Мірная перадышка, заваяваная народамі Вялікага княства Літоўскага пасля Грунвальдскай бітвы 1410 г., была нядоўгай. Аднак яна дабратворна паўплывала на эканамічнае і культурнае жыццё дзяржавы, дзе адбываўся працэс далейшага развіцця феадальнага грамадства і яго вытворчых сіл.

Між тым Беларусь з яе развітымі гандлёвымі гарадамі, урадлівымі землямі, багатымі пушчамі і лясамі не давала спакою скупным суседзям. З канца XV і да сярэдзіны XVII ст. яна неаднойчы ператваралася ў арэку спусташальных ваенных дзеянняў. Як вынік — манументальнае дойлідства тае пары мела выразныя абарончыя рысы. Уплывала на пасивнае дойлідства і тае атмасфера вострай сацыяльнай і міжусобнай феадальнай барадзбы, у якой нікому — ні магнатам, ні падуладнаму насельніцтву — не гарантавалася асабістая бяспека.

З другога боку, умацнелая эканамічная магутнасць буйных тутэйшых магнатаў, што валодалі цэлымі староствамі з багатымі гарадамі і мястэчкамі, пелізарнымі латыфундыямі і дзесяткамі тысяч запрыгоненых сялян, дазваляла ім будаваць уласныя замкі і палацы. Баючыся спраядлівага гневу задушанага працай сялянства і шукаючы ад яго надзейнага паратунку, феодальныя стапілі свае замкі-сядзібы вадаль ад населеных пунктаў, аддзяляючыся ад іх рэкамі і штучнымі ставамі, грэблямі і пад'ёмнымі мастамі.

Феадальныя замкі гэтай пары паступова страчваюць аскетычныя рысы чыста абарончых збудаванняў. Яны ўсё больш пачынаюць адпавядаць не толькі утылітарна-ваенным мэтам, але і задачам прадстаўніцтва.

Пачынаючы з другой паловы XV ст. у мясцовым замкавым дойлідстве вызначыліся дзве характэрныя тэндэнцыі. Першая сведчыла пра далейшае развіццё мясцовых будаўнічых традыцый (замкі ў Міры, Геранёнах, Любчы і інш.), з уласнай інтэрпрэтацыяй і выкарыстаннем найноўшых дасягненняў еўрапейскай фартыфікацыі. Другая тэндэнцыя адлюстроўвала выразную цягу да ўзораў еўрапейскага замкавага будаўніцтва (замкі ў Заслаўі, Нясвіжы, Ляхавічах і інш.), праламляючыся ў даўніх традыцыях тутэйшага манументальнага дойлідства. Менавіта ў гэтыя часы ўзніклі славутыя «брамы» — неад'ёмныя элементы абароны сярэдневяковых беларускіх гарадоў і замкаў.

МІРСКІ ЗАМАК

Замак у мястэчку Мір Гродзенскай вобласці ўзведзены на процілеглым ад мястэчка правым беразе рачулки Міранкі. У плане ён нагадвае крыху перакошаны чатырохкутнік, утвораны замкавымі мурамі. На кожным рагу, выступаючы за перыметр сцен, узвышаюцца магутныя вежы. Пятая — уязная вежа-брама — размешчана ў цэнтры заходняй сцяны, звернутай да горада. Уся-

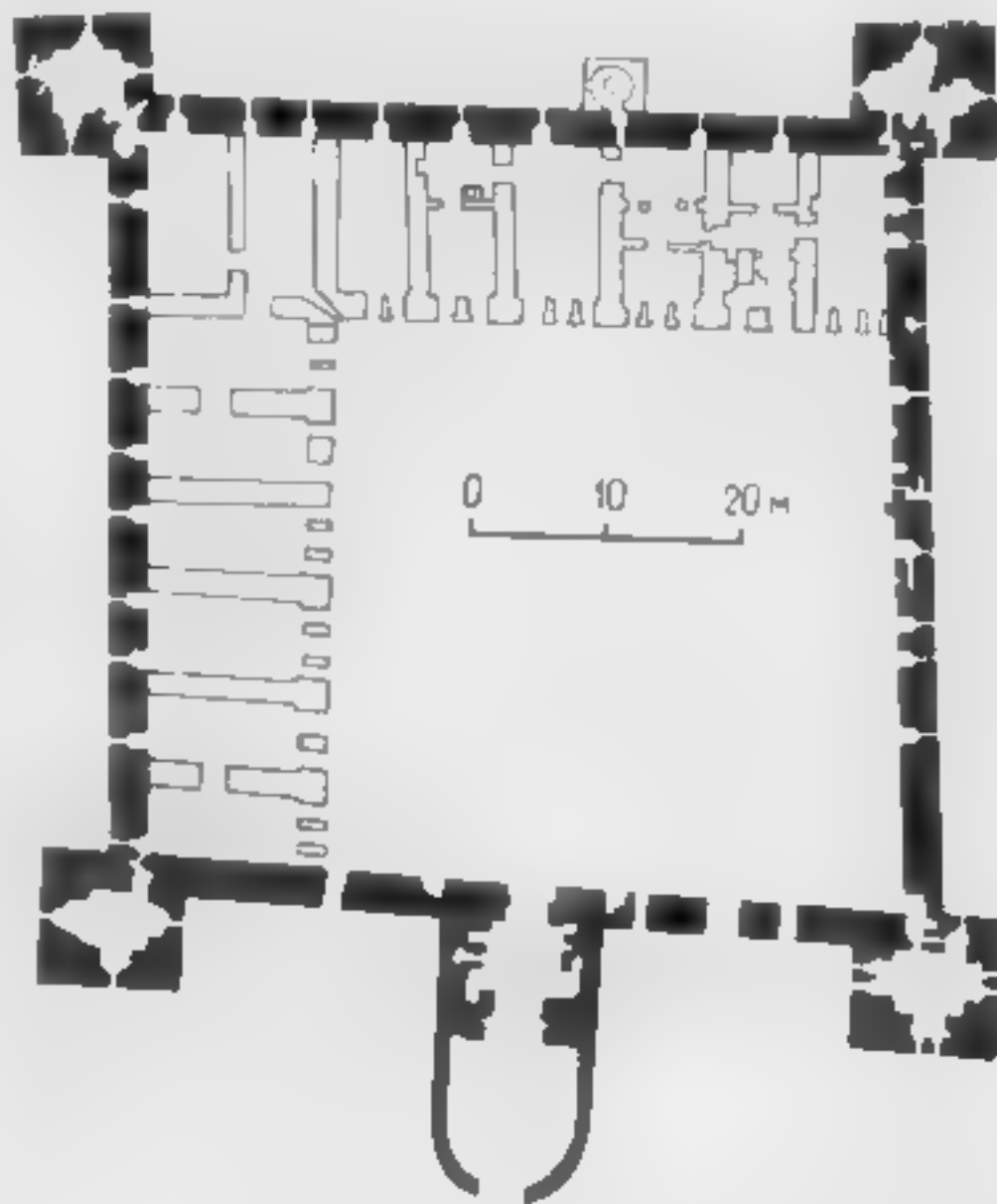
рэдзіне замкавага двара стаіць трохпавярховы палац, прыбудаваны да паўночнай і ўсходняй сцен замка, збудаванага ў 1506—1510 гг.

На будаўніцтва замка быў загад брэсцкага старасты, надворнага маршалка Вялікага княства Літоўскага князя Юрыя Ільвіча. Мірскі замак на працягу стагоддзяў не раз зведаў цяжкія выпрабаванні, неаднойчы мяняў гаспадароў.

У 1568 г. ад Ільвічаў ён перайшоў да Радзівілаў нясвіжскай лініі і належаў ім аж да канца XVIII ст. Пасля замкам валодалі розныя асобы — графы і князі Гогенлоэ, Берленбургі, Вітгенштэйны, ■ з другой паловы XIX ст. і па 1939 г. — князі Святаполк-Мірскія.

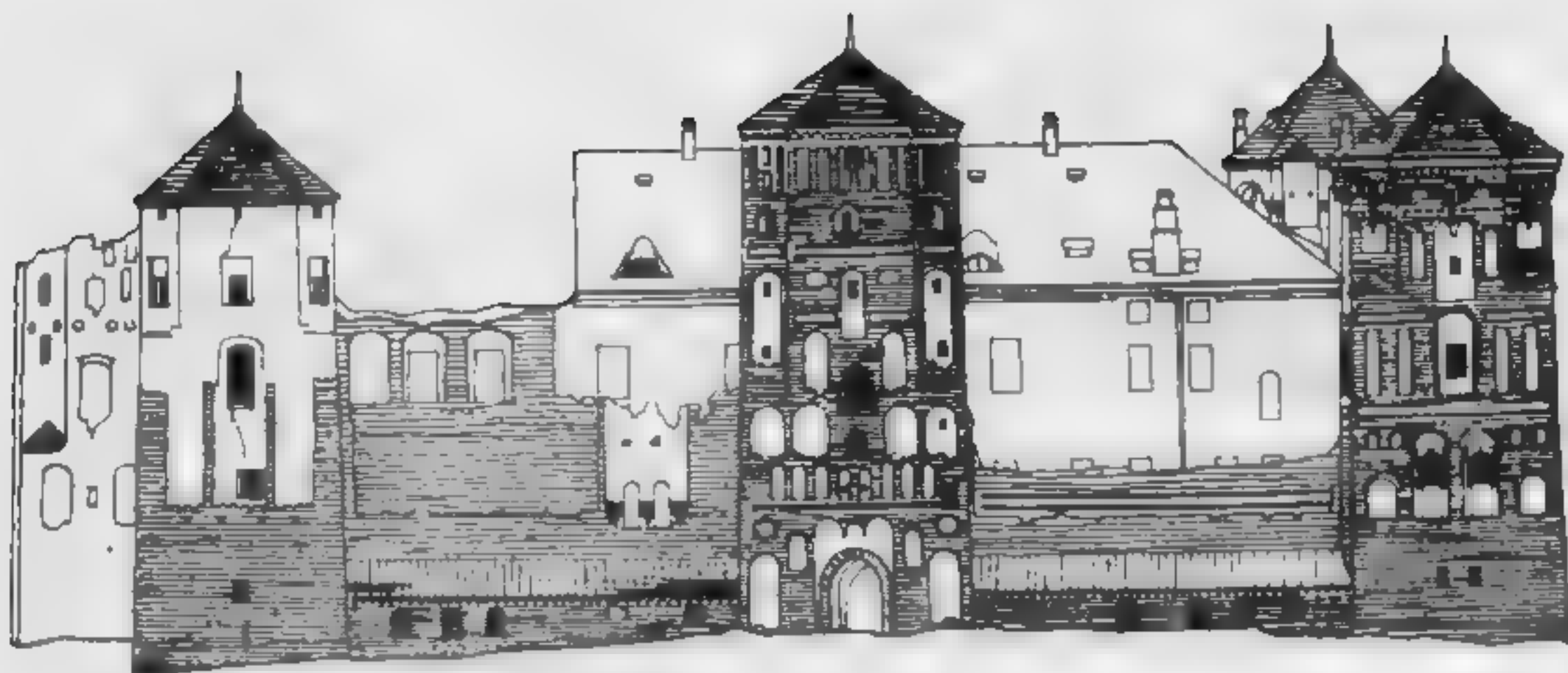
Замак вельмі пацярпеў у 1655 г., пад час працяглай шведскай аблогі. У гады Паўночнай вайны, у 1705 г., шведы зноў бралі замак штурмам і спалілі яго. У 1794 г. замак узяло штурмам войска А. В. Суворова. Але, бадай, найбольш быў разбураны Мірскі замак у Айчынную вайну 1812 г. 9—14 ліпеня 1812 г. пад яго сценамі адбыліся жорсткія баі паміж ар'ергардам 2-й рускай арміі Баграціёна — кавалерыяй генерала Платана і французскай кавалерыяй маршала Даву. У час баёў былі разбураны і спалены палац, адна вежа, нашкодзаны воінскія земляныя ўмацаванні. Паўторны бой пад сценамі замка адбыўся 10—11 лістапада 1812 г. паміж арміяй адмірала Чычагава і французамі.

Толькі ў 1870 г. на чатырох вежах замка (акрамя узарванай паўночна-ўсходняй) аднавілі шатровыя дахі, а пазней адрамантавалі палац. У канцы XIX ст. на поўдзень ад замка выкапалі нялікі стаў.

План Мірскага замка паводле А. Я. Міцкевіча і аўтара

Галоўны фасад Мірскага замка. Паводле абмераў А. М. Міцяліна

Усе вежы Мірскага замка маюць аднолькавую аб'ёмную будову: ніжняя 4-гранная аснова ўверсе пераходзіць у 8-граннік, адначасова памалу памяншаецца і аб'ём.

Акцэнт мастацкага аздаблення замка зроблены на вежах. Архітэктурная апрацоўка іх фасадаў грунтуецца на розных формах і велічынях дэкаратыўных нішаў і арнаментальных паясоў. Такі прыём у беларускім дойлідстве XVI ст. быў шырока распаўсюджаны.

Як і сцены вежаў, замкавыя мury таксама не былі пазабаўленыя архітэктурнага дэкору. Па ўсім перыметры, на вышыні блізка 3 м ад зямлі, праходзіць арнаментальны пояс шырынёю каля 70 см у выглядзе 6 радоў цаглянай кладкі. Верхні і ніжні рады — цаліны, накладзеныя навугол. Паміж імі праходзіць паласа заглабленай кладкі. Пабелены вапнай, гэты пояс выразна чытаўся на чырвоным фоне цаглянай сцяны, таксама як і другі арнаментальны пояс, што ішоў па самым версе.

Багацце і разнастайнасць архітэктурных дэталей Мірскага замка, яго маляўнічасць яшчэ больш узмацняюцца каляровым афармленнем. Унутраная паверхня розных формаў і велічынь нішаў, цяг і паясоў, атыкаваных і пабеленых вапнай, у спалучэнні з цёмна-чырвонай фактурай асноўнага поля сцен і праёмамі вежавых байніц надавалі пэўную выразнасць архітэктурны збудавання. Усе

вежы Мірскага замка, канструкцыйна і стылістычна блізкія між сабою, разам з тым мелі сваё індывідуальнае архітэктурнае аблічча. Мастацкая дасканаласць фасада замка асабліва падкрэсліваецца прадуманасцю і злітнасцю арнаментальных паясоў вежаў. Іх, у сваю чаргу, арганічна працягваюць ідэнтычныя, паводле маляўніцкай і тэхнікі выканання, паясы на праслах і паўцыркульных лішч. Дзякуючы гэтаму ўсе элементы замка звязваюцца ў цэласную архітэктурную кампазіцыю, а іх прыгажосць і велічнасць як бы адоўваюць магутнасць сцен па другі план, ствараючы вобраз непаўторнага збудавання.

Замкавыя вежы былі пабудаваны з такім разлікам, каб зручней было весці флангавы агонь

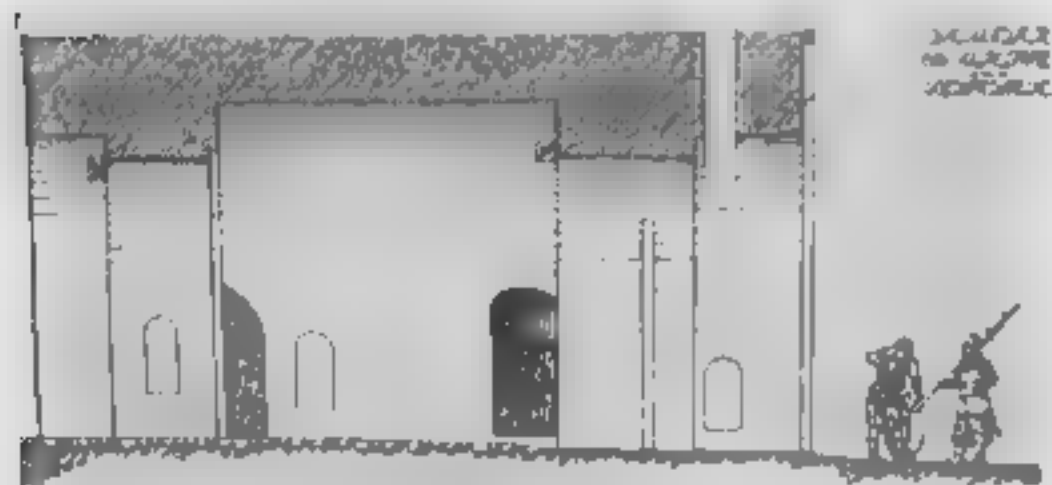

Мірскі замак. Здымак пачатку XX ст.

уздоўж прасел сцен. Вежы — аснова агнявой магутнасці замка, бо большасць байніц прызначалася на стральбу з гармат. Усе вежы былі заплапаваны як самастойныя вузлы абароны: на вынадак, калі вораг прарвецца ў замак, у вежах з усіх бакоў былі байніцы для кругавога абстрэлу. Кожная вежа мела па 5 ярусаў-баёў з вялікай колькасцю байніц і складаную сістэму пераходаў. Завяршаліся вежы байніцамі-машыкулімі*, праз якія на ворага кідалі каменне, лілі вар або смалу.

З усіх парожных вежаў XVI ст. амаль поўнасцю захавалася паўднёва-заходняя, якая дазваляе вывучыць сістэму планіроўкі і арганізацыю бою з усіх паверхаў нежы. У сваім аснаванні вежа ўяўляе сабою крыху перакосаны квадрат памерам 10×10 м. Вышыня яе 23 м. Усярэдзіне існавала пяць перакрыццяў і спецыяльныя склеп для ваеннага рыштунку. На першым паверсе — 7 гарматных байніц, з якіх фланкіраваліся агнём замкавая брама, заходняя і паўднёвая сцены і пёўся франтальны агонь. На другім паверсе пялі мураваныя прыступкі вузкай і стромкай лесвіцы. Тут размяшчалася 6 гармат. Аднак частка байніц ў XX ст. перароблена ў вялікія аконныя праёмы.

Перакрыццё другога паверха скляпеністае, а астатніх трох — на бэльках. Тут таксама былі байніцы, каб страляць з гармат і мушкетаў.

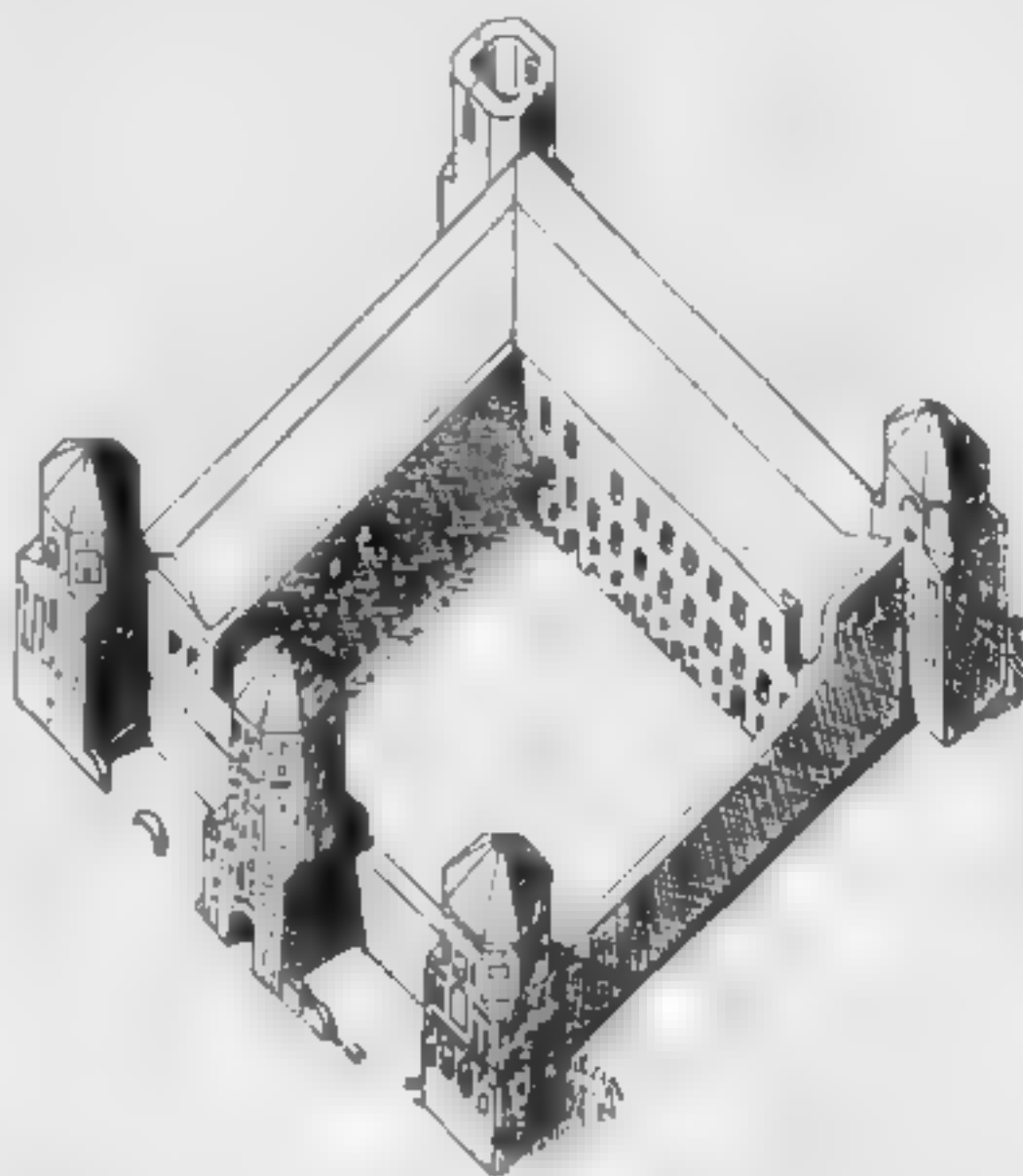
Разрэз праседжай брамы замка. Паводле І. Ядкоўскага

На ўзроўні чацвёртага паверха сцены вежы пераходзяць у «васьмярык». Вышэй, на самым версе нежавай сцяны, месцамі захаваліся напаяўзакладзеныя цэглай «варавыя вокны».

Астатнія вежы адрозніваюцца ад паўднёва-заходняй памерамі аснаванняў і аб'ёмам памяшканняў. За выключэннем некаторых дэталей, унутранай планіроўкай, аб'ёма-прасторавым рашэннем, прызначэннем памяшканняў і насычанасцю агнявымі сродкамі яны вельмі блізкія і падобныя паміж сабою.

Між тым неабходна прызнаць, што з усіх вежаў Мірскага замка галоўная вежа-брама па сваіх формах, па мяккасці пластыкі і арнаментальнай фасадаў найбольш цікавая, яркая і дасканалая. Шасціярусная вежа ўладарна ўзнялася на 25-метровую вышыню, стоячы на трывалым падмурку (12×12 м). Магутнае цела волата ўпрыгожана арнаментальнымі паясамі і дэкаратыўнымі

пішамі рознай велічыні і формы, якія ўвабралі ў сябе ўсё шматвяковае хараство мясцовага мураванага дойлідства, пачынаючы ад старажытнаславянскага парэбрыка XIII ст., аркатурных фрызаў XIV ст. і канчаючы круглымі, трохчасткавымі з вісячымі гіркамі, паўцыркульнымі, спічастымі, прамавугольнымі і іншымі пішамі, ва-

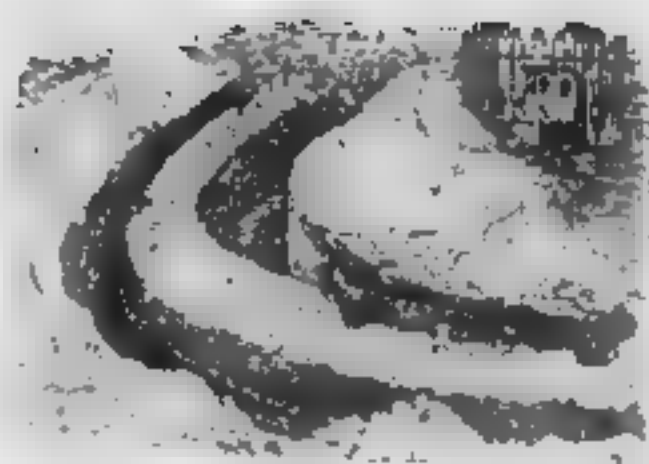
Перспектыўны выгляд Мірскага замка. Паводле І. Ядкоўскага

роджанымі рукамі і розумам тутэйшых «муралёў» у славутым XVI ст.

Гоўшчу першага паверха вежы праразае адзіны ў замку праезд. Дзве дубовыя брамы — адна пры ўездзе ў вежу, а другая пры выездзе — пільнавалі ўваход на падворак. Палотнішчы браменных створах запіраліся велізарнымі дубовымі брусамі, ад якіх дагэтуль захаваліся ў баканых сценах спецыяльныя гнёзды (30×30 см). Апроч таго, прыездная брама барацілася яшчэ спецыяльнай засцерагальнай рашоткай-герсай з адкананых і заостраных энцізу жалезных палос. Яе апускалі з другога паверха праз спецыяльны праём памерам 2,8×0,4 м. У выпадку небяспекі, перш чым варта паспявала зачыніць браму, герса з маланкавай хуткасцю падала зверху, адсякаючы ўваход і выхад з замка.

Пад вежай-брамай меўся змрочны склеп-вязніца. Яго, як і самую браму, пільнавалі чатыры вартаўнікі.

Паводле інвентара замка за 1688 г., у браме меліся 3 жалезныя гарматы, пакладзеныя ў байніцах. У XVIII і XIX ст. на другім паверсе размяшчалася замкавая капліца, а на сцяне, якая глядзела на дзялінец, месціўся гадзіннік.

Адкапання аўтарам рэшткі барбакана. Малюнак А. Мемуса

Мірскі замак. Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

Знізу пачыналася і ішла ў тоўшчы сцяны каменная лесвіца. Яна даходзіла ажню да чацвёртага паверха, дазваляючы выходзіць на кожны ярус бою.

Другі і трэці паверхі са скляпеністымі перакрываццямі мелі адпаведна 6 і 7 байніц для стральбы з мушкетаў і гармат. Астатнія паверхі сваёй планіроўкай падобныя паміж сабою: перакрывацці на бэльках і па 8 гарматных байніц. Завяршалася вежа поясам «наравых вокнаў», якія існавалі да перабудовы і рамонту вежы ў другой палове XIX ст.

Надаючы важнае значэнне абароне адзінага ўваходу ў замак і ўлічваючы моц артылерыі, што набывала ўсё большую сілу, уладальнікі замка праэцыйкі час пачалі турбавацца, каб узмацніць ахову брамы. Да цэнтральнай вежы прыбудоўвалі спецыяльны мураваны барбакан у выглядзе паўкруглай сцяны таўшчынёю ў 1,25 м. Пасярэдзіне яе была яшчэ адна, меншая брама на два палотнішчы, якая таксама зачынялася на драўляны брус. Верх барбакана заканчваўся зубцамі.

Унутры барбакана выкапалі двухметровы катлаван, якім брама барбакана аддзялялася ад вежавай. Траплялі ў замак толькі па пад'ёмным мосце, які падымаўся і апускаўся на ланцугах спецыяльным калаўротам, размешчаным на трэцім паверсе вежы. Зыходзячы з формы і памераў барбакана, можна меркаваць, што насціл моста меў форму ляза рыдлёўкі і быў даўжынёю каля 9,75 м і шырынёю 9,5 м. Апускаючыся, мост клаўся на спецыяльны апорны выступ у фундаменце барбакана і закрываў катлаван. Падняты насціл моста,

акаваны спадываду жалезнымі палосамі і шыпамі, цалкам закрываў пірадную браму вежы.

Памеры моста дазваляюць вызначыць, што вышыня сцяны барбакана дасягала 10 м.

Барбакан існаваў да канца XIX ст.

Агонная магутнасць вежаў Мірскага замка і яго сцен арганічна спалучалася. Адметная асаблівасць — паяўнасць у сценах трох ярусаў бою. Ніжнія зоны ўсіх чатырох сцен праразалі гарматныя байніцы падшпіннага бою ў выглядзе камер-пичур. Гэты ярус самы магутны: у паўночнай сцяне — 9 байніц, ва ўсходняй — 9, у паўднёнай — 8, і ў заходняй — 5.

Асабліва арыгінальна зроблены сярэдні ярус бою. Усярэдзіне сцен, прыкладна на вышыні 8 м ад зямлі, ідзе калідор-галерэя вышынёю крыху больш 2 м з паўцыркульным скляпеннем. У абедзвюх сценах галерэі былі зроблены шматлікія ружэйныя байніцы, каб, калі спатрабіцца,

Мірскі замак. Малюнак Н. Орды. Сярэдзіна XIX ст.

вясці агонь як вонкі, так і па замкавым двары. Траплялі сюды з другога паверха.

Верхні ярус насценнага бою — баявая пляцоўка, размешчаная на самым версе. Пляцоўку прыкрывалі паралеты з байніцамі.

У пачатку XVII ст. важнымі элементамі абароны Мірскага замка сталі земляныя валы, якія ў выглядзе чатырохкутніка абкружалі яго з усіх бакоў. На кожным рагу ўмацаванняў былі бастыёны * галандскага тыпу.

Будаўніцтва замка мела некалькі этапаў.

У першым дзесяцігоддзі XVI ст. узвялі толькі сцены і вежы, а на паўднёва-заходнім участку замканага двара паставілі цагляны аднапавярховы жылы будынак. Другі этап датуецца 20—30-мі гг. XVI ст., калі да паўднёвай і ўсходняй сцен прыбудаваў аднапавярховы корпус са скленам над ім. Новы корпус заняў амаль палову двара. Тады ж узвялі і барбакан.

На трэцім будаўнічым этапе (другая палова XVI — першая палова XVII ст.) над аднапавярховым корпусам падбудаваў яшчэ два паверхі. Знешнімі сценамі палаца сталі замкавыя сцены — паўночная і ўсходняя. У іх замуравалі байніцы, а на ўзроўні другога і трэцяга паверхаў прабілі вялікія аконныя праёмы. Усярэдзіне таксама адбылася паўная рэканструкцыя.

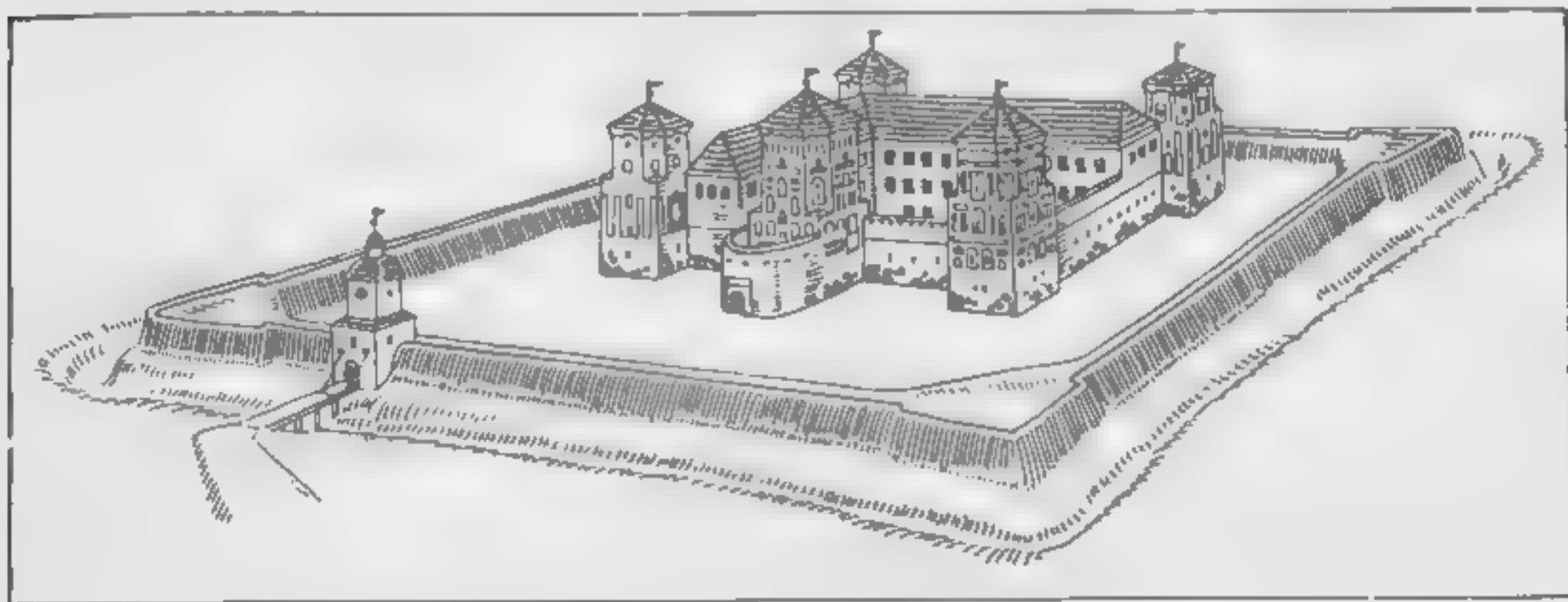
Уявіць сабе Мірскі замак тае пары даюць магчымасць інвентары. Паводле аднаго з іх, за

леўскага, венгерскага і канчаючы бочкамі сычанага мёду, «дамовым і карэліцкім півам».

Высокі ганак «з ўсходкамі і парэнчамі маляванымі» вёў у шматлікія пакоі і залы палаца. Там усё зіхацела чысцінёю і багаццем, на якое дзівілася адно толькі сонца, што зазірала сюды праз каляровыя шыбіны вокнаў, апраўленых у алавяныя і драўляныя рамы дзівоснай работы. Паркетная падлога, высокія печы, абкладзеныя багатай кафляй, каваная медзь пісячых падсвечнікаў, славуць карэліцкія шпалеры...

Замак у Міры. Малюнак Я. Драздоўіча. 1927 г.

Мірскі замак у пачатку XVII ст. Рэканструкцыя па матэрыялах аўтара. Малюнак Я. Куліка

1688 г., на перадзамчы, абкружаным валам, стаялі розныя гаспадарчыя пабудовы — «стайня з вазоўняй і абозняй, усё крытае гонтай», а таксама «невялікі гародчык». ля брамы стаяла вартоўня — «кардыгарда», дзе меліся печка «з белай кафлі, выведзеная ўверх, 3 лавы, 1 стол і і шклянёе акно». Былі ў замку вялікая пякарня, княжаская стайня з парыхтаванымі сенам і аўсом, замкавы бровар, лазня, гаспадарчыя скляпы, дзе захоўвалася ўсё, пачынаючы ад міног, віна кара-

Мірскі замак XVII—XVIII ст. — гэта ўжо палацава-замкавы комплекс, дзе на дзіва ўдала спалучаліся рысы ваенна-фартыфікацыйнага збудавання і мяккасць, пыха і велічнасць палацавай пабудовы. Суровае аблічча замка-воіна, аздобленае цудоўнай гармоніяй фарбаў і разнастайных архітэктурных дэталей, прыгажосць, непаўторнасць і нацыянальны каларыт комплексу дазволілі сучаснікам заслужана назваць Мірскі замак «...сапраўднай кветкай сярадневякоўя».

Замак у Любчан. Сучасны стан
Ушліс: Замак на адрымку пачатку XX ст.

ЗАМАК У ЛЮБЧЫ

Паселішча Любча (Любч, Любеч), цэнтр гарадскі пасёлак Гродзенскай вобласці, існавала ўжо ў XV ст. Вялікі князь Аляксандр у 1499 ж. падараваў «двор Любч» падскарбію Фёдару Храбтовічу.

Хутчэй за ўсё само мястэчка ўзнікла ў пачатку XVI ст. Ва ўсякім разе ў 1517 г. і 1528 г. у шэрагу дакументаў Любча называецца мястэчкам, і толькі ў 1590 г. яно атрымала Магдэбургскае права.

Відаць, тады, дзесьці ў сярэдзіне XVI ст., і паўстаў на ўскраіне Любчы мураваны замак. Блі-

жэ — 8 ружэйных байніц, на другім — 12 гарматных. Такія ж байніцы, толькі іх 8, ёсць на трэцім намерсе. Пад дахам вежы, у кожнай з васьмі сцен, па 2 мушкетныя байніцы.

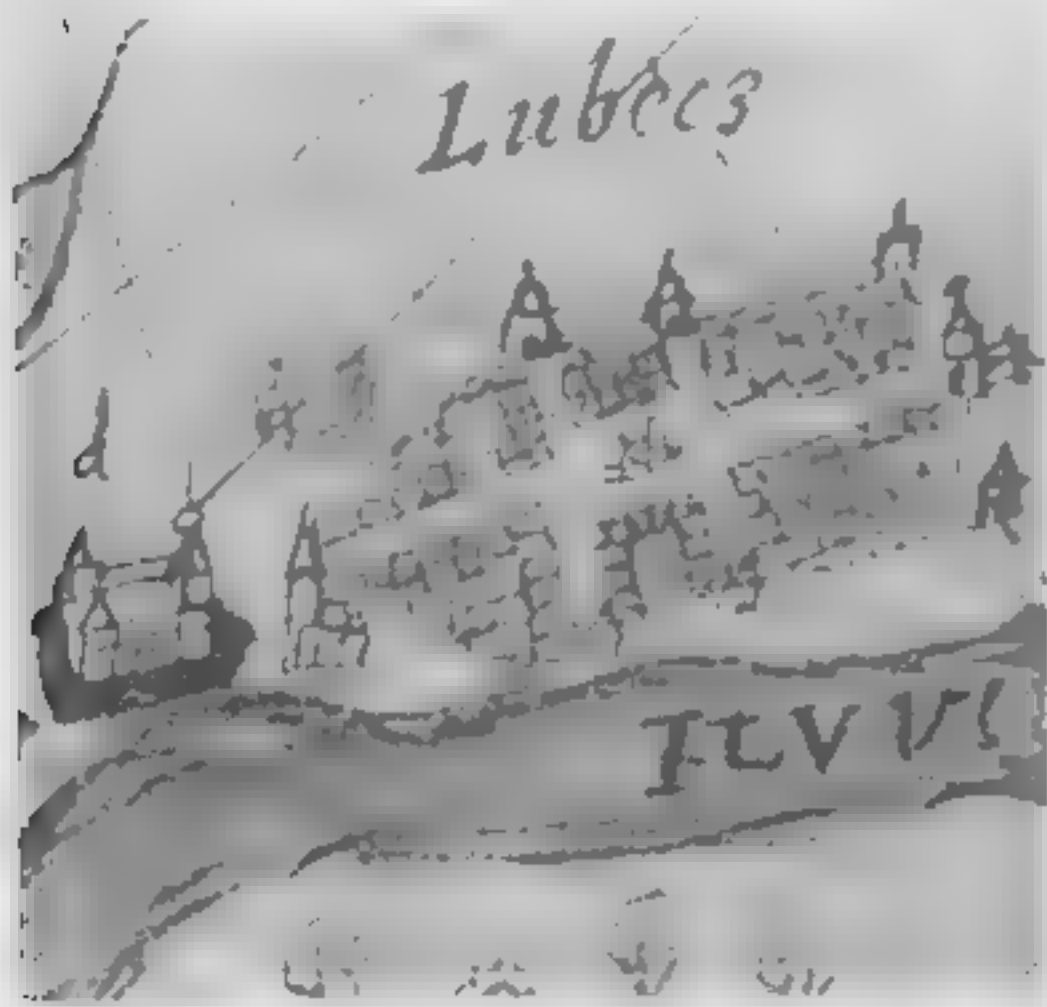
Па сваёй аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі гэтая вежа вельмі падобная на вежы Мірскага замка і некаторыя абарончыя вежы Віцебскага. Аднак мяшанная гатычна-рэнесансная муроўка дазваляе датаваць пабудову вежы сярэдзінай XVI ст. Падмурак вежы з вялікага плязавога камення на наш час дасягае 3 м вышыні.

Найбольш праўдападобна, што спачатку гэтая вежа была адзінай у замку, які меў драўляныя сцены. Пра гэта сведчыць прасла мураванай сцяны, пазней прыбудаванай да вежы, а таксама другая, нарожная, паўднёва-ўсходняя вежа. Яна розніцца сваёй формай, памерамі (квадратная — $8,9 \times 8,9$ м, тры ярусы бою і інш.) і рэнесанскай муроўкай (чаргаванне сузальных радоў лажкоў і тычкоў). Мяркуючы па муроўцы, паўднёва-ўсходняю вежу хутчэй за ўсё ўзвялі ў канцы XVI або ў пачатку XVII ст. (Аб гэтым, здаецца, ўскосна гаворыць і герб горада 1644 г., дзе намаляваны 2 вежы). Як і праездная вежа-брама, паўднёва-ўсходняя вежа стаіць на каменным падмурку вышынёй каля 4 м. Раствор вапнавы. У вежы былі 3 ярусы бою. На першым ярусе — 4 ружэйныя байніцы, на другім — 4 гарматныя і на трэцім — 12 ружэйных байніц.

Прасла замкавай сцяны паміж вежамі таксама рэнесанскай муроўкі, таўшчыня яе параўноўва невялікая — каля 1,5 м.

Пад вежай размяшчаліся турма і скарбіўня. На сцяне, звернутай у бок замкавага двара, меўся гадзіннік.

Паводле інвентара замка за 1661 г., дзве іншыя

Любча па малюнку Т. Макоўскага пачатку XVII ст.

які па сваіх памерах да квадрата 85×85 м, ён заняў участак левага берага р. Нёмана. Замчышча з трох бакоў абвясці ронам шырынёй да 30 м і глыбінёй ад 7—8 м (заход і поўдзень) да 10 м з усходу. З чацвёртага боку яно баранілася Нёманам. Зямля з рона хутчэй за ўсё пайшла на падсыпку пляцоўкі замчышча. У выніку пляцоўка ўзнялася над ваколцай на 2—2,5 м.

У паўднёва-заходнім і паўднёва-ўсходнім кутах замчышча стаяць дзве магутныя мураваныя вежы. Паўднёва-заходняя вежа была праездная. Яна зроблена ў выглядзе магутнага куба, які на вышыні каля 8 м пераходзіць у васьмігранную прызму. Аснова вежы — квадрат памерам $9,8 \times 9,8$ м.

Вежа мела чатыры ярусы бою. На першым

Замак у Любчы. Акварэль І. Пешкі. Канец XVIII ст.

вежы замка стаялі па-над Нёманам. На кожнай з іх меліся флюгеры з гербамі Радзівілаў.

У паўночным баку замчышча, паміж гэтымі вежамі размяшчаўся невялікі мураваны палац, які ў канцы XVIII ст. ужо не існаваў.

Упергг: Руїни сцлины замка ў Геранёнах

Уніз: Бюхаўскі замак. Сучасны выгляд

ЗАМАК У ГЕРАНЕНАХ

Паселішча Геранёны згадваецца ў пісьмовых крыніцах пачынаючы з першай паловы XV ст. У 1433 г. Жыгімонт Кейстутавіч, вялікі князь літоўскі, падараваў Геранёны разам з Дзявенішкамі, Меднікамі і Тыкоцінам Яну Гаштольду.

У 1493 г. вялікі князь Аляксандр пацвердзіў прывілей на права палодаць Геранёнамі Войцяху Гаштольду, тагачаснаму канцлеру Вялікага княства Літоўскага і віленскаму ваяводу. Мяркуюцца, што на рубяжы XV — пачатку XVI ст. і быў пабудаван мураваны замак.

Гаштольды валодалі замкам да 1542 г. Потым ён перайшоў да караля Жыгімонта I, а ад яго — да Жыгімонта Аўгуста. У XVII ст. Геранёны — ва ўладанні Пацаў.

Пад час руска-польскай вайны 1654—1661 гг. замак быў разбураны, але, відаць, неўзабаве яго зноў аднавілі. Вядома, напрыклад, што ў 1670 г. князь Міхаіл Пац аддаў Геранёны разам з Ліпнішкамі ў дзяржаўнае ўтрыманне, а грашовыя прыбыткі ішлі на развіццё вялікакняскай артылерыі.

У пачатку XIX ст. замак пуставаў, а потым, у сярэдзіне стагоддзя, яго пачалі разбураць.

Замак стаяў на штучнай земляной выспе. Сцены ўтваралі квадрат 27×27 м, на кожным рагу якога стаялі мураваныя вежы, узведзеныя на пашыравым растворе, у традыцыйнай для Беларусі тэхніцы «паласатай» кладкі. Шырока выкарыстаны палывы камень. Цэглай у асноўным абліцоўвалі вежы, і, напэўна, завяршалі сцены.

Сцены замка на асобных участках захаваліся да 4 м вышыні.

Падмурак — з вялікіх камякёў, пакладзеных на вапне. Шчыльны старанна запоўнены кавалкамі цэглы і растворам. Вышыня падмурка не больш за 1 м.

Вежы Геранёнскага замка мелі цыліндрычную форму і дыяметр 8 м. Сцены двухметровай таўшчыні складзены з каменю, звонку — цагляная абліцоўка. Кладка гатычная: чаргаванне аднаго лажка і аднаго тычка.

Падмуркі вежаў і сцен маюць аднолькавую глыбіню — каля 1 м, лінія каменнай і цаглянай кладкі супадае. Аднолькавая не толькі тэхніка кладкі, але і памеры цэглы. Гэта, думаецца, важкі доказ на карысць таго, што замкавыя сцены і вежы ўзводзілі ў адзін час.

Рэшткі паўночна-заходняй вежы замка сведчаць аб тым, што вежа мела скляпеністае перакрыццё паміж двума ніжнімі паверхамі. Захаваўся аконны праём ніжняга паверха вышынёй у 1 м і шырынёй 0,6 м з гатычнай аркай.

Для паўднёвай сцяны замка калісьці стаяў палац, які ўзвялі хутчэй за ўсё ў канцы XVI ст. Вядома, што ў 1565 г. панскі палац у замку быў яшчэ драўляны.

Пазней, калі яго перарабілі на мураваны, ён быў двухпавярховым, меў некалькі пакояў на кожным паверсе, вялікую залу. Усе 12 вакон былі звернуты ў бок дзядзінца. Па цэнтру спіча-

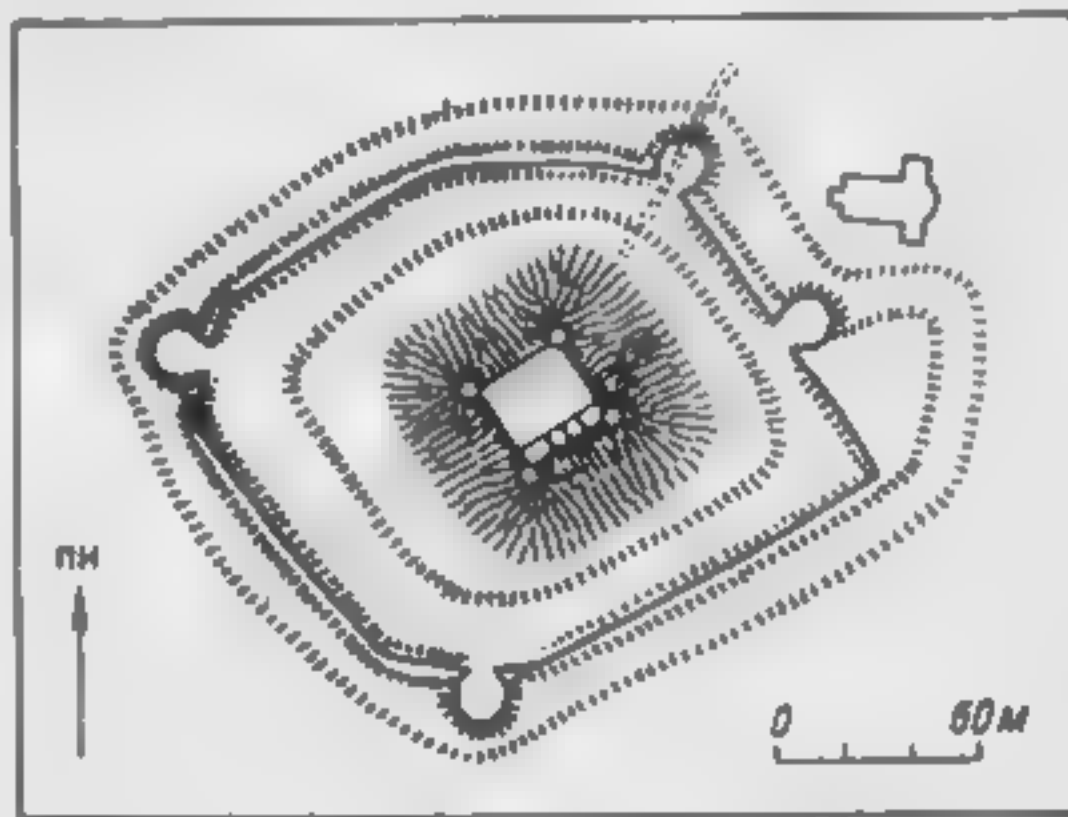
стага даха стаяў флюгер у выглядзе бляшанага бусла, а па краях — дзве бляшаныя зоркі.

Адзначым таксама, што ад самога замка абарончы вал аддалены на адлегласць 80 м. Яго значная вышыня (да 10 м) захоўвала будынак замка ад прамога паражэння пры стральбе з гармат у час аблогі.

Замак у Геранёнах на карце пачатку XVII ст.

План Геранёнскага замка

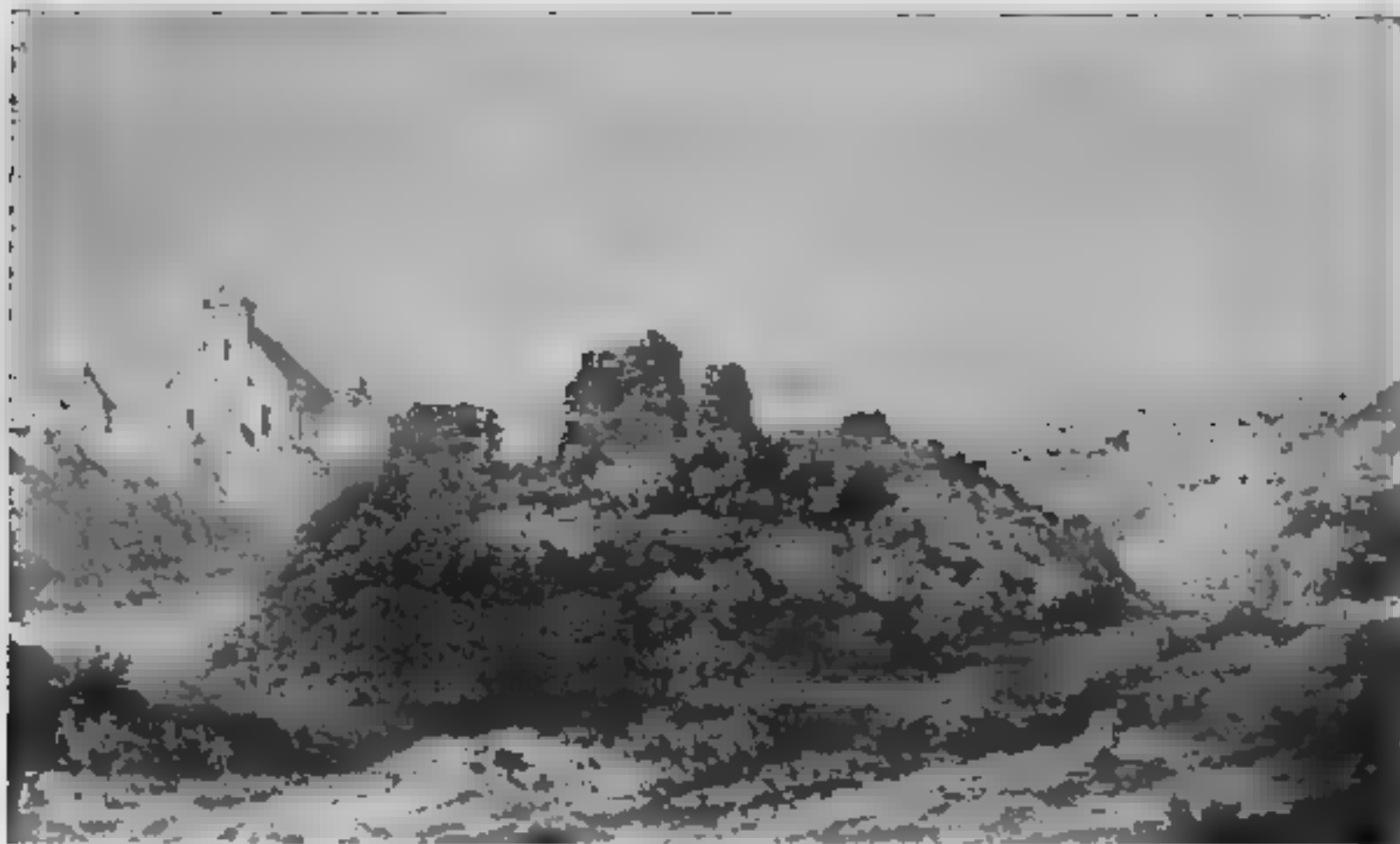

Шатровы дах замкавых вежаў, дах над баявым ходам сцен і ў палацы пакрывала чарапіца-дахоўка.

Важным элементам абароны замка быў магутны 700-метровы земляны вал вышынёю 9—10 м. У аснове ён дасягаў 15 м шырыні. У плане вал нагадвае выцягнуты прамавугольнік з закругленымі вугламі. Для падможжа вала ляжаў абарончы роў, які вясною, калі раставаў снег, або ўвосень, у пару дажджоў, запаўняўся вадою.

Геранёнскі замак узводзіўся ў тым часе, калі ўзрастала значэнне артылерыі. Спадзяваюцца на магутнасць замкавых муроў было ўжо небяспечна, і ўвесь асноўны цяжар абароны пачаў прынадаць на знешнія ўмацаванні — равы і валы. Мы бачым як бы крок наперад у развіцці тактыкі абароны замкаў. Найбольшая ўвага тут аддаецца знешняму валу, з унутранага боку якога ўзведзена мураваная сцяна таўшчынёй 1,25 м і вышынёй 4,5 м. Сцяна не давала апаўзаць валу ўсярэдзіну замкавага двара. Апроч таго, у час аблогі над аховай сцяны смялей хадзілі воіны гарнізона.

На кожным рагу вала падпорная сценка пераходзіла ў 7-кантовыя вежы-рандэлі* — асноўныя агнявыя пункты вала. Таўшчыня рандэ-

Руіны замка ў Гераніёнах. Малюнак П. Орды сярэдзіны XIX ст.

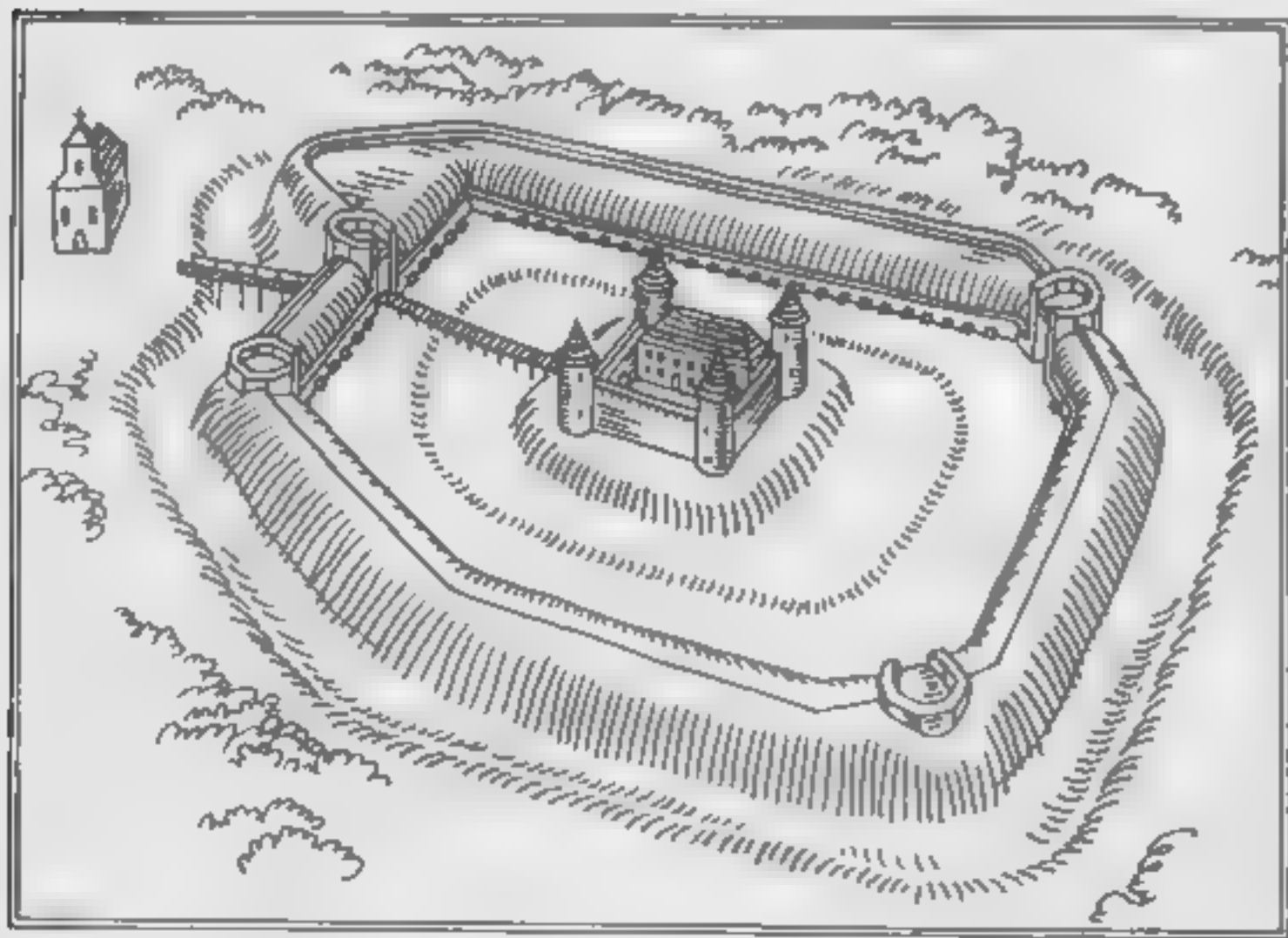
ляў — 1,75 м. Ні памерам цагля і камення, ні тэхнікай узвядзення яны не адрозніваюцца ад падпornaй сцяны. Рандэлі мелі не больш, як па два паверхі. Прычым, ніжні паверх, вышыняй каля 4,5 м, увесь размяшчаўся ў тоўшчы вала. Тут, відаць, захоўваліся розныя насенныя прыпасы і рыштунак. Другі паверх пачынаўся на ўзроўні вяршыні вала і нагадваў 7-кантовы мураваны бастыён з перыметрам сцен каля 25 м. Перакрыццё паміж панерхамі хутчэй за ўсё рабілася з балек.

Трапіць на другі паверх можна было па прыступках мураванай лесвіцы, якая пачыналася ля

пад'езд да брамы надзейна ахоўваўся зверху і з суседніх участкаў вала. Акрамя таго, справа ад брамы вал меў бастыёнпадобны выступ, стратэгічнае прызначэнне якога несумненнае: ён фланкіраваў агнём і мост, і блізкія подступы да брамы. Гэта, так сказаць, правобраз тых бастыёнаў і бастыённай сістэмы ўмацаванняў, якія пачнуць шырока прымяняцца на Беларусі ў другой палове XVI ст., і асабліва ў XVII ст.

Не выпадковае, вядома, і размяшчэнне Гераніёнскага мураванага касцёла, узведзенага ў 1529 г. Абнесены мураванай сцяной, ён непасрэдна прымыкаў да абарончага рова перад брамай і, такім чынам, з'яўляўся дадатковай перааховай на шляху да замка.

З поўным правам можна сказаць, што Гераніёнскі замак — яркі ўзор замкавага будаўніцтва ў Беларусі на рубяжы XV—XVI ст. Хоць тут і ёсць асобныя элементы еўрапейскай фартыфікацыі, усё ж больш ярка і выразна вылучаюцца мясцовыя вясня-будаўнічыя традыцыі. Аб гэтым сведчаць і будаўнічыя матэрыялы, і прынцып узвядзення валаў, і мураваны замак з чатырма вежамі, размешчаны на штучнай выспе, што было найбольш характэрна для беларускага ваеннага і царкоўна-цитадэльнага дойлідства тых часоў. Замак стаў як бы звязваючым звяном паміж старымі мясцовымі прыёмамі фартыфікацыі і бастыённай сістэмай ўмацаванняў, якая неўзабаве набыла шырокае распаўсюджанне.

Замак у Гераніёнах. Рэканструкцыя па матэрыялах аўтара. Мастак Я. Кулік

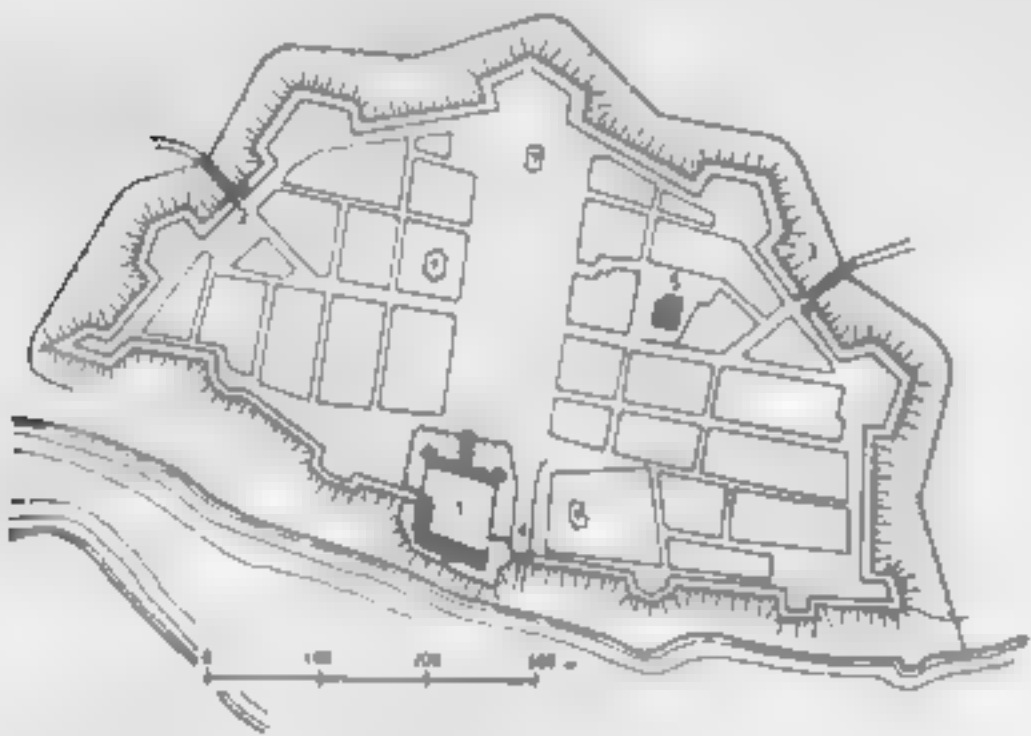

БЫХАЎСКІ ЗАМАК

Быхаў (Стары Быхаў), вядомы па летапісах з XIV ст., знаходзіцца ў сутоцы р. Макранкі з Дняпром і займае яго высокі правы бераг. У 1568 г. горад стаў валоданнем роду Хадкевічаў, а ў 1621 г. перайшоў да Сапегі. Канец XVI — пачатак XVII ст. — гэта перыяд, калі Быхаў умацавалі землянымі насамі з бастыёнамі, рэвалінамі і равамі, якія ў выглядзе 800-метровага паўкруга надзелі баранілі прыватнаўласніцкі горад і прынеслі яму славу непрыступнага цытадэлі.

Горад быў прадумана спланаваны і падзяляўся ўзаемна перпендыкулярнымі вуліцамі на кварталы. Цэнтр горада займаў гандлёвая плошча.

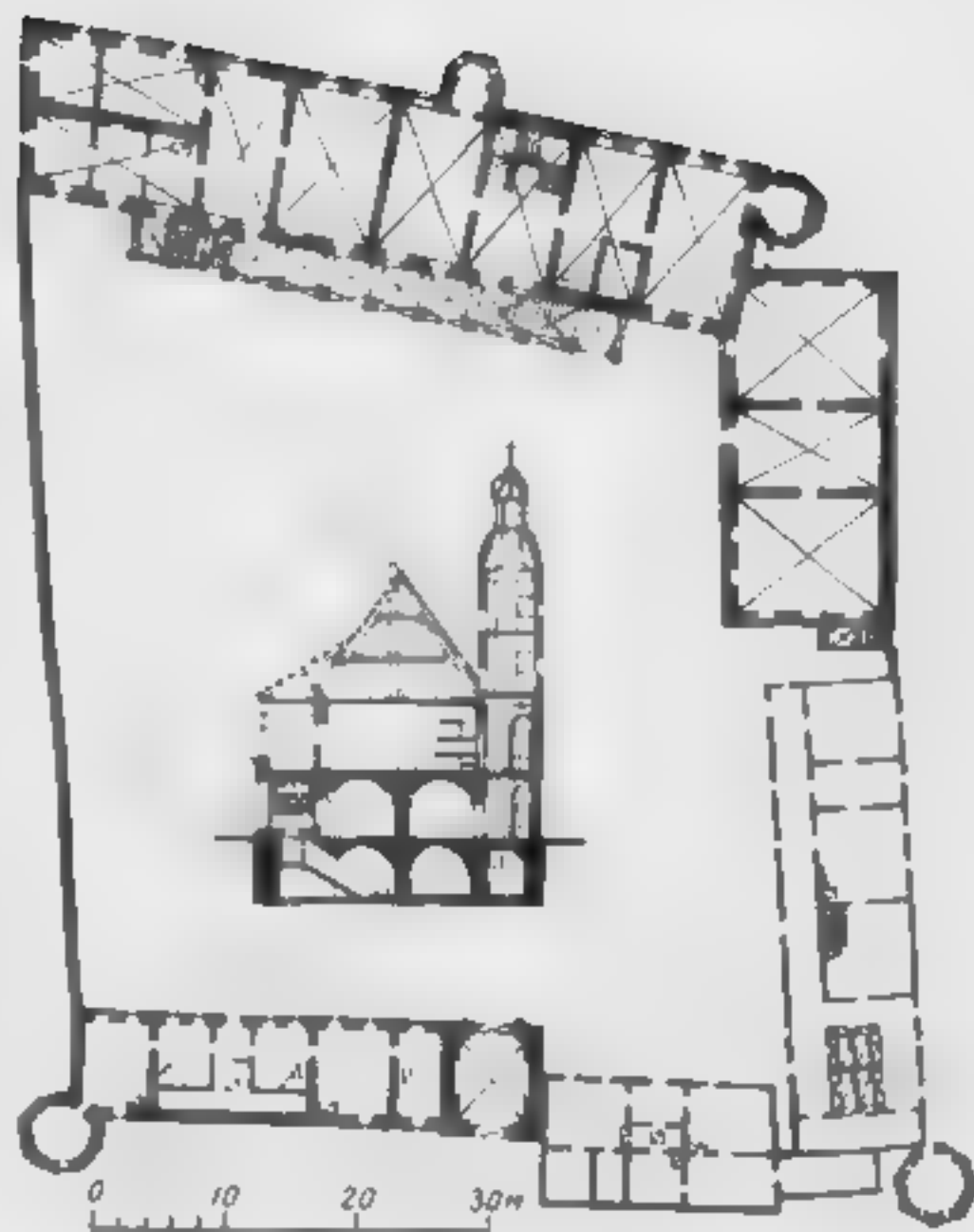
Цэнтрам абароны горада з'яўляўся палацава-замкавы ансамбль, пабудаваны ў пачатку XVII ст. і не раз рэканструяваны. Адрэзаны ад горада рошам і пад'ёмным мостам, абнесены бастыёнамі, замак у той жа самы час быў неадрыўнай часткай агульнагарадской сістэмы абароны.

Стары Быхаў. План 1781 г. Паводле А. Квіціцкага

роны. Ён надзейна пільнаваў падступы да «места» з поўначы. Галоўны палацавы корпус і казарма, умацаваныя 6- і 8-граннымі вежамі, а таксама розныя падсобныя памяшканні ў плане мелі форму няправільнага 4-кутніка, які з поўначы замыкаўся тоўстай мураванай сцяной. У ёй існаваў праход да валаў.

Другім вузлом абароны Быхана была мураваная сінатога, узведзеная ў пачатку XVII ст. Прамавугольная ў плане, з тоўстымі амаль 2-метровымі сценамі, круглай нарожнай вежай, байніцамі ў атыканым ярусе, яна запірала выхад з прылягаючых вуліц і была сур'ёзнай перашкодай на шляху наступаючых.

Быхаўскі замак. План першага паверхі і разрыв галоўнага корпуса паводле У. А. Чантуры

Уваход у горад пільнаваў традыцыйны для Беларусі брама. Іх у Быхане было тры. На шляху з Магілёва ставіла Магілёўская брама, а Рагачоўская адчыняла дарогу да Рагачова. Трацця брама — Падольная — выводзіла з замка да Дняпра, на Падол.

Усе будынкі у горадзе, за выключэннем замка, сінатогі і трох брам, былі драўляныя.

Непрыступнасць горада і замка дазваляла яму ў перыяд войнаў XVII—XVIII ст. вытрымліваць доўгія многамесячныя аблогі.

Цяпер Быхаўскі замак — помнік барока XVII ст. — ацалелі часткова і яго траба неадкладна ўзяць пад ахову дзяржавы.

Стары Быхаў у канцы XIX ст. Фотаздымак М. Астанковіча

Заславскі замак. Сучасны выгляд
Унізе: Кафал з выявай герба князеў Глябоцкіх, знайдзены ў час
раскопак на замку

ЗАМКІ З БАСТЫЁННЫМІ УМАЦАВАННЯМІ

У XIV—XVII ст. велізарнае значэнне набыла вогнестрэлная зброя, якая пачала адыгрываць галоўную ролю ў час аблогі гарадоў і замкаў. Увядзенне ў бой артылерыі выклікала павелічэнне таўшчыні сцен і дыяметра вежаў, а таксама далейшае істотнае ўдасканаленне сістэмы ўмацаванняў. У канцы XV ст. фартыфікатары вынайшлі бастыёны, якія зрабілі сапраўдную рэвалюцыю ў сістэме абароны. Сваім нараджэннем бастыённая сістэма абавязана Італіі, дзе ўжо ў канцы XV ст. асобныя гарады ўмацоўваліся бастыёнамі.

Італія стала радзімай дзвюх фартыфікацыйных сістэм — стараітальянскай і новаітальянскай.

Паводле стараітальянскай сістэмы, бастыёны рабіліся невялікіх памераў, затое куртыны — валы паміж бастыёнамі — дасягалі 450 м. Гэта прымусіла ўзводзіць на куртынах дадатковыя, прамежкавыя бастыёны. Паступова, з другой паловы XVI ст., укараненне новаітальянскай бастыённай сістэмы сталі карацейшыя, а бастыёны — памнога большыя. Аднак аднолькавым у абедзвюх сістэмах заставалася тое, што земляныя валы ўмацаванняў на значную вышыню абмуроўваліся каменем і часта мелі мураваны бруствер. У тойшы час валаў размяшчалі цэйхгаўзы, патаемныя вылазы і інш.

На працягу XVI і XVII ст. італьянскую сістэму ўдасканальвалі галандцы, французы і немцы. Яны адмовіліся ад каменнай абмуроўкі і пачалі ўмацоўваць схілы ўмацаванняў дзёрнам і фашынамі. Валы рабілі больш нізкімі, а равы напаялі вадою.

У XVI—XVII ст. бастыённая сістэма ўмацаванняў хутка распаўсюдзілася па ўсёй Еўропе, у тым ліку і ў Польшчы, Беларусі, Прыбалтыцы і Маскоўскай дзяржаве. Тут, на трывалым грунце мясцовых будаўнічых традыцый, яна атрымала новую інтэрпрэтацыю.

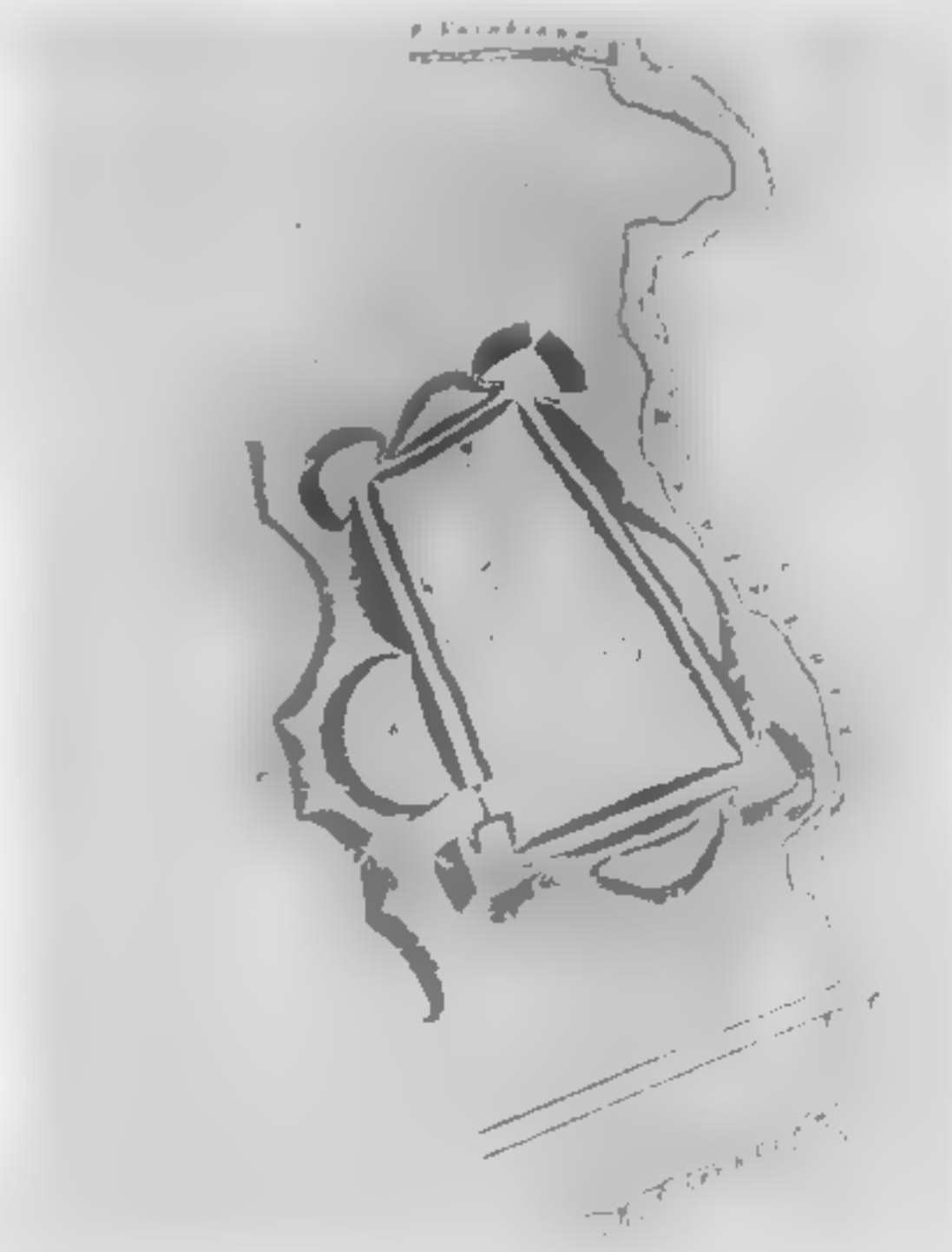
ЗАСЛАЎСКІ ЗАМАК

Адным з першых бастыённых замкаў на Беларусі трэба лічыць замак князёў Глябовічаў у Заслаўі. Замак стаіць на поўнач ад горада на высокім пагорку і мае памеры 200×100 м. Прамавугольны ў плане, замак колісь аддзяляўся ад «места» досыць шырокім і глыбокім ровам з вадою. Сістэма ставоў на р. Княгіньцы значна павышала ўзровень вады і фактычна ператварала замак у астраўное ўмацаванне.

Даследчыкі XIX ст. К. Тышкевіч і Р. Ігнацьеў, якія дасканала вывучылі ў свой час гэтыя ўмацаванні, сведчаць, што бастыёны і куртыны * Заслаўскага замка былі абмураваны каменем і цэглай. У цэнтры куртыні меліся дадатковыя бастыёны. Гэта, дарэчы, добра відаць на плане

замка, знятым у 1840 г. К. Тышкевічам. У 70-я гады XIX ст. Р. Ігнацьеў адзначаў, што дадатковыя бастыёны, зробленыя з каменю, цэгля і зямлі, мясцовыя жыхары разабралі. На розных участках вала тады яшчэ існавалі цэлыя кавалкі мураваных сцен (хутчэй за ўсё гэта былі рэшткі мураванай сцяны бруствера), якія прымыкалі да бастыёнаў.

Ля паўднёва-ўсходняга бастыёна знаходзілася традыцыйная для зямель Беларусі двухпавярховая ўязная замкавая брама. Таўшчыня яе муроў дасягала 2 м. Брама мела падвойныя вароты і добра фланкіравалася з нарожнага бастыёна. Пад брамай знаходзілася турма ў выглядзе доўгага мураванага тунэля. З «местам» замак злучаў драўляны мост, апошні пралёт якога, мяркуючы па аналогіі з іншымі замкамі, падымаўся з брамы спецыяльным калаўротам. Такім чынам, паводле фартыфікацыйна-будаўнічых асаблівасцей, Заслаўскі замак — узор стараітальянскай фартыфікацыйнай сістэмы ўмацаванняў і можа датавацца сярэдзінай XVI ст. Найбольш верагодна, што замак, узведзены ў час княжання Івана Глябовіча, які валодаў Заслаўем і пабудаваў тут, на замковым падворку, рэфарматарскі храм. У яго 35-метровай вежы, прыбудаванай пазней, меліся байніцы, што яшчэ больш узмацняла абараназдольнасць замка.

План Заслаўскага замка сярэдзіны XIX ст. паводле К. Тышкевіча

НЯСВІЖСКІ ЗАМАК

Нясвіж, паводле летапісаў, вядомы з XIII ст. Адзін з яго князёў — Юрый Нясвіжскі — у 1224 г. браў удзел у бітве з татарамі на Калцы. Пасля таго, як землі Беларусі ўвайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага, нясвіжскія князі валодалі сваім удзелам з XIII па XV ст. на падставе лених адносін. У 1492 г. вялікі князь Аляксандр перадаў горад князям Кішкам, а ў 1513 г. князеўна Ганна Кішчанка ўзяла шлюб з Янам Радзівілам («Барадатым»), да якога і перайшоў Нясвіж.

Пакуль што не ўдалося высветліць, якія прычыны прымусілі нясвіжскага князя Мікалая Радзівіла «Сіротку» загадаць у маі 1583 г. на месцы колішняга драўлянага замка ўзвесці фартэцыю найноўшага тыпу. Зусім верагодна, што прычынаю паслужыў раптоўны пажар. Аднак хутчэй за ўсё на князя зрабілі ўражанне дасягненні заходнеўрапейскай фартыфікацыі. Здаецца, на карысць гэтага сведчыць і тое, што зіму 1580—1581 гг. Радзівіл правёў у Італіі, дзе мог на ўласныя вочы бачыць і наладжаны чынам ацаніць тагачасныя дасягненні італьянскай фартыфікацыі.

І, думаем, зусім не выпадкова збудаванне новага замка даручылі італьянскаму архітэктару Джывані Марыя Бернардоні. Невядома, ці ўзводзіў ён раней фартэцыі. Тым не менш шэра ў яго здольнасці і талент была настолькі вялікая, што Мікалай Радзівіл нанат выехаў у паломніцкае падарожжа ў Палестыну, дазваліўшы весці будаўнічыя работы без яго.

Нясвіжскі замак узвялі на паўвостраве на правым беразе р. Ушы, падпёртай плацінаю, якая ўтварыла два ставы — Паненскі і Піяверскі. Акаймаваны шырокім надзяным ровам, дзе ўзровень падрыгуляваўся, Нясвіжскі замак фактычна быў астраўным, з двума воднымі рубяжамі. Трапіць у замак з горада можна было толькі па доўгім драўляным мосце, які ішоў цераз возера і ў выпадку небяспекі лёгка разбіраўся. Гэты мост даводзіў да абарончага рова з перакінутым цераз яго над'ёмным мостам. Па ім падыходзілі да масіўнай двухпавярховай мураванай брамы, прыстасаванай да абароны.

Замак меў у плане форму чатырохкутніка памерам 170×120 м, накол якога ішоў высокі земляны вал з бастыёнамі ў парожніках. Вал быў абмураваны каменем да самага верху і пераходзіў у такі ж бруствер. За брустверам былі зроблены стралковыя ячэйкі, акопы і іншая дарожка, якую карысталася войска ў час аблогі. З боку замкавага двара лінія агню баранілася кінчэ адной мураванай сцяной. Прасторны замкавы падворак утваралі тры будынкі. Насупраць брамы, на восі ўезду, стаяў галоўны корпус з княжаскімі пакоямі. У кутах прамавугольнага будынка высіліся традыцыйныя для Беларусі 8-гранныя вежачкі, але яны ўжо не мелі абарончага

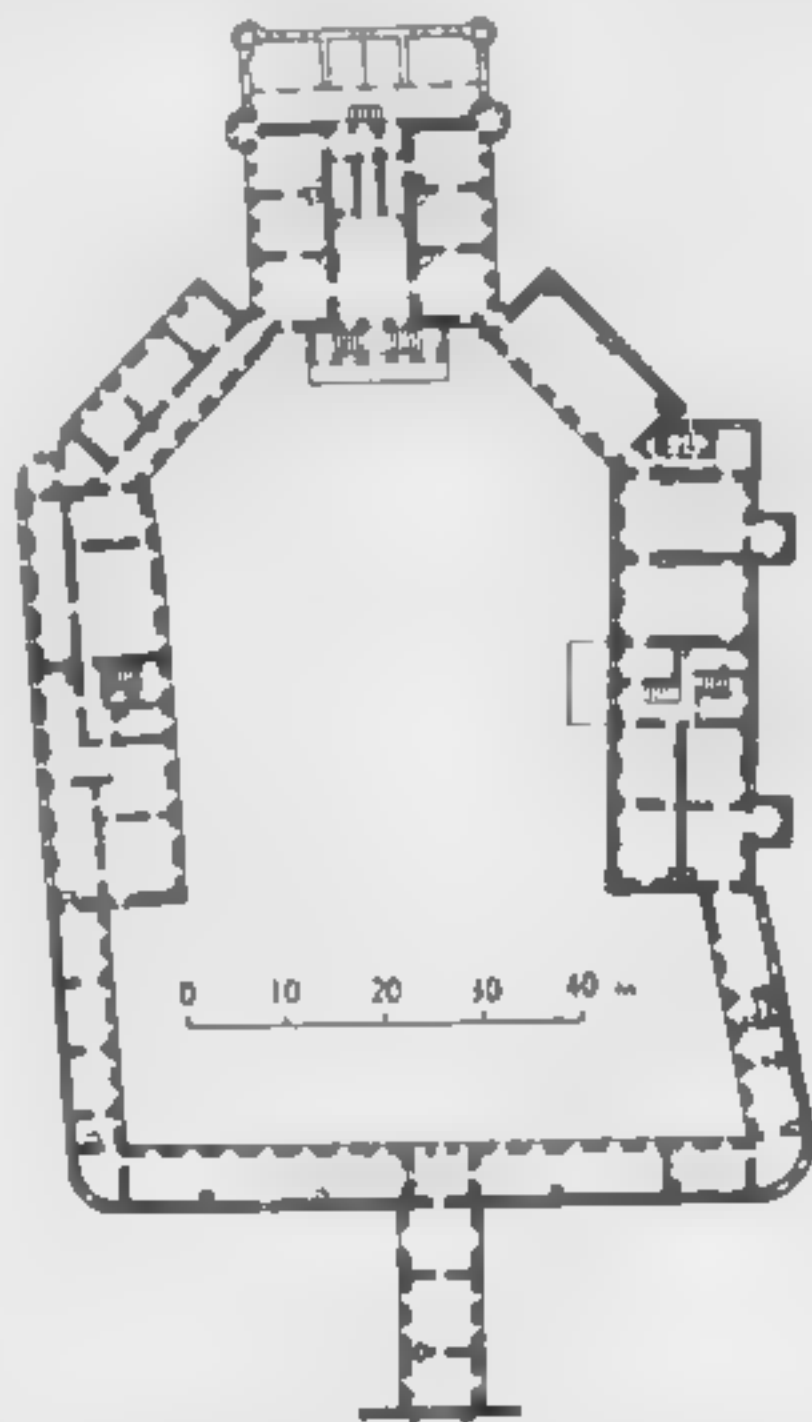
значэння. Цэнтр фасада вылучаўся аздобленым рызалітам*.

Справа ад уваходу стаяў масіўны трохпавярховы корпус з высокай гадзіннікавай вежай. Тут, відаць, месціліся казармы і асобныя гаспадарчыя службы.

Трэці будынак замка, двухпавярховы гаспадарчы корпус, стаяў на падворку злева ад ўезду.

Характэрна, што валы Нясвіжскага замка засланялі ад абстрэлу ўвесь першы паверх будынкаў. У сярэдзіне валаў, пад скляпеннямі, былі стайні, розныя падсобныя памяшканні, а таксама чатыры патаёмныя выходы.

З вонкавага боку вадзянога рова ішла шырокая дарога, якая баранілася невысокім земляным насыпам. З захаду і з поўначы ад насыпу

План першага паверха замка ў Нясвіжы паводле А. Кнітцкай

знаходзіўся роў, а з астатніх бакоў — глыбокія ставы.

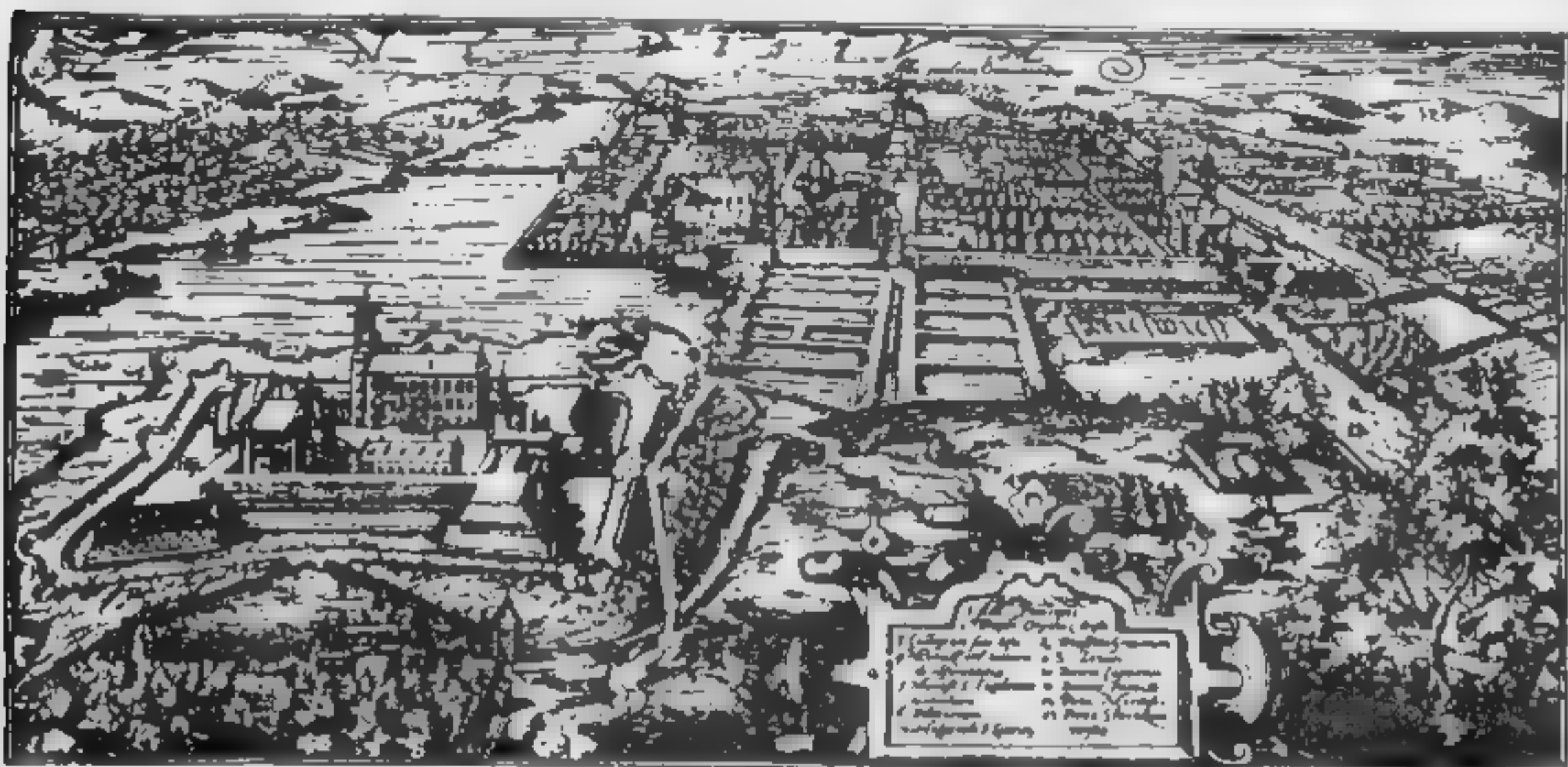
З захаду падыход да замкавай брамы ўмацоўваўся трохкутным шанцам*, ад якога адыходзілі дзве дарогі. Каб абараніць подступы да замка з паўночнага боку, насупраць яго, на левым беразе р. Ушы, быў вялікі бастыён, які кантраляваў подступы да моста.

Усё вышэй сказанае дазваляе сцвярджаць, што Нясвіжскі замак стаў родапачынальнікам нова-

га, бастыённага тыпу новаітальянскай сістэмы ўмацаванняў на Беларусі.

Некалі Нясвіжскі замак лічыўся адным з самых магутных і дасканалых на Беларусі. У ім

перабудаванымі карпусамі яны ўтварылі адкрыты двор. Ускладнілася аздабленне фасадаў, сцены пачалі чляніцца пілястрамі*. Вельмі прыгожа выглядаў рызаліт, павышаны на чатыры з

Выгляд Нясвіжа ў канцы XVI стагоддзя. Гравюра Т. Макоўскага

ніколі не бракавала артылерыі, даўсёды быў вялікі гарнізон. У 1654 і 1659 гг. гэта дазволіла вытрымаць доўгія аблогі рускіх войск. Толькі ў 1706 г. войскі шведскага караля Карла XII пасля працяглай аблогі штурмам узялі замак, абрабавалі і ўзарвалі яго магутныя бастыёны.

Адбудаваны зноў у 20-я гады XVIII ст., Нясвіжскі замак настунова страчваў першапачатковыя рысы, істотна змяніўшы сістэму сваёй фартыфікацыі. Мураваныя бастыёны, узарваныя шведамі, саступілі месца новым, земляным.

Што ж да ўнутрызамкавых жылых і гаспадарчых пабудов, то іх на працягу XVII і XVIII ст. не раз перараблялі, надбудоўвалі і дапаўнялі новымі архітэктурнымі ўстаўкамі. Так, галоўны палацавы корпус у сярэдзіне XVIII ст. перарабілі і надбудоўвалі, дадаўшы да яго новыя 3-павярховыя аб'ёмы. Разам з двума іншымі

палавай паверхі і завершаныя фрынтам. Яго ўдалае архітэктурна-мастацкае вырашэнне яшчэ больш надкрэсліваецца пластыкай пілястраў, багатым рэльефным дэкорам і скульптурнымі ўстаўкамі ў стылі позняга барока. Асабліва шчодро ўпрыгожаны шчыт фрытона, палі адко-

Нясвіжскі замак. Фрагмент акваралі І. Пешкі. Канец XVIII ст.

саў абапал рызаліта і міжпі-
лястравыя прамежкі.

У XVIII ст. браму замка
перабудоўвалі, а крылы пала-
ца залучылі двухпавярховай
галерэяй.

У агульнай планіроўцы і
аб'ёмнай пабудове замка пры-
кметна тэндэнцыя сіметрыч-
насці. Яна ў значнай ступені
паўплывала на ідэю стварэн-
ня палацава-замкавага ансам-
бля з вялікім адкрытым два-
ром, абкружаным манумент-
альнымі гмахамі. Сілуэт ан-
самбля, узмоцнены стройнымі
вежамі і вежачкамі, набыў
рамантычную прыгажасць, а
пада ставоў і маляўнічая зе-
лініна ландшафтнага парку
завяршылі стапаўленне па-
лацава-замкавага комплексу — аднаго з найлеп-
шых на Усходняй Еўропе.

Нясвіжскі замак, родавае гняздо тутэйшых
Радзівілаў, у свой час быў не толькі вялікасвец-
кім замкам, але і багатым цэнтрам сярэдневяко-
нага мастацтва. У 12 пелічных залах месціліся
бібліятэка на 20 тысяч тамоў, партрэтная і кар-
цінная галерэя, што налічвалі звыш 1000 палот-
наў, выкараных рознымі вядомымі мастакамі, ба-
гатая калекцыя старажытнай зброі, слуцкіх пая-
соў, караліцкіх і нясвіжскіх шпалераў і іншых рэ-
чаў, створаных у асноўным талентам і рукамі за-
прыгоненых беларускіх сялян і рамеснікаў...

Расказ пра Нясвіжскі замак быў бы няпоўны
без характарыстыкі ўмацаванняў прыватнаўлас-
ніцкага Нясвіжа, горада, дзе падачы абароны ме-
лі дамінуючае значэнне, і дзе кожны жыхар меў
на валах свой участак абароны.

Аснову абароны горада складаў высокі зем-
ляны вал, абмураваны з некавага боку. Ён меў

Нясвіжскі замак. Малюнак Н. Орды. Сярэдзіна XIX ст.

Гарматы Нясвіжскага замка. Архіўны адзінак

выгляд 5-кутніка з 7 багатыёнамі і 4 брамамі.
Дзве брамы — Слуцкая і Клецкая — былі на-
мураваны ў куртэнах, а Віленская — з прычыны
сваёй важнасці ў стратэгічных адносінах, стаяла,
аслоеная багатыёнамі. Падыход да яе фланкі-
раваўся перакрываваемым агнём. Чацвёртая
брама — Замкавая — размяшчалася паміж паў-
ночным участкам вала і вежай-званіцай езу-
іцкага касцёла. Несумнінна, гэтая званіца ў
выпадку небяспекі адыгрывала пэўную дапа-
можную ролю ў абароне Замкавай брамы.

Вакол гарадской фартыфікацыі ішоў роў, які
жывіўся вадою з р. Ушы. Перад кожнай брамай
цераз гэты роў ляжаў пад'ёмны мост.

Да нашых дзён у Нясвіжы ацалела адна толь-
кі Слуцкая брама, перабудаваная ў 1700 г. Яна
ўяўляе сабою тып масіўных бязвежавых брам, з
падоўжанай (10,3 м) праезджай часткай, якія з
другой паловы XVII ст. шырока распаўсюдзі-
ліся ў Беларусі. У першым ярусе Слуцкай брамы
знаходзіўся праезд, які зачыняўся падвойнымі
палотнішчамі, каморка вартаўніка і лесвіца, што
вяла на другі паверх. Збудаванне ўмацавана ма-
гутнымі контрфорсамі. Масіўнасць падкрэсліва-
ецца неглыбокім рэльефам дэкору.

Нясвіжскі замак. Паводле малюнка С. Гольца XIX ст.

ГАЛЬШАНСКІ ЗАМАК

Паселішча Гальшаны з драўляным замкам, вядомае па летапісах з XIII ст., узнікла на высокай самароднай гары па-над р. Карабель, на паўночны ўсход ад мястэчка Гальшаны. Князі Гальшанскія валодалі замкам да 1525 г., а потым, пасля шлюбу князеўны Алены Гальшанскай з Паўлам Сапегам, ён перайшоў ва ўладанні Сапегіў. Пры Сапегу рэзідэнцыю перанеслі на бераг р. Лусты (Жыганкі).

Гальшанскі мураваны замак, узведзены ў першай палове XVII ст. — наглядная ілюстрацыя тых значных змен у архітэктуры, якія адбыліся на працягу стагоддзя. Сваёй кампазіцыяй ён аддае нагадвае Мірскі замак і ўяўляе сабой прамавугольны (88,6×95,6 м) замкнуты будынак. Жылыя карпусы з вежамі на вуглах утвараюць, як і ў Міры, замкнёны квадратны двор. Аднак магутныя абарончыя сцены, характэрныя для замкавага будаўніцтва XVI ст., у Гальшанах саступілі месца фасаду жылога дома. Тут ужо няма надбрамнай вежы, а парожныя 6-кантовыя вежы сталі меншымі і больш стройнымі. У іх размяшчаліся жылыя і гаспадарчыя памяшканні. Вежы яшчэ канчаткова не страцілі свайго абарончага значэння, аднак аснова абароны Гальшанскага замка перамясцілася ўжо на земляныя магутныя валы і вадзяныя рэвы, што абкружалі замак. Уваходная брама размяшчалася па цэнтры аднаго з доўгіх фасадаў, які з гэтага боку вызначаецца манументальнай прастатой. Арачны партал абрамляўся архівольтам *.

Насупраць замкавай брамы, на процілеглым баку падворка знаходзілася невялікая каплічка, убудаваная ў жылёны корпус.

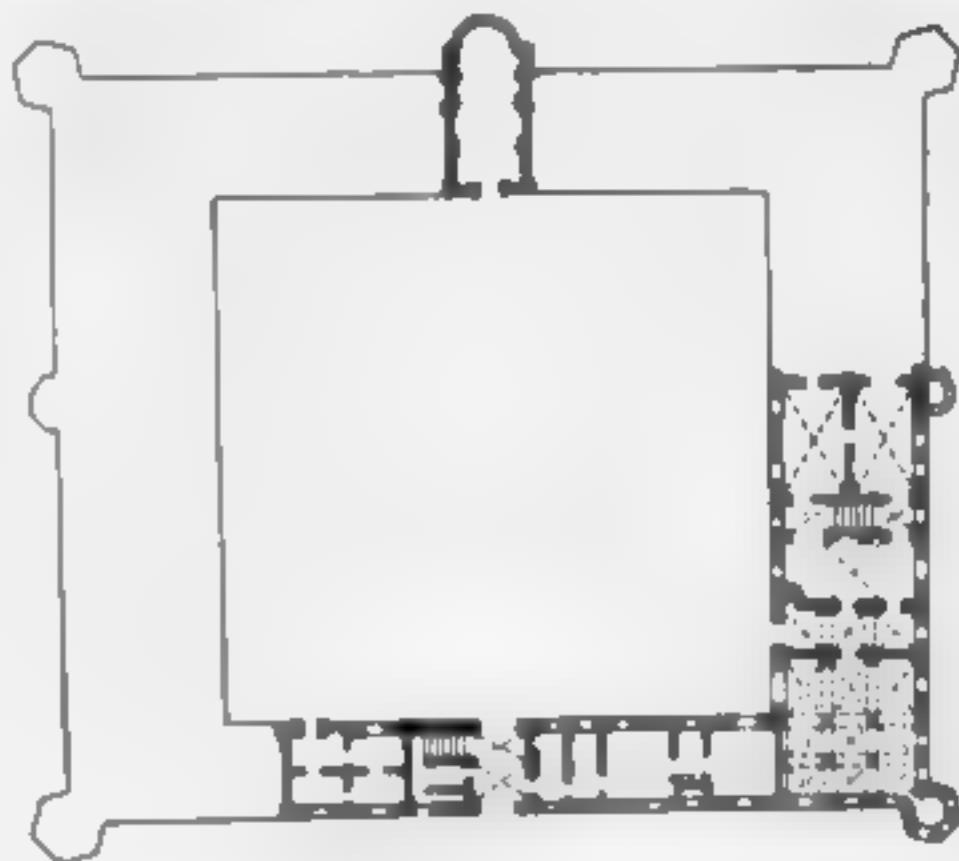
Кампазіцыя вонкавага фасада Гальшанскага замка нагадвае адначасныя галандскія замкі Бэсенітэен і Клейдаель пад Антверпенам.

Такое падабенства тлумачыцца тым, што Беларусь, знаходзячыся ў складзе Рэчы Паспалітай, адчувала моцны ўплыў галандска-фламандскай архітэктуры, які быў вынікам ажыўленых культурных і гандлёвых сувязей з краінамі Заходняй Еўропы. З канца XVI і да пачатку XVIII ст. на землях Рэчы Паспалітай рэзідэнцыі магнатаў будаваліся з анфіладнай * планіроўкай памяшканняў, з аркаднымі галерэямі і парожнымі вежамі. Паводле такога прынцыпу, у прыватнасці, пабудаваны ў канцы XVI — пачатку XVII ст. польскія замкі Баранаў, Красічын, Суха. Архітэктурная кампазіцыя, планіроўка і часткова іх памеры вельмі блізкія і падобныя да архітэктурна-планіровачных элементаў Гальшанскага замка.

Дрэнная захаванасць замка ў Гальшанах не дазваляе дастаткова поўна вызначыць яго планіроўку. Можна толькі сцвярджаць, што справа ад уваходу знаходзілася вялікая квадратная зала з чатырма калонамі, на якія абаліраліся крыжовыя скляпенні. Сцены залы даўней былі пакрыты багатым жывапісам.

Гальшанскі замак. Малюнак XIX ст.

План першага паверха Гальшанскага замка паводле А. Квіціцкай

Невялікія пакойчыкі ў вежах упрыгожваліся разнастайнаю лепкай.

Пад замкам меліся нялікія скляпы.

Ужо ў XVII ст. Гальшанскі замак ад Сапегіў трапіў да іншых гаспадароў і на працягу стагоддзяў часта пераходзіў з рук у рукі. У 1880 г. уладальнік замка Гарбанёў пачаў узрываць вежы і сцены, а цэглу прадаваў на пабудову карчмы.

Замак патрабуе неадкладнай кансервацыі і растаўрацыі.

Гальшанскі замак. Малюнак Я. Драздоліча. 1929 г.

ЗАМАК У СМАЛЯНАХ

Замак знаходзіцца ў Талачынскім раёне л. в. Смаляны і займае нізкі забалочаны ўчастак на левым беразе р. Адроўкі.

Замак быў пабудаваны ў другім дзесяцігоддзі XVII ст. наводзе загаду князя Сямёна Андрэвіча Сангушкі.

Традыцыі мясцовага дойлідства паўплывалі і на выбар будаўнічага матэрыялу, на планавы кампазіцыйнае размяшчэнне будынкаў замка, арыентаваных на розныя бакі. Гэта заўсёды і раўнамерна давала святло ўсім пакоям і залам.

Замак быў звычайным для зямель Беларусі прамавугольным у плане збудаваннем. Архітэктурныя аб'ёмы яго, абгароджаныя вонкавай замкавай сцяной, выходзілі ва ўнутраны двор. Унутраныя карпусы Смалянскага замка былі трохпавярховыя. Папярочныя перагародкі падзялялі іх на асобныя памяшканні з вялікімі аконнымі праёмамі, што выразна выяўляе вялікасвецкі характар будынка.

Руіны замка сведчаць, што ён меў увагуле традыцыйную на тую час галоўную браму-ўезд вежападобнай формы, на вышыні роўную жылым карпусам замка.

На кожным рагу комплексу стаялі парожныя вежы, якія тады выконвалі ўжо ролю звычайных жылых памяшканняў, пра што сведчаць вялікія вокны.

Высотнай дамінантай Смалянскага замка была пяціпавярховая вежа, што стаяла блізка ля ўваходнай брамы. Пяцівугольная ў плане, яна, як, перагодна, і ўсе вежы замка, вызначалася вытанчаным рэльефным дэкорам, які мякка кантраставаў з гладкімі паверхнямі сцен. Арнамент аконных праёмаў і плоская ордэрная размацоўка вежаў сведчаць пра стылістычную сувязь з заходнеўрапейскай архітэктурай. Асабліва прыгожа выглядае рамка-картуш усходняй грані пяціпавярховай вежы.

У матывах складанага рэнесанснага абрамлення даследчыкі прасочваюць галандскія ўплывы.

У сярэдзіне вежы была вітавая лесвіца.

Унутранае афармленне замка з прычыны яго каласальнага разбурэння ўявіць цяжка. Вядома, праўда, што на схіле жыцця гаспадар замка князь С. А. Сангушка загадаў распісаць пакоі карцінамі на рэлігійныя сюжэты, пераважна на тэмы смерці і забыцця.

Знешне ж замак меў рысы светлага, прыгожага палацавага збудавання, абкружанага вадою і мяккай зелянінай мурожных паплавоў.

Знаходзячыся блізка да ўсходніх рубяжоў Вялікага княства Літоўскага, Смалянскі замак, як і ўсё наваколле, не раз перажываў ліхія часіны. Не прайшлі міма яго руска-польская вайна сярэдзіны XVII ст. і Паўночная вайна. Замак моцна пацярпеў, але быў, відаць, яшчэ не зусім разбураны.

З інвентара Смалянскага замка за 1739 і 1742 г., калі ён належаў маршалку Вялікага княства Літоўскага Паўлу Любартавічу Сангушкі, вынікае, што «...замак мураваны на капцы», быў вакол «вадою абліты». Перад ім ляжаў стаў з мостам і парэнчамі. У мураванай замкавай браме вароты былі зроблены з добрых сасновых дошак, папрыбітых вялікімі цвікамі і акаваных жалезнымі рэйкамі. Увайшоўшы на дзядзінец, злева можна было ўбачыць вялікі склеп. У пакоях стаялі печы з белай кафлі з гербам «Пагоня». Натуральна, што ў замку жылі толькі гаспадары з прыслугай. Розныя падсобныя службы — «двор» — знаходзіліся за стамом.

Цікава выглядалі і самі Смаляны, у прыватнасці іх цэнтр. Пасярод «места» стаяла ратуша з добрага сасновага дрэва, з купалам над дахам, «пабітым гонтамі». На тым купале, на краях абабітым бляшанымі паясамі, узвышаўся дзяржаўны герб — «пагоня мідзяная, пазалочаная малярскім золатам». Паблізу ратушы знаходзілася двухпавярховая важніца, пры ёй высокі ганак з парэнчамі і точанымі балясінамі. Адсюль пачыналіся рады гандлёвых крам і хаты жыхароў з гарадамі і гаспадарчымі пабудовамі.

Заляп і разбурэнне Смалянскага замка пачаліся з канца XVIII ст., а дасягнулі ў сярэдзіне XIX ст., калі новы гаспадар Смалян сенатар Сямёнаў прадаў замак на цаглу.

Руіны Смалянскага замка. З акварэлі І. Пешкі. Канец XVIII ст.

Замак у Гайцюнiшках. Сучасны выгляд

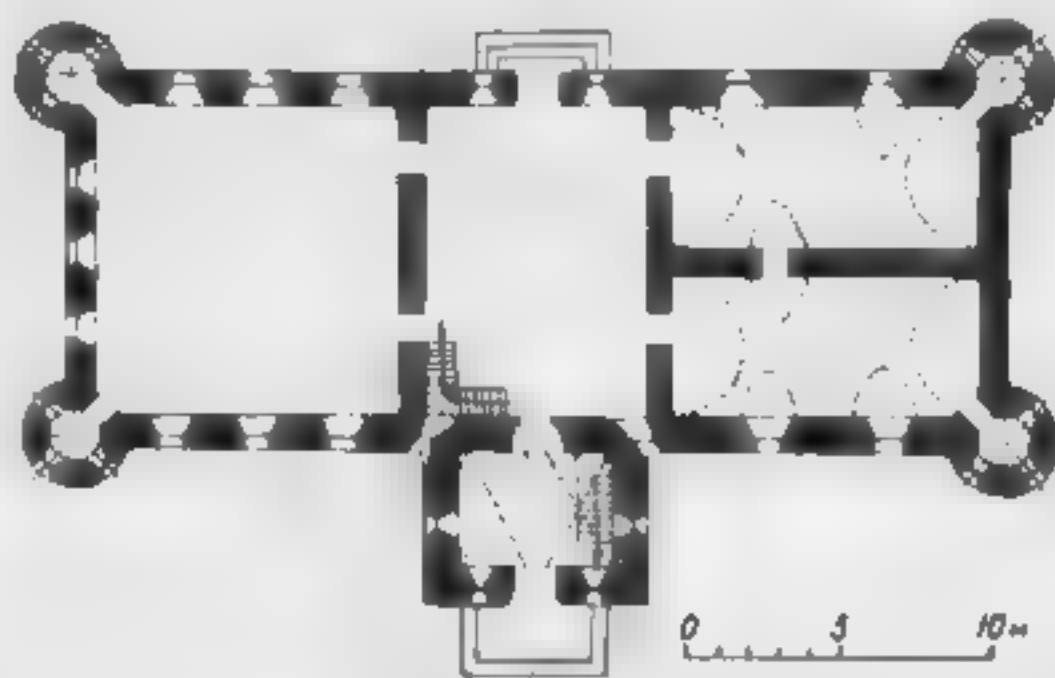
ГАЙЦЮНIШКI

Яркай iлюстрацыяй эпохі сярэдневякоўя, не атмасферы заўсёдных феадальных міжусобiц i завад з'яўляецца жылы дом феадала пачатку XVII ст. у в. Гайцюнiшкi Воранаўскага раёна Гродзенскай вобласцi. Гэты дом, пабудаваны ў выглядзе мiнiяцюрнага замка памерамаi 15x34 м, мае на кожным рагу невялікую абарончую вежу цыліндрычнай формы. Усе вежы прарэзаны невялікімi цыркульнымi вокнамаi-байніцамаi. Дом двухпавярховы, i толькi цэнтральная частка, зробленая ў выглядзе прамавугольнай вежы, трохпавярховая. Тут размешчана арка галоўнага ўваходу.

Першы паверх замка адводзіўся разнастайным службам. Верхня пакоi займалi гаспадары. Пад будынкам мелiся вялікія скляпы.

Падобна ўсiм збудаванням абарончага тыпу, сцены Гайцюнiшскага дома-замка былі таўшчыняю каля 1,5 м. Перакрыццi скляпенiстыя. На фасадах амаль няма архiтэктурнага дэкору, а мастацкая выразнасць дасягаецца за кошт аб'ёмнай пабудовы, круглых вежаў i высокага даху.

Гэты невялікі замак узведзены ў 1613 г. паводле праекта Пятра Нонхарта, галандскага iнжынера-эмігранта, які загадваў у Вiльнi каралеў-

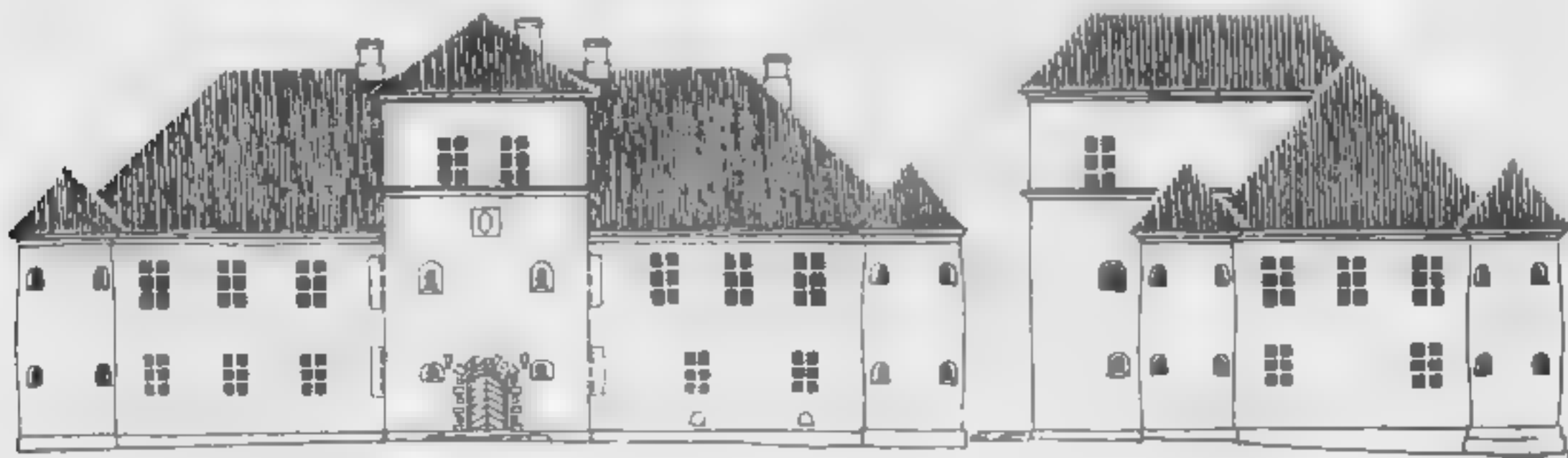

План першага паверха замка ў Гайцюнiшках паводле Ул. А. Чаптурнi

скiмi будынкамi. Яму i належаў замак. Пазней, пасля смерцi Нонхарта, у 1633 г. замак перайшоў да мастака Шрэтэра. Пры iм сцены некаторых пакояў былі расiсаны карцiнамаi — сцэнамаi з паляванняў. У розныя часы замкам уладалі Храптовiчы, Сакены, Рымшчы.

Вядома, што пад час Паўночнай вайны тут абараняліся ад польскiх войск шведы.

Фасады замка ў Гайцюнiшках паводле Ул. А. Чаптурнi

IV. УМАЦАНАНЫЯ ХРАМЫ

Сярэдневяковае ваянае дойлідства на Беларусі развівалася не адасоблена, а ў цеснай і плёнай сувязі з культурай як блізніх суседзяў (паўночна-заходнія раёны Русі, Прыбалтыка, Польшча), так і з далёкімі заходнееўрапейскімі краінамі — Чэхіяй, Германіяй, Францыяй, Італіяй і Галандыяй. Найноўшыя дасягненні ў тэцы і сродках нападу і абароны атрымлівалі на Беларусі сваю інтэрпрэтацыю, увасабляючыся ў абарончыя збудаванні, якія ўзводзіліся на трывалым грунце мясцовых будаўнічых традыцый. Таму тагачаснае ваянае дойлідства беларускіх зямель не толькі адпавядала ўсім ваяным патрабаванням, але і захоўвала выразныя нацыянальныя рысы, мелі свой непаўторны, адметны каларыт.

Гэтыя рысы даволі поўна і выразна адбіліся і ў царкоўнай архітэктурцы XV—XVII ст., калі на Беларусі, як і ў іншых краінах Еўропы, адбывалася энергічная інкастэляцыя храмаў, г. зн. ператварэнне іх у своеасаблівыя замкі. У перыяд інкастэляцыі царквы, касцёлы, кляштары і сінагогі сталі набываць элементы абароны: сцены будаваліся высокія і тоўстыя. На вуглах будынкаў або над уваходам у іх узводзіліся вежы з разнастайнымі байніцамі. Абарончыя прыстааванні рабілі таксама і ў франтонах. Сутарэнні храмаў ператвараліся ў склады ваянага рыштунку і прадуктаў, а ў вежах нярэдка размяшчаліся студні.

Вакол такіх будынкаў узводзіліся валы з драўлянымі ці мураванымі сценамі, а нярэдка — і з вежамі або бастыёнамі. Такія збудаванні нагадвалі невялікія, але моцна ўфартыфікаваныя замкі, тым больш, што часта замест вокнаў у іх былі толькі байніцы. У абароне гарадоў і асобных зямель такія храмы адыгрывалі немалую станоўчую ролю.

Невядома, ці існавалі на землях Старажытнай Русі да XIII ст. абарончыя храмы. Між тым, у краінах Заходняй Еўропы — Германіі, Францыі, Даніі, паўднёвай Швецыі, Англіі, Польшчы, Чэхіі — яны былі ўжо ў XII—XV ст.

XV—XVII ст. — перыяд найбольш актыўнай інкастэляцыі храмаў у краінах Заходняй і Усходняй Еўропы. Гэта быў час, калі адбываўся працэс утварэння вялікіх і малых еўрапейскіх дзяржаў, калі вяліся частыя і працяглыя феадальныя і рэлігійныя войны.

У XV—XVII ст. працэс інкастэляцыі храмаў не абмінуў і зямель Вялікага княства Літоўскага, і ў прыватнасці Беларусі. Новы напрамак у беларускай архітэктурцы быў вызначаны пэўнымі ўнутранымі і знешнімі гістарычнымі прычынамі, надзённымі сацыяльна-палітычнымі задачамі тагачаснага грамадства, патрэбы якога ён павінен быў задаволіць. Паспяховае развіццё інкастэляцыі на беларускіх землях забяспечвалася трывалай эканамічнай базай, даўнімі будаўнічымі традыцыямі і наяўнасцю высокакваліфікаваных кадраў дойлідаў. Як і ў суседніх народаў, асноўнай прычынай інкастэляцыі была пагроза

знешняй небяспекі. Сваю ролю адыгралі таксама Рафармацыя і Контррафармацыя, вострая рэлігійная барацьба, якая асабліва ўзмацнілася ў XVI—XVII ст.

Таму ў многіх гарадах Беларусі, асабліва ў па-рубесжных, узнікла шмат абарончых храмаў. Іх размяшчалі ля гарадскіх брам, на подступах да замкаў і ў іншых стратэгічна важных месцах. Стоячы адзін пры адным, такія будынкі стваралі далатковы мураваны пояс абароны, які праціўніку даводзілася браць штурмам.

Інкастэляваныя храмы пачалі ўзнікаць і ў сельскай мясцовасці. Немалаважную ролю ў гэтым ігралі таксама звады і міжусобныя войны паміж магнатамі. Многія з іх мелі сваё ўласнае войска і, каб паквітацца з ворагам, ужывалі любыя сродкі. Ад такіх прыватных войнаў і наездаў больш за ўсё цяжэй выконны люд, сховішчам для якога звычайна становіліся касцёл ці царква — нярэдка адзіны ў акрузе мураваны будынак, узведзены рукамі тых самых простых сялян. Паколькі сярод беларусаў былі і праваслаўныя, і католікі, дык і абарончымі храмамі былі і царквы, і касцёлы. Прыстасоўваліся да абароны і кальвінскія зборы, а таксама асобныя сінагогі.

Безумоўна, пераацэньваць абарончыя якасці храмаў не варта, бо процістаяць вялікаму войску яны не маглі. Аднак гэтыя ваяковыя крэпасці давалі адпор тым невялікім варожым атрадам, якія ў час ваянных падзей рабавалі і спусташалі край. У выпадку сялянскага паўстання за мурамі храма шукаў паратунку мясцовы прыгнятальнік-феадал. Але, захоплены паўстанцамі, храм мог стаць і для іх моцным апорным пунктам.

ПОЛАЦКАЯ САФІЯ

У канцы XV — пачатку XVI ст. на Беларусі ўзнік і потым зрабіўся характэрным для беларускай сярэдневяковай готыкі тып цытадэльнага царкоўнага будынка, умацаванага з дапамогай нарожных вежаў. Пачынальнайцай новага тыпу храмаў стала славутая Полацкая Сафія, перабудаваная на рубяжы XV і XVI ст. у пяцівежавую царкву-замак. Пятая вежа ўзвышалася над самым цэнтрам храма.

Узнікненне такога тыпу збудаванняў менавіта ў стольным Полацку заканамернае, бо гэты багаты і людны гандлёва-рамесніцкі горад на ўсходнім рубяжы Вялікага княства Літоўскага лічыўся тады «ключом ад Лівоніі і самой Літвы». Валодаць такім «ключом» хацелі і Лівонія, і Маскоўская дзяржава, не кажучы ўжо пра вялікакняскую ўладу. Рэальная пагроза знешняй небяспекі ставіла тут інкастэляцыю храмаў на парадак дня.

Інкастэляваныя пяці- і чатырохвежавыя храмы — вынік развіцця своеасаблівага архітэктурнага стылю беларускай готыкі, яркі ўзор сінтэтычнасці і арганічнасці гэтага стылю, які ўдала спалучыў усе папярэднія дасягненні мясцовай

грамадзянскай і ваеннай архітэктуры. Беручы свае вытокі ў замкавым дойлідстве XIV ст., дзе тыя пабудовы з баявымі нарожнымі вежамі ўпершыню пазначыўся, ён прайшоў прыкметны шлях развіцця ў прыватнаўласніцкім замкавым будаўніцтве, дзе, нарэшце, усталяваўся тып кампактнага, невялікага і добра ўмацаванага будынка. Рацыяналізм быў адным з найгалоўных фак-

Полацкія замкі. З акварэлі С. Пахолавіцкага 1579 г.

тараў, якія ва ўмовах няспынных войнаў паскорыў пераход выпрабаваных архітэктурных элементаў з ваеннай архітэктуры ў царкоўную.

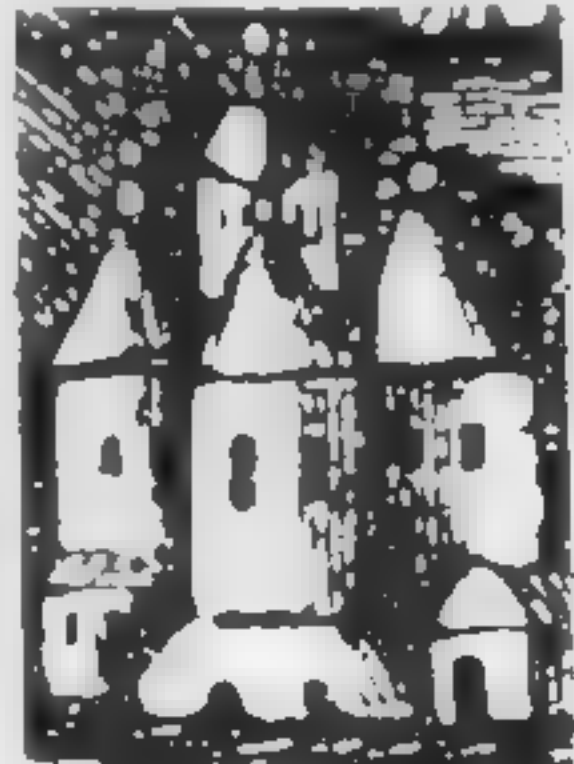
Пяцівежавая Полацкая Сафія праіснавала на Верхнім замку (з некаторымі пераробкамі) да 1710 г. Малюнк храма 1578 і 1707 гг. сведчаць, што гэта быў, на першы погляд, звычайны замак з вежамі, баяніцамі і каванай герсай над уваходам. У час аблог Полацка царква рабілася прытулкам для заможных гараджан, тут захоўваліся святыні і скарб горада; у Сафіі адбываліся і найбольш урачыстыя сходы гараджан. У 1607 г. у час пажару Сафійскі сабор згарэў, але хутка быў адноўлены і ў ім пачалі захоўваць земскія і гарадскія кнігі Полацкага ваяводства. Аднак нарожныя баявыя вежы былі паніжаны на адзін паверх, а сярэднюю вежу, прыгожа аздобіўшы, зрабілі яшчэ больш высокай.

Яшчэ раз царква аднаўляла свой выгляд пасля пажару 1643 г. У час Паўночнай вайны ў скляпах Сафіі зрабілі склад боепрыпасаў, які ў маі 1710 г. узарваўся. Храм быў знішчаны. Яго ў 1738—1750 гг. перабудавалі ў двухвежавы барочны касцёл. На Ніжнім замку існавала яшчэ адна пяцівежавая царква, амаль дакладная копія Сафійскага сабора.

Выразныя абарончыя рысы мелі і іншыя царкоўныя збудаванні ў Полацку. На плане горада 1707 г. добра відзён комплекс будынкаў езуіцкага калегіума і езуіцкага касцёла, які закрываў падыход да моста цераз абарончы роў Верхняга замка. Касцёл бернардынскага кляштара меў вежу з трыма ярусамі баяніц. Праваслаўная чатырохвежавая царква, падобная Сафіі, таксама магла абараняцца ў выпадку небяспекі. Нездарэмна, відаць, размешчаны ля подступаў да замка масіўны будынак двухпавярховай яўрэйскай школы.

Полацкія інкастэляваныя храмы, бясспрэчна, сталі прататыпамі для іншых падобных пабудов, напрыклад, для Супраслеўскай Дабравешчанскай, а таксама Сынковіцкай і Малымажэйкаўскай царкваў.

Выгляд Сафіі Полацкай у XVI—XVIII ст. па здымках і анаграфічнага матэрыялу

Царква ў Супраслі. Выгляд да другой сусветнай вайны

Унізе: Супрасль. Гравюра паводле маляўніцтва В. Дмахоўскага першай паловы XIX ст.

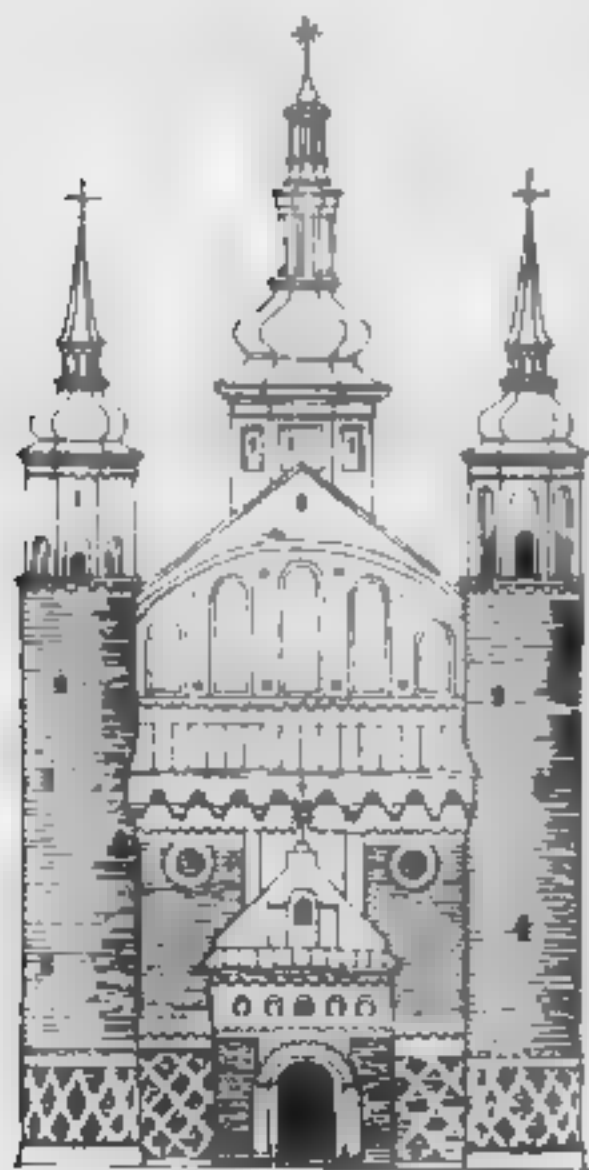
СУПРАСЛЕЎСКАЯ ДАБРАВЕШЧАНСКАЯ ЦАРКВА

Супраслеўскі абарончы храм быў збудаваны ў 1503—1510(11) гг. у глухой Бладаўскай пушчы на р. Супраслі, непадалёку ад Беластока (цяпер тэрыторыя ПНР). Шмат зрабіў для будаўніцтва храма смаленскі епіскап Іосіф Солтан, які пазней стаў кіеўскім мітрапалітам і асвятчаў храм пасля яго ўзвядзення.

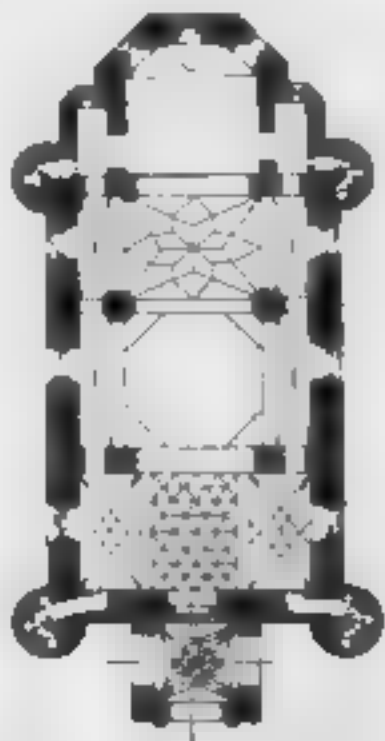
Царкву будавалі ў гады войнаў Вялікага княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай і крымскімі татарамі. Якраз тады ішло інтэнсіўнае будаўніцтва ўмацаванняў у суседніх Беластоку, Тыкоціне, Квышыне і іншых гарадах. А. Хадкевіч таксама ўзводзіць у Гаралку ўмацаваны замак і ўласныя харомы, а ў 1510 г. заканчвае будаўніцтва ўмацаванай Супраслеўскай царквы, значэнне якой ён падвухсэнсоўна падкрэсліў у сваёй грамаце: «Абы тот монастырь... на нашей отчизне твёрдо на веки стоял **нашим споможением**». У плане будынак меў выгляд выцягнутага і крыху пераконанага чатырохкутніка памерам 33×13 м, з чатырма круглымі нарожнымі нежамі, арганічна злучанымі з мурамі і трохграннай апсідай. Адрэны ўваход з захаду абараняўся герэю, якая спускалася на лапцугах праз спецыяльны праём.

Двухсхільны дах меў 4 франтоны-шчыты, размешчаныя паміж нежамі. Над дахам узвышаўся 28-метровы вежападобны купал, які, відаць, служыў назіральным пунктам.

Цокальную частку будынка ўпрыгожваў сеткавы арнамент з цагля-жалезняку. Уверсе ішоў пояс байніц-машыкуляў і зубчасты арнамент.

Фасад і план Супраслеўскай царквы паводле А. Шышкі-Богуса

У адрозненне ад Сыковіцкай і Маламажэйскай царкваў у Супраслеўскім храме байніцы былі зроблены і з усходу, над алтаром.

Чатыры вежы-насьміграннікі ў вышыню былі роўныя в вільчаком на даху. Асабліва ўвага акцэнтавалася на абароне заходняга фасада будынка з уваходам. Ён фланкіраваўся агнём з вежаў, а падыходы абстрэльваліся з байніц франтона і машыкуляў.

Элементы гатычнай архітэктуры выразныя ў Супраслеўскай царкве. Гэтал — спічастыя аркі аконных праёмаў і парталаў і сам інтэр'ер з яго разнастайнымі скляпеннямі — зорчатымі, крыжовымі, сеткавымі або сотавымі.

У сярэдзіне XVI ст. храм размалявалі высокамастацкімі фрэскамі, якія упрыгожвалі сцены, скляпенні і падкупальныя слупы.

Супраслеўская царква. Малюнак В. Гразнова. Другая палова XIX ст.

Царква вызначалася яснасцю і дакладнасцю архітэктурных чляненняў, кампактнасцю і суладдзем усіх аб'ёмаў, умелым спалучэннем канструкцыйных прынцыпаў з багатым дэкорам, што надавала будынку вялікую мастацкую сілу.

Супраслеўская царква, бясспрэчна, — адзін з выдатных помнікаў сярод інкастэляваных храмаў, дзе своеасаблівым архітэктурным стыль беларускай готыкі праявіўся найбольш поўна.

СЫНКОВІЦКІ ХРАМ

Дакладны час збудавання Сынковіцкай Міхайлаўскай царквы (Зэльвенскі раён Гродзенскай вобласці) невядомы, але агульная гатычная канструкцыя і зорчатае скляпенне дазволілі даследчыкам найбольш верагодным часам лічыць канец XV — пачатак XVI ст.

У розныя часы помнік вывучалі даследчыкі архітэктуры А. Шышка-Богуш, М. Сакалоўскі, Г. Вераб'еў, Ю. Зубрыцкі, І. Ядкоўскі, М. Шчакаціхін і інш. Цікавыя замалёўкі храма зрабіў у другой палове XIX ст. беларускі краязнаўца і мастак В. Гразноў.

У плане Сынковіцкая царква нагадвае крыху выцягнуты і перакошаны прамавугольнык памерам $17,5 \times 13$ м. з трохнефным чляненнем. Усе нефы * маюць амаль аднолькавую 4-метровую шырыню. Таўшчыня сцен — 1,5 метра. Муроўка гатычная, часткова мяшаная, з цэглы памерам $26,5 \times 15 \times 7$ см, пакладзенай на канне. Высокі двухсхільны дах надае будынку абрысы стромкасці і лёгкасці.

Чатыры вежы, размешчаныя па вуглах будынка, розняцца між сабой памерамі і архітэктурнымі формамі. Дзве вежы, што фланкіруюць заходнюю сцяну і ўваход, стаяць на квадратных падмурках і падпіраюцца з трох бакоў контрфорсамі. Верхняя палавіна вежаў — 8-граннік з трыма ярусамі рознавялікіх байніц. Ніжні рад байніц разлічаны на абстрэл бліжэйшых падыходаў да сцен будынка. Гэта фактычна байніцы падэшвеннага бою.

Дзве ўсходнія вежы цыліндрычнай формы і таксама маюць байніцы.

У сярэдзіне вежаў ёсць лесвіцы, якія калісьці вялі да байніц, размешчаных у франтоне і на паддашкі. Верхняя частка ўсіх сцен, апрача ўсходняй, ахоплена магутнай аркатурай, што трымаецца на прыступкавых падтрымках краінштэйнах. У прамежках паміж аркамі — круглыя байніцы, якія ідуць амаль усутыч з ніжнімі байніцамі вежаў. Уверсе, па-над байнічнымі праёмамі, зроблены круглыя назіральныя адтуліны, што дазваляла абаронцам сачыць за дзеяннямі праціўніка і весці агонь на далёкую адлегласць.

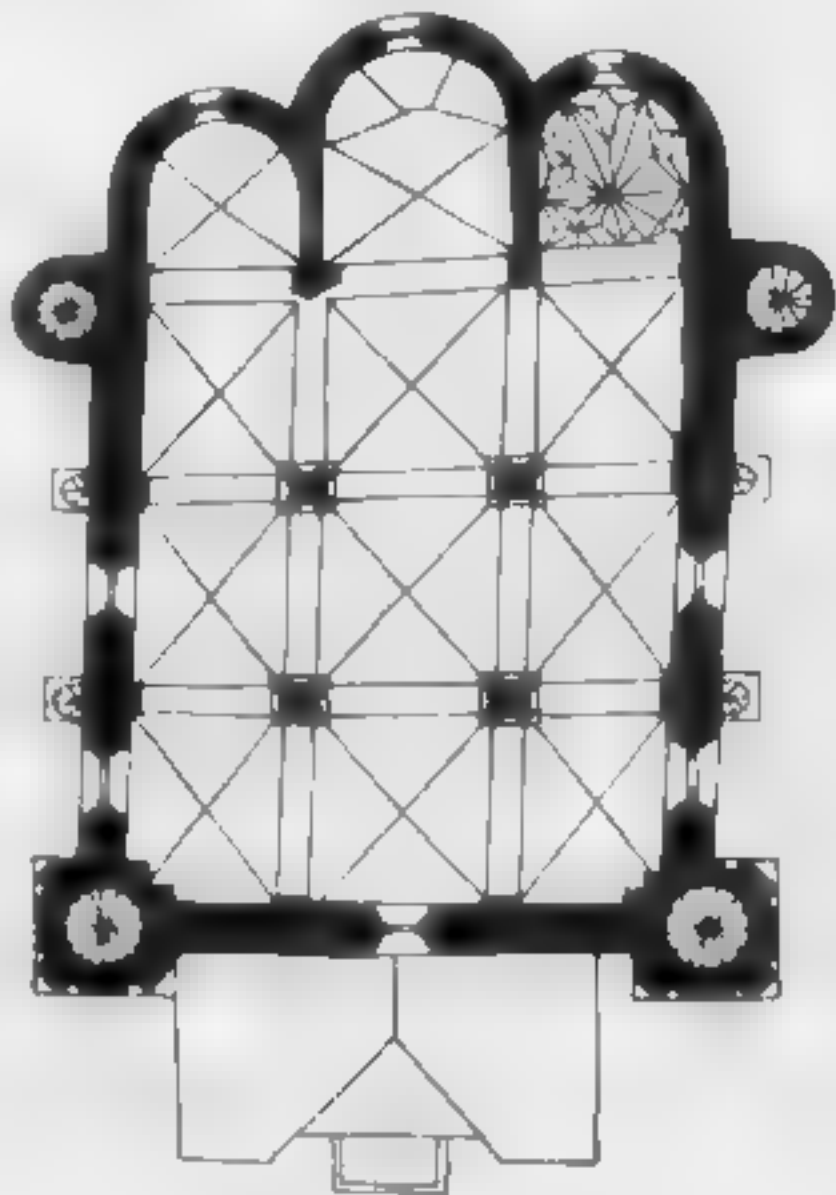
Большасць байніц мае выгляд выцягнутых у даўжыню 4-кутнікаў, якія пашыраюцца вонкі. Унутры байнічных камер, унізе, ёсць некалькі прыступак, дазваляўшых весці стральбу як на далёкую, так і на блізкую адлегласць.

Байніцы Сынковіцкай царквы ў першую чаргу служылі мэтам абароны. Аднак яны былі і немалаважным элементам і сродкам упрыгожання вонкавых сцен будынка. Усе ярусы баёў надавалі будынку суровы выгляд гатовага да адпору невялікага замка.

Асабліва ўмацаваны заходні бок царквы з уваходам. У шчыце франтона — ярусы разнастайных байніц. У самай верхняй частцы ўжыт своеасаблівы і рэдкі архітэктурны элемент — «ліхтарык», які быў замест назіральнага пункта.

Сістэма і планіроўка абарончых прыстасаванняў Сынковіцкай царквы пераклікаецца з падобнымі прыстасаваннямі ў тагачасных помніках замкавай архітэктуры.

Інтэр'ер царквы мае выгляд залы. Гэтага ўражання не парушаюць нават 6 гранёных слупоў, на якія абапіраюцца крыжовыя скляпенні з нер'юрамі, і тры паўкруглыя апсіды.

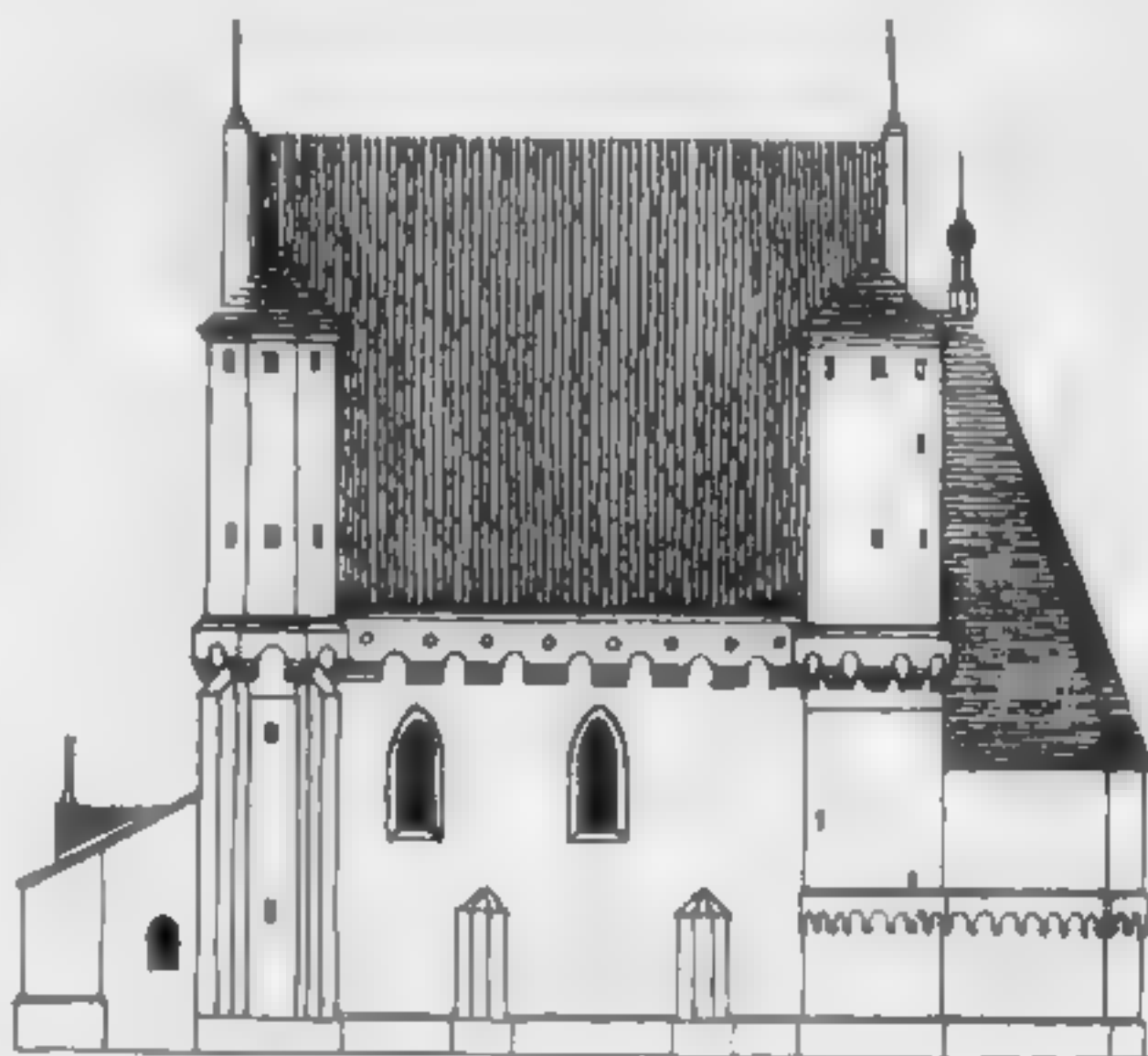
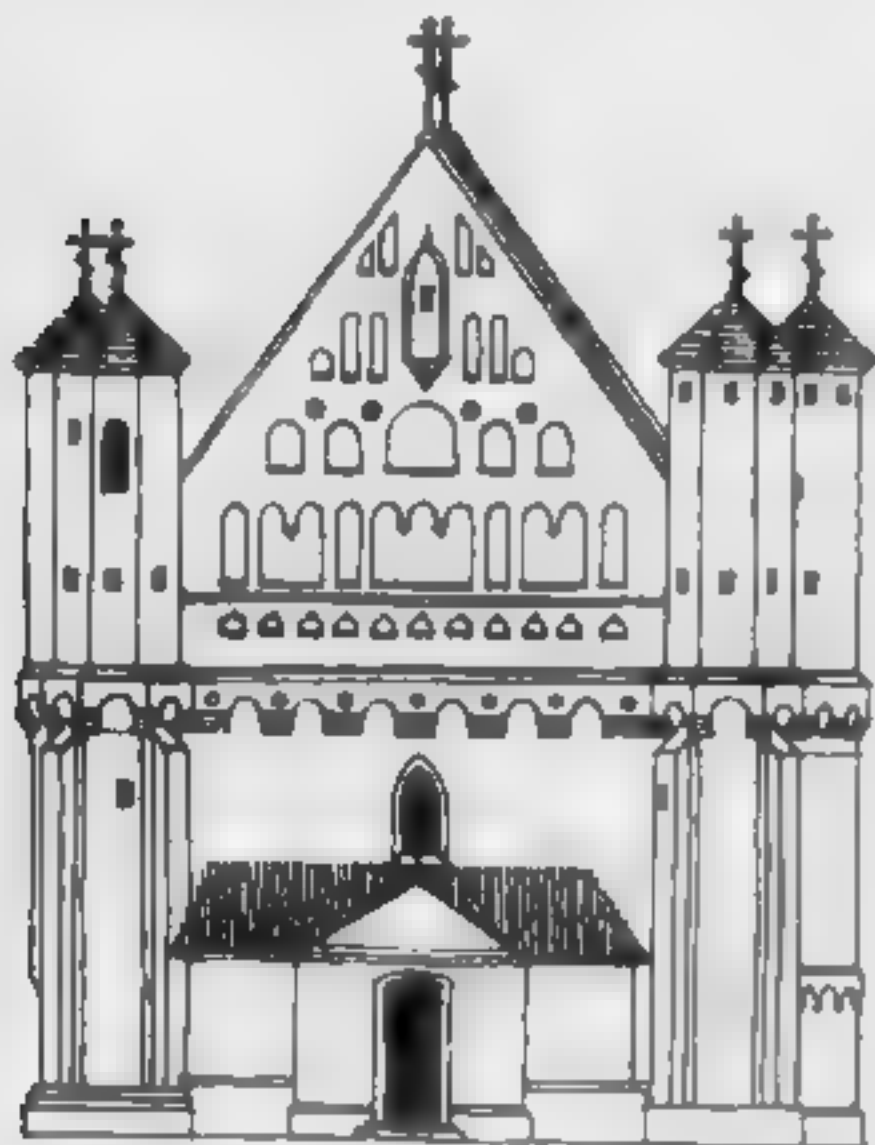
План Сынковіцкага храма пабудавана А. Шышка-Богуша

Будынак царквы мае выразныя элементы раманскай і гатычнай архітэктуры. Прыкметы раманскай — неглыбокія, разнастайныя па форме і памерах атынкаванні і пабеленыя нішы ў шчыце франтона, вельмі падобныя на нішы Мірскага замка. Яны здымаюць уражанне важкасці і масіўнасці і надаюць будынку пэўную яркасць і лёгкасць. На ўсходніх вежах і алтарных апсідах, прыблізна на вышыні 3 метраў, ёсць дэкаратыўны паясок у выглядзе плоскай рэльефнай аркатуры з паўцыркульных арак раманскага тыпу, што абапіраюцца на маленькія краінштэйны. Такая аздаба вельмі арганічна спалучаецца з арачным поясам байніц. Вытрыманая ў адным характары і рытме, яна стварае своеасаблівы эфект у алтарнай частцы. Высокі конусападобны дах над алтарнымі апсідамі адпавядае высокаму трохкутніку ўсходняга франтона. Гэта супярэчыць традыцыйна-візантыйскаму плану апсід, але, разам з тым, не сустракаецца і ў помніках царкоўнай готыкі. Хутчэй за ўсё тут адчуваецца прыём завяршэння замкавых вежаў з вокнамі, паднятымі высока над зямлёю. Варта таксама адзначыць, што ў верхніх частках апсід размешчаны групы

дэкаратыўных арачак, якія ўтвараюць агульнае аснаванне для даха над апсідамі.

Яўныя элементы готыкі — спічастыя аркі аконных праёмаў з жалезнымі кратамі, зорчатае скляпенне правай апсіды храма і, нарэшце, высокі двухсхільны дах.

Заходні і паўднёны фасады храма ў Сынковічах паводле У. А. Чантуры

Аналізуючы планавую кампазіцыю будынка, нельга не здэўжацца невялікай перакошанасці плана, скрыўленасці восі апсід у адносінах да восі нефаў. Гэта наводзіць на думку, што храм будавалі мясцовыя майстры, якія для разбіўкі плана карысталіся простымі, не вельмі дакладнымі вымяральнымі інструментамі. Аднак гэта не пашкодзіла ім стварыць бліскучы помнік сваёй трывожнай эпохі.

Вызначаючы месца Сынковіцкага храма ў агульным шэрагу родных яму пабудов і ў гісторыі беларускага абарончага дойлідства, неабходна адзначыць, што на сваіх архітэктурных вартасцях ён стаіць на ўзроўні помнікаў сусветнага значэння. Будынак на дзіва гарманічна ўвабраў у сябе стыльныя рысы позняй готыкі і традыцыйныя формы і рашэнні ўнутранай планіроўкі старажытных храмаў эпохі Кіеўскай Русі. Ён нясе на сабе адначасова выразныя адбіткі рэнесансу.

Усе гэтыя стыльныя асаблівасці, пераасэнсаваныя мясцовымі будаўнікамі ў адпаведнасці з векавымі традыцыямі беларускай архітэктуры, спарадзілі новы гістарычна-яскравы ўсплеск беларускага дойлідства, якое найбольш выразна знайшло сваё ўвасабленне ў храмах, падобных Сынковіцкаму. Такое спалучэнне розначасовых архітэктурных стыляў і форм тлумачыцца тым, што Бе-

ларусь, і ў прыватнасці яе заходнія землі, была своеасаблівым рубяжом, які аддзяляў дзве культуры, два стылі — заходні, гатычны і ўсходні, руска-візантыйскі. Гэты рубеж не быў глухім, бо вышэйпазначаныя культуры і стылі перахлествалі праз яго, узаемаўплываючы і ўзбагачаючы

адзін другога. І толькі трывалая сувязь з народным дойлідствам, традыцыі і наяўнасць высокакваліфікаваных кадраў дазволілі тагачаснай беларускай архітэктуры не толькі захаваць сваё на-

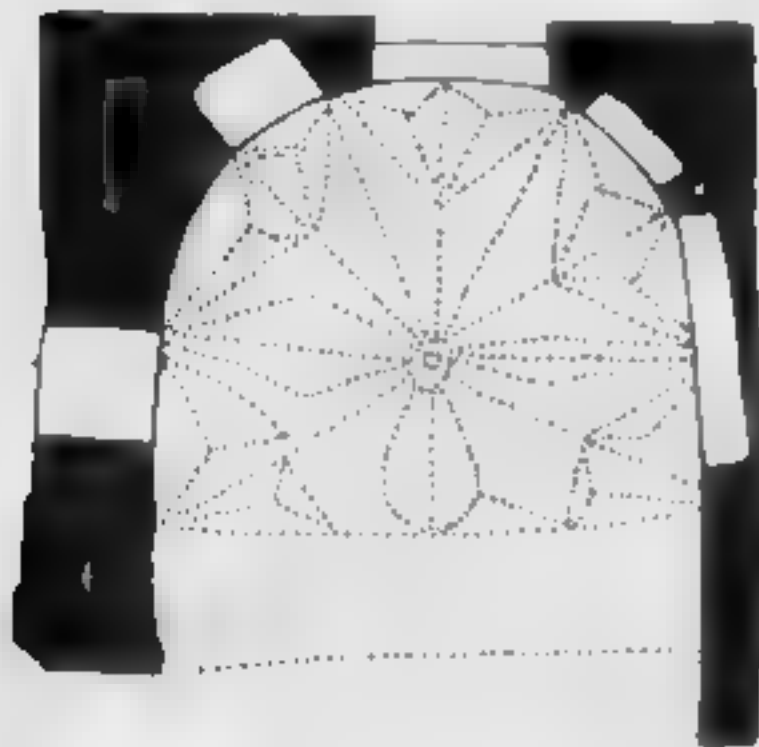
Сынковіцкі храм. Выгляд з паўднёвага захаду. Здымак пачатку XX ст. С. Забароўскага

цыянальнае аблічча, але і прыкметна ўзбагаціцца за кошт рускай і заходнееўрапейскай культур. Такі сінтэз паспрыяў узнікненню і станаўленню самабытных рыс беларускай готыкі, якая знайшла сваё ўвасабленне як у грамадзянскім, так і ў культурным будаўніцтве.

Сынкавіцкая царква — гэта адно са званняў у лагду інкастэляваных пяцівежавых храмаў, пачатак якім паклаа на рубяжы XV і XVI ст. Полацкая Сафія. Храм таксама наглядна паказвае, як паступова ішло спрашчэнне сістэмы абароны такіх пабудов ад 5-вежавых да 2- і 1-вежавых храмаў. Дакументы дазваляюць гэта прасачыць і на прыкладзе самой Сынкавіцкай царквы. Так «Акт візітацыі Сынкавіцкага храма за 1760 рок» сведчыць, што пасярод даху царквы знаходзіўся вежападобны «купал з жалезным крыжам». Меў гэты купал якоесьці абарончае прызначэнне або

ў 1760 г. ужо існаваў мураваны бабінец. У спецыяльнай літаратуры, між тым, лічылася, што бабінец узнялі дзесьці паміж 1841 і 1881 г. пад час аднаго з рамонтаў. Сведчанне акта 1760 г. не нярэчыць нашаму меркаванню, што бабінец быў узведзены калі не адначасова з храмам, дык ва ўсякім разе не пазней XVI ст. На карысць гэтага і тэхніка яго муравання. Цікава, што дубовыя дзверы ўнутр будынка былі абабіты жалезам і мелі трынальыя запоры. Яны разам з каванаю герцаю і дзвярыма бабінца падзейна запыралі ўваход унутр.

Нарэшце, акт візітацыі 1760 г. дазваляе падступіцца да вельмі важнага пытання — аб часе ўзвядзення Сынкавіцкага храма. Да гэтага часу лічылася, што Сынкавіцкі інкастэляваны храм узведзены ў канцы XV — пачатку XVI ст. Акт 1760 г. паведамляе, што будынак быў фундава-

Складзенні Сынкавіцкага храма паводле І. Ядковіскага

Сынкавіцкі храм. Малюнак В. Гразнова
Другая палова XIX ст.

не — сказаць сёння з упэўненасцю нельга. Хутчэй за ўсё не. Але стылістычныя сувязі пабудовы з 5-вежавымі Сафіяй Полацкай і Супраслеўскім храмамі відавочныя, і факт гэты знамянальны. Цікава, што і купал захаваўся ажно да канца XVIII ст. і знік, відаць, пад час аднаго з пазнейшых рамонтаў будынка. Акт візітацыі паведамляе аб тым, што ў кожнай парожняй вежы меўся склеп. Вялікі склеп знаходзіўся і пад падлогай храма.

Мы знаходзім тут паведамленне і аб тым, што

ня ў часы каралевы Бонны, а гэта значыць дзесьці паміж 1518 і 1556 гг. Такім чынам, першая палова XVI ст. хутчэй за ўсё яго сярэдзіна, з'яўляецца найбольш верагодным часам узвядзення Сынкавіцкай царквы — выдатнага архітэктурнага помніка Беларусі.

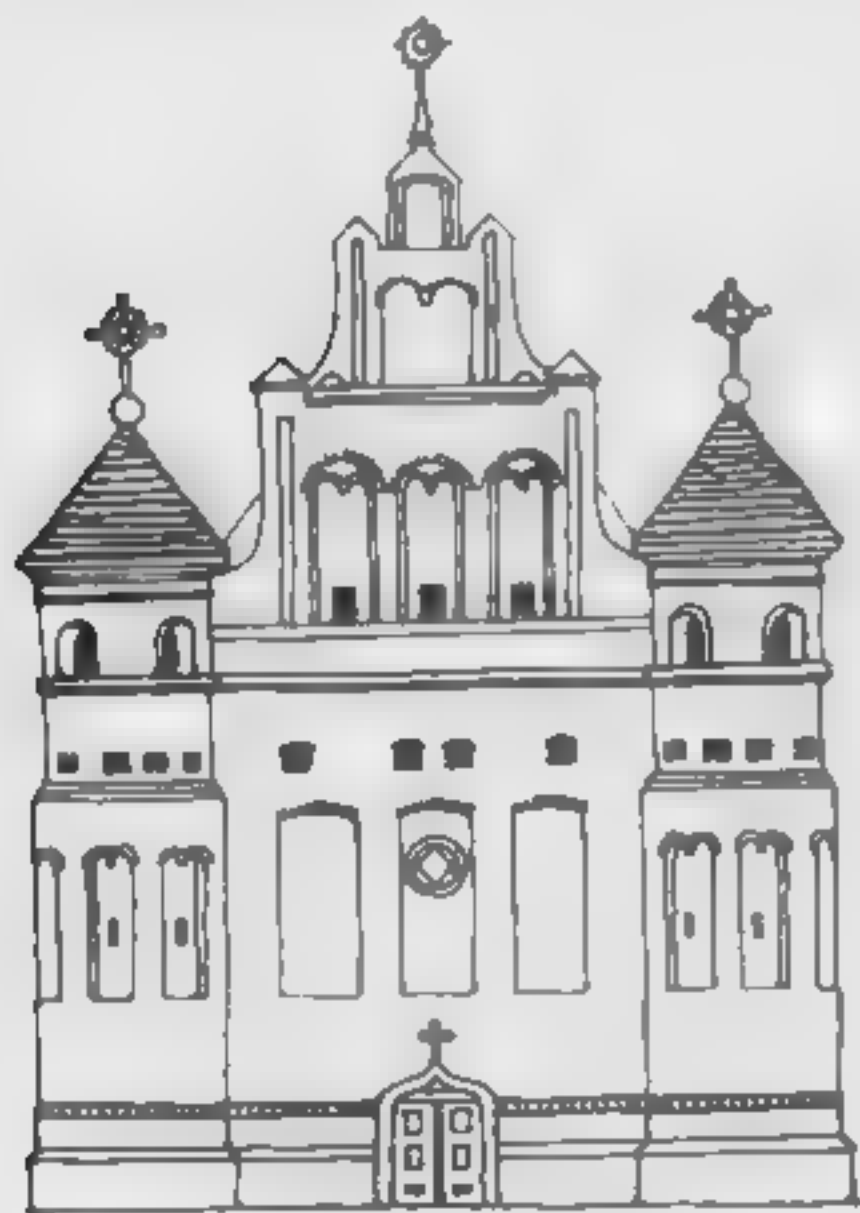
Выгляд яа з цягам часу застаўся амаль нязменным. Толькі знік купал над сярэдзінай даху ды ў 1891 г. перад уваходам збудавалі мураваную званіцу, якая, на жаль, выпадае з агульнай стылістыкі будынка.

усходні дзеліцца гарызантальнай паласой на дзве часткі. У ніжняй частцы дзве пары нішаў, а ў верхняй — тры нішы, сапаваныя пераробкай пад звычайныя вокны.

Сцены «Мураванкі» аздоблены рознымі дэкаратыўнымі элементамі. Пераважна гэта шматлікія неглыбокія нішы разнастайных форм. Пабеленыя, яны яркімі плямамі вылучаліся на фоне цаглянай кладкі будынка і зніжалі ўражанне манументальнасці. Своеасаблівыя элементы архітэктуры храма — спараныя паўцыркульныя нішы з невялікім замком, а таксама круглае акно ў цэнтры заходняй сцяны, уласцівае помнікам раманскай і гатычнай архітэктуры.

Дэкорам аздоблены не толькі заходні фронтон, але і бакавыя фасады, алтарная апсіда і вежы. Унізе праз увесь будынак ідзе стужка традыцыйнага парэбрыка — рад цаглян, пакладзеных на вугол.

Адзіны ўваход у заходняй сцяне раней зачыняўся жалезнымі дзвярыма і меў абарончую рашотку-герсу, што спускалася зверху на ланцугах праз спецыяльны праём.

Заходні і паўднёвыя фасады царквы ў Маламажэйкаўскае паходзе Ул. А. Чантурын

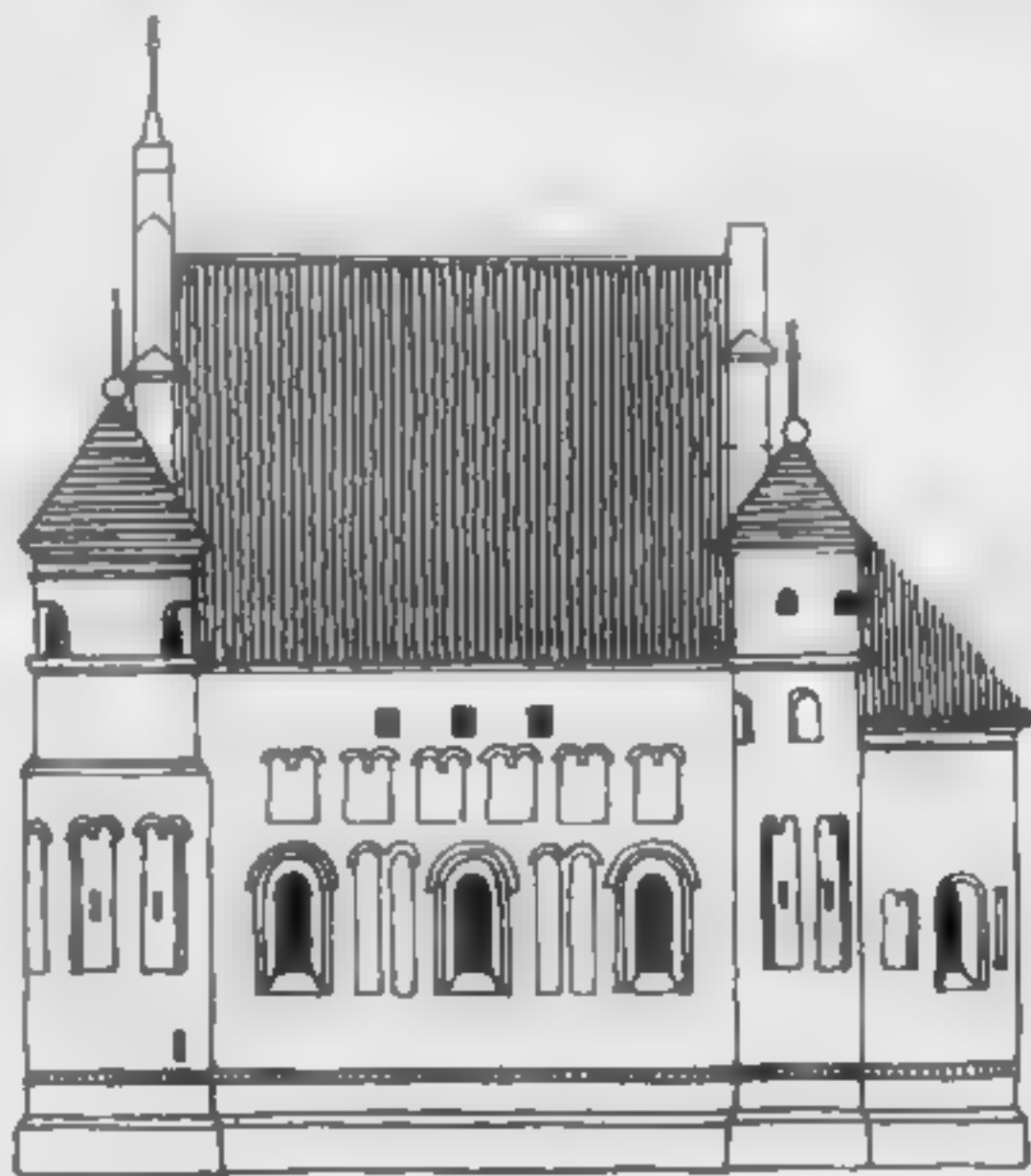
Усярэдзіне «Мураванкі» адзіная апсіда займае ўсю шырыню храма і ўспрымаецца як арганічны працяг залы. Зальны характар унутранага аб'ёму не парушаюць 4 калоны, якія падзяляюць памяшканне на 3 амаль аднолькавыя па вышыні нефы, з якіх сярэдні дасягае амаль 12 м вышыні.

Маламажэйкаўская царква у параўнанні з Сынковіцкай — як бы яшчэ адзін крок да го-

тыкі. І асабліва выразна гэта праявілася ва ўнутранай канструкцыі. Увесь будынак перакрыты з дапамогай вельмі складаных зорчатых скляпенняў з рэзка прафіляванымі нервюрамі, якія ў некаторых месцах пераходзяць у крышталёвыя скляпенні, дзе нервюры касцяк злінаецца з распалубкамі перакрываццяў. Нервюры густымі пучкамі сыходзяцца да цэнтральных слупоў, абаяраючыся з другога боку на кранштэйны сцен, утвараючы ромбы і трохкутнікі. Уся сістэма скляпенняў тут больш развітая і сведчыць пра ўдасканаленне прыёмаў гатычнага будаўніцтва і шырокае разуменне багатых дэкаратыўных магчымасцей гатычных канструкцый.

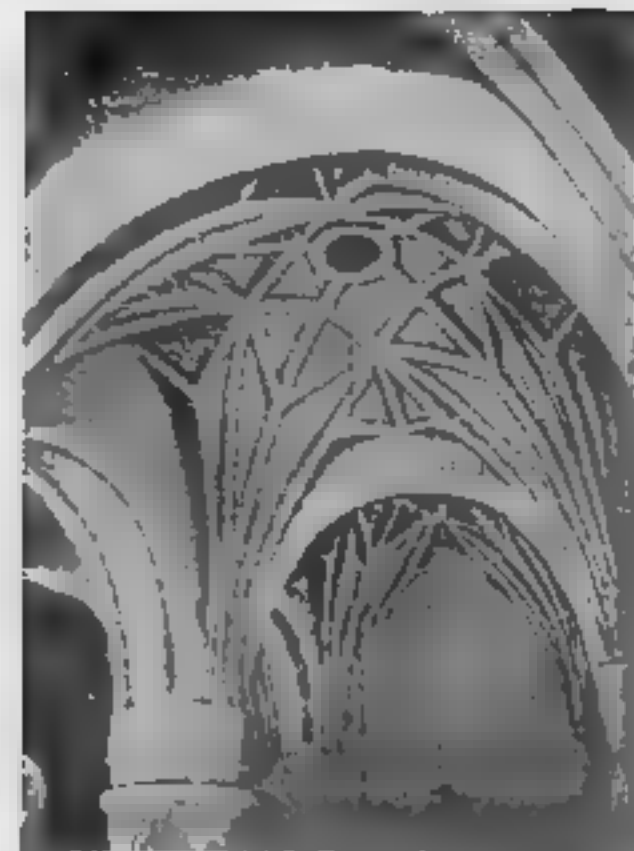
Нягледзячы на агульнае падабенства з Сынковіцкай царквой, Маламажэйкаўская мае і свае істотныя адрозненні — сіметрычны і правільны план, больш багатае знадворнае аздабленне і значна слабейшую сістэму байніц.

За час свайго існавання «Мураванка» неаднойчы цярпела розныя выпрабаванні. Так, у 1656 г., пад час руска-польскай вайны, яна была моцна пашкоджана, і аднавілі яе толькі праз не-

калькі гадоў. У 1706 г. войскі Карла XII, ідучы праз Жалудок да Палтавы, па загаду караля абстралялі замак-царкву, якая ўразіла яго сваім незвычайным выглядам.

Пасля гэтых падзей храм запуставаў, і аднавілі яго толькі ў 1822 г. Рамонт 1871—1872 гг. змяніў першапачатковае аблічча будынка. Заходнія вежы былі ўзняты на цэлы сажань і ў адной з іх зрабілі званіцу. Ва ўсходніх вежах лесвіц ужо

Скляпенні Маламажэйкаўскай царквы

Маламажэйкаўская царква. Малянак В. Гразнопа. Другая палова XIX ст.

не было. Частку байніц замуравалі, з'явіўся бабінец, а над уваходам знялі герсу. З невялікімі зменамі фасада «Мураванка» захавалася да нашых дзён.

Аналізуючы планава-кампазіцыйную схему інкастэляваных храмаў тыпу Полацкай Сафіі, неабходна адзначыць, што іх планіроўка роднасная планіроўцы 4-стоўных храмаў, узведзеных на тэрыторыі Беларусі ў XII–XIII ст. Гэта сведчыць пра пераемнасць традыцый старажытнага будаўніцтва, прысмыкаецца развіццю беларускага дойлідства, вытокі якога бяруць пачатак з глыбінь гісторыі. Разам з тым гэты тып будынкаў дазваляе прасачыць уплывы на архітэктурную інкастэляваных храмаў вогнестрэльнай зброі, змены якой прыводзілі і да змен у тактыцы аблогі і абароны. Назіраецца паступовы пераход ад 5-вежавых храмаў да 4-вежавых, паступова аслабляецца абарона ўсходняй часткі будынкаў, дзе з часам знікаюць байніцы, а вежы робяцца меншымі па дыяметры і таўшчыні. Сродкі абароны канцэнтруюцца на заходняга боку, дзе размяшчаўся ўваход. У шчыце заходняга франтона робіцца некалькі ярусаў байніц, а нарожныя вежы набываюць большую масіўнасць. Адначасова сістэма перакрываццяў залы ўскладнілася дзякуючы новым канструкцыйным ранэнням, уласцівым го-тыцы.

Паступова, да канца XVI ст., у інкастэляваных храмах назіраюцца толькі дзве абарончыя вежы, што фланкіравалі галоўным чынам уваход у будынак. Узор такога храма — царква св. Мі-

калая ў Брэсце, дзе ў 1596 г. абвясцілі вядомую царкоўную унію. У дзвюх вежах Брэсцкай царквы было па тры ярусы байніц. Байніцы былі і ў бакавых сценах будынка. Калі ўлічыць сведчанні сучаснікаў, што тады «ў Брэст з'ехалася пямала актыўных праціўнікаў уніі», становіцца зразумелым, чаму сабор праводзілі менавіта ў гэтай царкве.

Брэсцкая Мікалаеўская царква. Са старадаўняга абраза

КАМАЙСКІ КАСЦЁЛ

Манументальны абарончы касцёл Іаана Хрысціцеля ў в. Камаі Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці — адзін з найбольш позніх інкастэляваных храмаў на землях Беларусі. Будынак пачалі ўзводзіць у 1603 г. і закончылі ў 1606 г. Яго фундатарам быў Ян Рудоміна Дусяцкі — герой славутай Хоцінскай бітвы з туркамі. Імя будаўніка-архітэктара невядома, але мяркуецца, што ім быў мясцовы майстра са сціплымі ведамі ў архітэктуры.

Спачатку храм быў трохансідны, меў скляпеністае перакрыццё над нефамі, якое абаранялася на чатыры калоны. У гады руска-польскай вайны сярэдзіны XVII ст. касцёл моцна пацярпеў ад пажару. Складзенні рухнулі. Іх і калоны разабралі і намянілі драўлянымі. Замест трох ансід была зроблена адна.

Абарончы характар будынку падаюць дзве асаблівыя цыліндрычныя вежы, што замыкаюць фасадную сцяну. Ярусы байніц дазвалялі весці актыўны агонь і фланкіраваць уваход. Верхні ярус даваў магчымасць весці агонь на далёкую адлегласць. Два ніжнія ярусы байніц рэдкай чашападобнай формы, з вялікім сектарам абстралу, выкарыстоўваліся для абароны ненасрэдных падступаў да будынка.

Камайскі касцёл просты па кампазіцыі, мае лакалічны дэкор з элементамі готыкі. Фасад завершаны сціплым трохкутным шчытом з чатырма плоскімі пінамі.

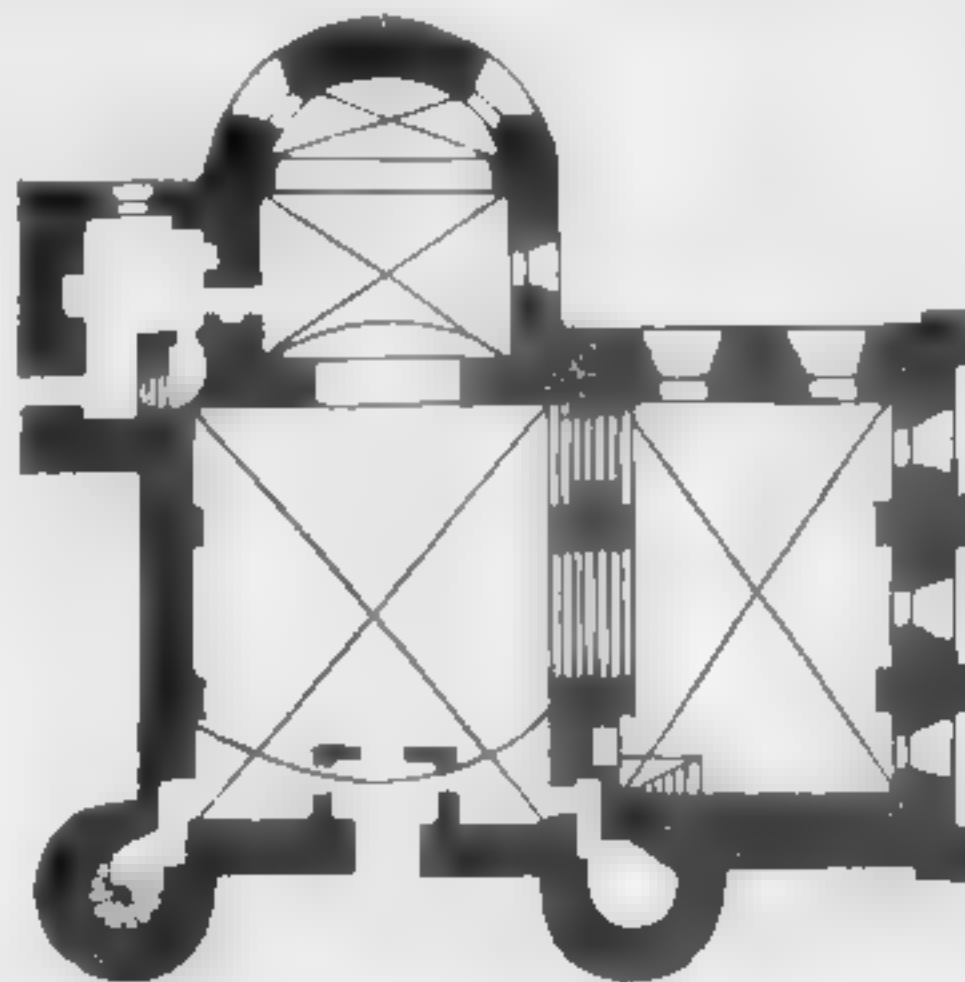
Будынак растаўраваўся ў XVII ст., у 1726/36 і 1778 гг.

Як успамін пра шматлікія войны, якія рэдка абміналі Камаі, у сярэдзіне XVII ст. па загаду

сына фундатара Пятра Рудоміны ў сценны касцёл умураваны ядры ад шведскіх гармат.

У 1778 г. да касцёла прыбудаваў 6-вакожную капіцу, што істотна змяніла яго вонкавы выгляд.

Калі параўноўваць Камайскі храм з Сынковіцкай і Маламажэйкаўскай цэрквамі, то відаць, што ён значна большы за іх сваімі памерамі. Аднак несумненна і роднаскасць планавай кампазіцыі гэтай групы інкастэляваных храмаў, у якой Камайскі касцёл з'яўляецца апошнім зняном. Наўясць з боку алтара слайдоў двух іншых вежаў дае падставу меркаваць, што ён спачатку быў задуманы як 4-вежавы абарончы храм.

План Камайскага касцёла

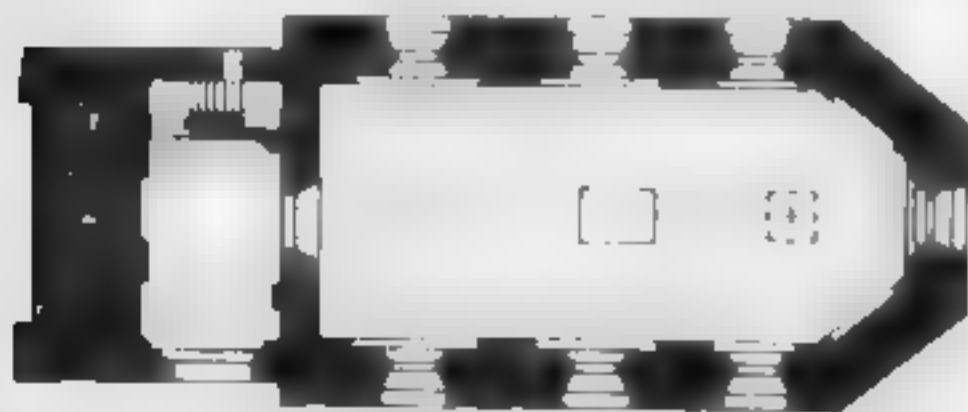
Камайскі касцёл. Маламажэ XIX ст.

КАЛЬВІНСКІЯ ЗБОРЫ

Жорсткая рэлігійная барацьба, якая разгарэлася на Беларусі ў другой палове XVI ст. паміж прыхільнікамі і праціўнікамі Рэфармацыі, знайшла сваё адлюстраванне і ў своеасаблівай архітэктуры кальвінскіх збораў — помнікаў новага этапу ў развіцці бесстаўповых храмаў. У архітэктуры збораў спалучаліся элементы позняй готыкі і рэнесансу.

Кальвінскія зборы звычайна мелі мураваныя сцены з вежамі або без іх, абодзіліся землянымі вадамі і бастыёнамі. Уваходзілі ў будынак, як правіла, праз адзіную вежу, размешчаную па цэнтры фасада. Высокія вежы звычайна мелі байніцы. Да такога тыпу помнікаў належалі зборы ў в. Асташыне Карэліцкага раёна, Заслаўі Мінскага раёна, Дзяржынску (Койданава) і інш.

Рэфарматарскі збор у Асташыне быў пабудаваны ў канцы XVI ст. Невялікі па сваіх памерах ($8,5 \times 12$ м) храм меў у плане форму выцягнутага прамавугольніка, які заканчваўся апсідай формы ўсечанага трохкутніка. Тоўстыя, да 2 м таўшчыні сцены, праразаліся шэсцю маленькімі вокнамі, якія нагадвалі замкавыя байніцы. З поўдня да памяшкання прыбудавана нежа памерамі $5,9 \times 7,1$ м з масіўным кантрфорсам. Яна складалася з чатырох прамавугольных ярусаў, якія памян-

0 5 м

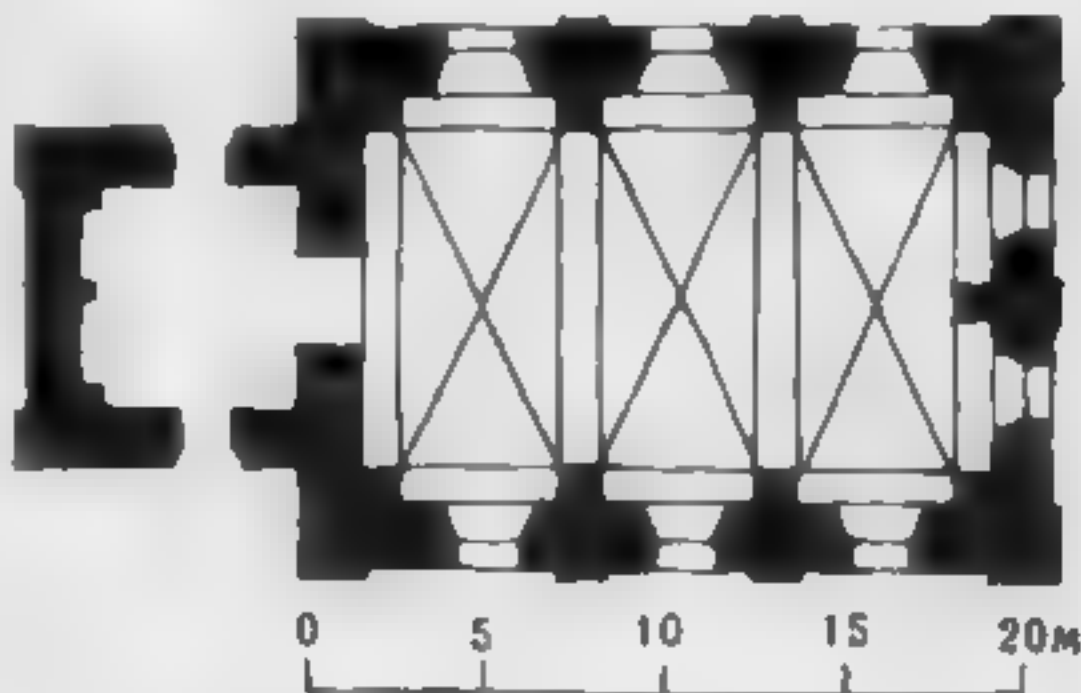
План Кальвінскага збору ў Асташыне і агульны выгляд. (Даваенны здымак)

шаліся ў аб'ёме і вышыні ад ніжняга яруса да верхняга. Пабудаваны на невялікім пагорку, храм узвышаўся над ваколіцай маналітнай мураванай глыбай. Уражанне яшчэ больш узмацняла агароджа 2-метровай таўшчыні, якая абкружыла

збор у выглядзе прамавугольніка памерамі 37×30 м.

Цікава, што тут жа, у Асташыне, да нядаўняга часу існаваў мураваны жылы дом абарончага тыпу. Яго сцены дасягалі таўшчыні 2 м і былі ўмацаваны магутнымі контрфорсамі. Вокны размяшчаліся высока ад зямлі.

Паводле гістарычных звестак дом пабудаваны ў 1670 г. У XVIII ст. маёнтак Асташына належаў Оттанхаўзам, Пазней, у XIX ст. ім валодалі Грамыкі і Булгакі, а потым Грабоўскія. Цяпер помнік не існуе.

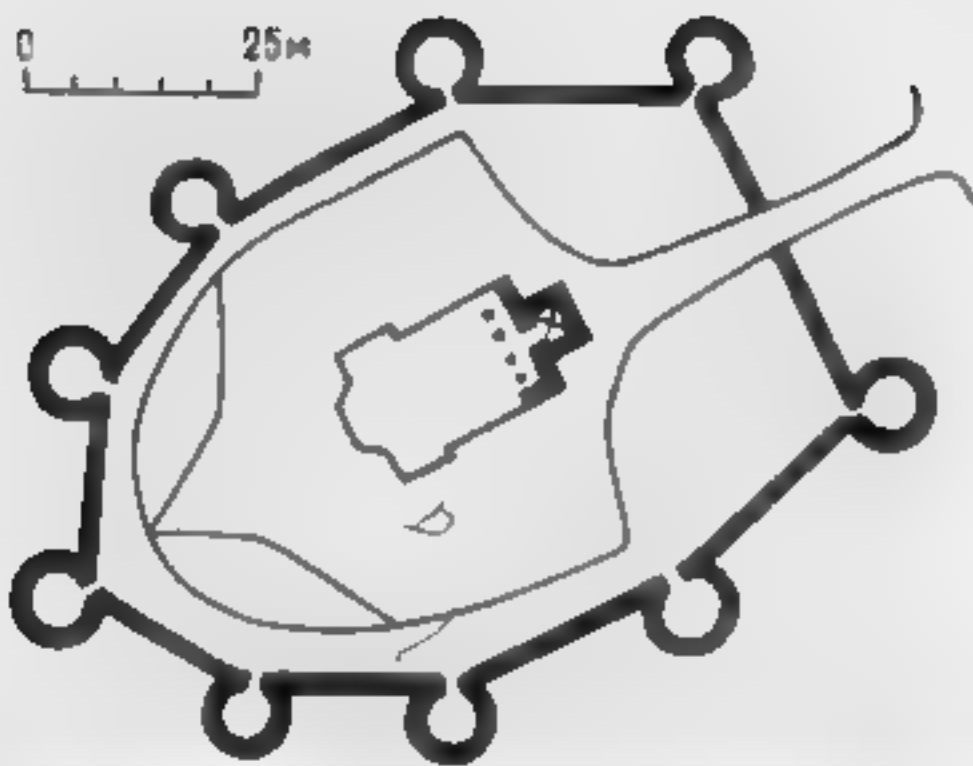

План Заслаўскай царквы

Канструкцыйна блізка да Асташынскага храма стаіць Заслаўская Праабражэнская царква. Яна прысаджыстая, мае тоўстыя сцены, упрыгожаныя глухімі байніцамі ў выглядзе вісячага аркатурнага пояса. Мяркуецца, што ў верхніх частках сцен некалі меліся байніцы, але потым у час перабудовы храма, былі заменены дэкаратыўнымі.

Прапорцыі Заслаўскай царквы, у параўнанні з Асташынскім зборам, больш лёгкія. Амаль 30-метровая вежа яе, прыбудаваная пазней, выдасца стройнай і ўдаля дапасаванай да прамавугольнага блока асноўнага будынка. Знутры і звонку сцены храма пачленены пілястрамі, а карнізы апрацаваны рустамі. Аднак, у адрозненне ад Асташынскага храма, тут няма алтара. Стаіць Праабражэнская царква ў цэнтры магутнага бастыённага замка.

Цікавым помнікам сярод групы кальвінскіх збораў з'яўляецца храм у Койданаве, узведзены ў першай палове XVI ст. Ён стаяў на высокім пагорку, т. зв. Гаштольдавай гары, і быў абвядзены вадзяным ровам, які злучаўся з р. Ніцечай. Праз роў пераходзілі па пад'ёмнаму масту, які падводзіў да каменнага муру з 9 вежамі, прыстасаванымі да абароны. Вежы, накрытыя шатровымі дахамі, мелі таўшчыню сцен каля 1,5 м. Яны былі вымураваны з палявога каменю і цэглы. Неніятлікія байніцы дазвалялі весці кругавы абстрэл і фланкіраваць агнём праслы сцен. Уваход унутр бараніўся традыцыйнай брамай, увенчанай гербам Радзівілаў. Сцены і вежы, відаць, з'яўляліся ўмацаваннямі раней існаваўшага тут

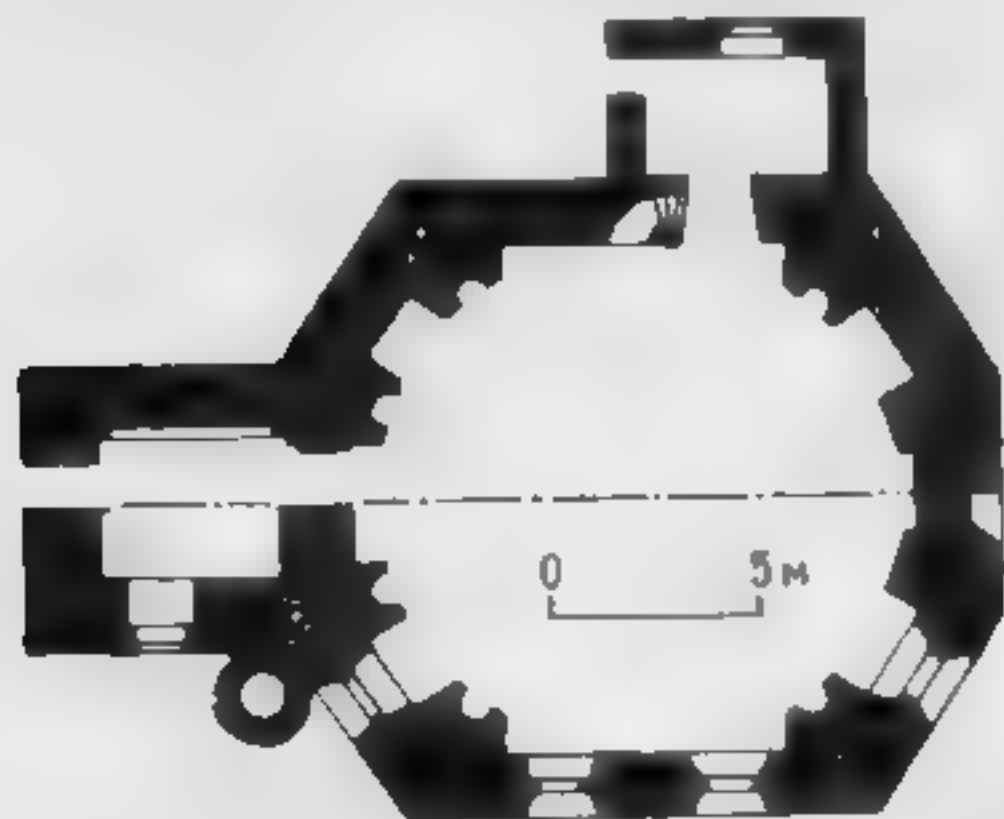

План і агульны выгляд Койданаўскага збору. Давашняе здымак

замка, пад яковай якога і ўзвылі рэфарматарскі храм.

У плане збор меў форму праманугольнай 3-нефавай залы і гранёную апсіды. У бакавых фасадах размяшчаліся круглыя байніцы. Магутная вежа ўзведзена ў тарцы будынка. Яна квадратная ў плане, але ўверсе пераходзіла ў васьмярык і таксама была аб'яшчана байніцамі.

Кальвінскі збор у Смаргоні быў вымураваны ў канцы XVI ст. на сродкі ўладальніка Смарго-

План Кальвінскага збору ў Смаргоні

ні Хрыстафора Зяновіча, ваяводы Берасцейскага.

Смаргонь, вядомая з XV ст., у канцы XVI — пачатку XVII ст. мела выгляд звычайнага мястэчка. Яно было абгароджана парканам, мела ўязныя брамы. Асобна стаяў «двор Смаргоньскі», дзе знаходзіўся дом феадала і гаспадарчыя службы. «Двор» таксама меў драўляную агароджу і 2-павярховую вежу-браму з гадзіннікам.

У цэнтры Смаргоні велічна ўзвышаўся збор. У плане гэты бесстаўповы храм мае выгляд падоўжанага васьмікутніка і з'яўляецца амаль дакладнай копіяй храма св. Віталія ў Равенне (Італія). Пабудова завершана сферычным купалам, прыкрытым знізу высокай сценкай-атыкам *, удэкараванай лапаткамі, парнымі паўцыркульнымі нішамі і гіркамі. Такі дэкор характэрны для зямель Беларусі, Літвы і Польшчы.

Масіўная і вельмі высокая вежа запірала адзіны ў зборы ўваход. Калісьці яна была трохпавярховай. Самы верх вежы займаў гадзіннік, які адбінаў гадзіны і чвэрць гадзіны. На другім паверсе размяшчалася ланіца.

Каля ўваходнай вежы, з абодвух бакоў, прымыкаючы да асноўнай пабудовы, стаялі дзве невялікія вежы. Яны не мелі абарончага характару. Даўней тут перахоўваліся кнігі багатай зборнай бібліятэкі. Ацалела толькі адна, правая, вежа. Вядома, што пры зборы была школа, у якой высокаадукаваныя «бакаляры» выкладалі «вышвасеныя навукі» — мовы, матэматыку, рыторыку і інш.

У 1612 г. збор быў ператвораны ў касцёл, а ў 1867 г. — у праваслаўны храм. Пазней, у 1870 г.,

Выгляд храма ў Смаргоні ў пачатку XX ст. Архіўны здымак

знеслі два верхнія ярусы вежы і пабудавалі традыцыйна-праваслаўнае завяршэнне. У час розных войнаў будынак не раз разбураўся. Цяпер вядуцца рэстаўрацыйныя работы, хутка ў будынку будзе адчынены краязнаўчы музей.

СПІС ПМНІКАЎ ВАЕННАГА ДАЙЛІДСТВА БЕЛАРУСІ ІХ—ХVІІІ СТ.

БРЭСЦКАЯ ВОБЛАСЦЬ

БАРАНАВІЦКІ РАЕН

- а. Вялікае Сяло. Рэшткі земляных умацаванняў эпохі сярэднявекі.
- г. п. Гарадзішча. Гарадзішча з умацаваннямі эпохі ранняга сярэднявекі.
- в. Старая Мыш. Земляное ўмацаванне замка ХVІ ст., узведзенага Я. Хадкевічам.

ДРАГІЧЫНСКІ РАЕН

- а. Жабер. Рэшткі бастыённых умацаванняў замка князя Вішнявецкага канца ХVІ ст.
- в. Крыўлян. Бастыённым умацаванні замка князя Чартарыйскага ХVІІ ст.

КАМЯНЕЦКІ РАЕН

- г. Высокае. Рэшткі ўмацаванняў замка Сапегі ХVІІ ст.
- г. п. Камянец. Унікальны помнік ваеннага дойлідства ХІІІ ст. — мураваная вежа.

ЛЯХАВІЦКІ РАЕН

- в. Гарадзішча. Рэшткі сярэднявечага гарадзішча з магутнымі валамі.
- г. Ляхавічы. Рэшткі замчышча канца ХVІ ст.

ПРУЖАНСКІ РАЕН

- а. Лыскава. Земляныя ўмацаванні замка ХІV—ХV ст.

СТОЛІНСКІ РАЕН

- Давыд-Гарадок. Замкавая гара, умацаваная валам
- в. Юнішчы. Два земляныя ўмацаванні эпохі сярэднявекі.

ВІЦЕБСКАЯ ВОБЛАСЦЬ

АРШАНСКІ РАЕН

- г. п. Копысь. Сярэднявечае ўмацаванне «Пятроўскі вал» на беразе Дняпра.
- г. Орша. Разбуранае замчышча старажытнай Оршы.
- в. Смаляны. Руіны мураванага замка князя Сангушкі пачатку ХVІІ ст.

БЕШАНКОВІЦКІ РАЕН

- г. п. Ула. У судоцы Заходняй Дзвіны і Улы рэшткі замчышча ХVІ ст.

БРАСЛАЎСКІ РАЕН

- г. Браслаў. Замчышча старажытнага Брачыслава.
- воз. Дрысвяты. На востраве сляды земляных умацаванняў замка ХVІ ст.
- в. Іказь. Руіны мураванага замка князя Я. Сапегі, закладзенага ў 1504 г.

ВЕРХНЕДЗВІНСКІ РАЕН

- в. Асеткі. Каля вёскі гарадзішча чатырохвугольнай формы з валамі і рапамі.

ВІЦЕБСКІ РАЕН

- г. Віцебск. Рэшткі замчышча старажытнага Віцебска.
- г. Сураж. Сляды ўмацаванняў замка ХVІ ст.

ГАРАДОЦКІ РАЕН

- г. п. Езярышча. Рэшткі ўмацаванняў замка ХVІ ст.

ДОКШЫЦКІ РАЕН

- в. Яблонь. На поўдзень ад вёскі насып, абнесены валамі.

ЛЕПЕЛЬСКІ РАЕН

- в. Стары Лепель. На востраве Лепельскага возера рэшткі сярэднявечага замчышча.
- в. Суша. На востраве возера Суша замчышча ХVІ ст.

ЛЕЗНЕНСКІ РАЕН

- в. Бабінавічы. У лесе каля вёскі земляныя ўмацаванні «заштатнага гарадка Бабінавічы» канца ХVІІІ ст.

МІЕРСКІ РАЕН

- г. п. Дзісна. На востраве Заходняй Дзвіны палы сярэднявечага замка Дзісна (ХVІ ст.).

ПАСТАЎСКІ РАЕН

- в. Камаі. Храм абарончага тыпу, 1603—1606 гг.

ПОЛАЦКІ РАЕН

- в. Гомель. Над р. Дзіва-Тураўлянкай на пагорку замчышча сярэднявечага замка Гомель (ХVІ ст.).
- г. Полацк. Рэшткі ўмацаванняў Верхняга замка. Земляны вал Ніжняга замка ХVІ ст.
- в. Тураўля. На левым беразе Заходняй Дзвіны у судоцы з р. Тураўлянкай сляды замка ХVІ ст.

РАСОНСКИ РАЕН

воз. Нятчарда. На мысе сярэдневяковае замчышча XVI ст.
уроч. Сокал. У судоцы Нішчы і Дрысы на градзе натуральнага паходжання сляды сярэдневяковых умацаванняў XVI ст.

ТАЛАЧЫНСКИ РАЕН

в. Дружк. Земляныя ўмацаванні сярэдневяковага Дружка.

УШАЦКИ РАЕН

в. Цётча. На левым беразе аднайменнай рэчкі на пагорку сляды замка Красны XVI ст.

ЧАШНИЦКИ РАЕН

в. Лукамль. Замчышча IX—XIII ст.
г. п. Чашнікі. На правым беразе р. Улы замчышча XVI ст.

ШУМІЛІНСКИ РАЕН

в. Казьіны. На беразе р. Обалі земляныя ўмацаванні замка Казьіны, узведзенага ў 1567 г.

ГОМЕЛЬСКАЯ ВОБЛАСЦЬ

г. Гомель. Замчышча XII—XVII ст.

ЖЫТКАВІЦКИ РАЕН

г. п. Тураў. Замчышча X—XVII ст.

ЖАЛОВІНСКИ РАЕН

г. п. Стрышы. Сярэдневяковае замчышча.

МАЗЫРСКИ РАЕН

г. Мазыр. Рэшткі замчышча XII—XVII ст.

РЭЧЫЦКИ РАЕН

г. Рэчыца. Сярэдневяковае замчышча на беразе Дняпра.

РАГАЧОУСКИ РАЕН

в. Збораў. Замчышча XII—XIII ст.
в. Лучыні. Замчышча, умацаванае 4 валамі.
г. Рагачоў. На замкавай гары рэшткі мураванага замка каралевы Боны (XVI ст.).

ЧАЧЭРСКИ РАЕН

г. Чачэрск. Замчышча X—XVII ст.

ГРОДЗЕНСКАЯ ВОБЛАСЦЬ

ВАЎКАВЫСКИ РАЕН

г. Ваўкавыск. Археалагічны комплекс старажытнага горада X—XIV ст.
в. Месібава. Замчышча XII—XVI ст. з магутным земляным валам.

БОРАНАЎСКИ РАЕН

в. Гайдюнішкі. Умацаваны дом пачатку XVII ст.
в. Гарадзішча. Замчышча XIV—XVII ст.

ГРОДЗЕНСКИ РАЕН

г. Гродна. Руіны мураванага замка XIV—XVI ст.
в. Адэльск. Сярэдневяковае замчышча

ДЗЯТЛАЎСКИ РАЕН

г. п. Дзятлава. Сляды замка канца XV — пачатку XVI ст., пабудаванага князем Астрожскім.

ЗЭЛЬВЕНСКИ РАЕН

в. Сыковічы. Інкастэляваны храм пачатку XVI ст.

ІЎЕЎСКИ РАЕН

в. Геранёны. Руіны замка князя В. Гаштольда канца XV — пачатку XVI ст.
в. Трабы. Замчышча XIV—XVI ст.

КАРЭЛІЦКИ РАЕН

в. Асташы. Руіны абарончага храма другой паловы XVI ст.
в. Беразавец. Руіны сярэдневяковага замка князя Кміты на гарадзішчы Замканая гара.
г. п. Мір. Мураваным замак князя Ю. Іалініча пачатку XVI ст.

ЛІДСКИ РАЕН

г. Ліда. Руіны мураванага замка пачатку XIV ст.

НАВАГРУДСКИ РАЕН

г. Навагрудак. Руіны мураванага замка канца XIII—XVII ст., земляныя ўмацаванні пачатку XI—XVI ст.

АШМЯНСКИ РАЕН

в. Гальшаны. Руіны мураванага замка князя П. Сяпегі пачатку XVII ст. і гарадзішча XIII—XVI ст.

СЛОНІМСКИ РАЕН

в. Збачна. Земляныя ўмацаванні XII—XIII ст.
в. Асабілікі. Замчышча з земляным валам XIII—XIV ст.
г. Слонім. Сярэдневяковае замчышча. Касцёл бернардынаў першай паловы XVII ст., прыстасаваны для абароны.

СМАРГОНСКИ РАЕН

в. Крэва. Руіны мураванага замка пачатку XIV ст.
г. Смаргонь. Храм абарончага тыпу XVI ст.

ШЧУЧЫНСКИ РАЕН

в. Касцялеца. Замчышча XIII ст.
в. Кульбачына. Замчышча XIII ст.
в. Турыйск. Сляды замчышча XIII ст.

МІНСКАЯ ВОБЛАСЦЬ

БАРЫСАЎСКІ РАЕН

- г. Барысаў. Замчышча XIV—XVIII ст.
- в. Стара-Барысаў. Сляды замчышча XII—XIII ст.

ДЗЯРЖЫНСКІ РАЕН

- г. Дзяржынск (Койданова). Сляды замка князя Радзівіла XVI—XVIII ст. Руіны храма абарончага тыпу першай паловы XVI ст.

КЛЕЦКІ РАЕН

- г. Клецк. Руіны сярэдневяковага замка.

КАПЫЛЬСКІ РАЕН

- г. п. Капмль. Рэшткі ўмацаванняў замка.

ЛАГОЙСКІ РАЕН

- г. п. Лагойск. Замкавая гара з умацаваннямі позняга сярэдневякоўя.
- в. Панізое. Рэшткі ўмацаванняў замка XII—XIII ст.

МІНСКІ РАЕН

- г. п. Заслаўе. Бастыённыя ўмацаванні сярэдневяковага замка, на пляцоўцы — інкастэляваны храм.
- г. Мінск. Сляды замчышча XII—XVII ст. на правым беразе р. Свіслачы.
- в. Сёмкаў Гарадок. Рэшткі замчышча XIII—XV ст.

МАЛАДЗЕЧАНСКІ РАЕН

- в. Гарадок. Замчышча XIV—XVII ст. з магутным земляным падзамкам.
- г. Маладзечна. Умацаванні замка князёў Заслаўскіх, Збаражскіх і Агінскіх пачатку XV—XVII ст.
- г. п. Радашковічы. Замчышча, XVI ст.

МЯДЗЕЛЬСКІ РАЕН

- г. п. Мядзель. Руіны замка каралевы Бонны XVI—XVII ст. на востраве воз. Мясра.
- воз. Мядзель. На востраве замчышча XII—XIV ст.
- г. п. Свір. На гарадзішчы сляды замка князёў Свірскіх XIII—XVI ст.

НЯСВІЖСКІ РАЕН

- г. Нясвіж. Палацава-замкавы комплекс канца XVI—XVIII ст. Земляныя ўмацаванні горада. Слуцкая брама.

СЛУЦКІ РАЕН

- в. Грэск. Замчышча.
- г. Слуцк. Рэшткі Верхняга і Ніжняга замчышча XII—XVIII ст. Бастыённыя ўмацаванні Новага замка XVII ст.

СТАЎБЦОУСКІ РАЕН

- в. Новы Свэржань. Земляныя ўмацаванні замка князя Чартарыйскага.
- в. Дзераўная. Храм абарончага тыпу канца XVI ст.

МАГІЛЕўСКАЯ ВОБЛАСЦЬ

БЯЛЫНІЦКІ РАЕН

- в. Галоўчык. Рэшткі замчышча XIV ст.

БАБРУЙСКІ РАЕН

- в. Барозанічы. Сляды замчышча XIII—XVIII ст.

БЫХАЎСКІ РАЕН

- г. Быхаў. Рэшткі ўмацаванняў позняга сярэдневякоўя.

ГЛУСКІ РАЕН

- г. Глуск. Бастыённыя ўмацаванні замка XVI—XVIII ст.

ГОРАЦКІ РАЕН

- в. Горм. Земляныя ўмацаванні позняга сярэдневякоўя.

КРЫЧАЎСКІ РАЕН

- г. Крычаў. Земляныя ўмацаванні сярэдневяковага Крычана XIV—XVII ст.

МАГІЛЕўСКІ РАЕН

- г. Магілёў. Замчышча XIII—XVIII ст. на тэрыторыі гарадскога парку.

МСЦІСЛАЎСКІ РАЕН

- г. Мсціслаў. Замкавая гара з рэшткамі ўмацаванняў XII—XVII ст.

АСІПОВІЦКІ РАЕН

- в. Свіслач. Замчышча XIII—XVII ст.

СЛАЎГАРАДСКІ РАЕН

- г. Слаўгарад. Замкавая гара.

ЧАВУСКІ РАЕН

- в. Радамля. Рэшткі ўмацаванняў сярэдневяковага горада.

ШКЛОЎСКІ РАЕН

- в. Стары Шклоў. Умацаванні эпохі Вялікага княства Літоўскага.

АЛТАР — частка храма, аддзеленая іканастасам.
АНФІЛАДА — некалькі сумежных памяшканняў з дзвярыма на адной восі.
АПСІДА — алтарная частка храма, якая выступае за контуры яго плана.
АРКАДА — шэраг аднолькавых арак, якія абапіраюцца на калоны.
АРКАТУРА — шэраг глухіх дэкаратыўных арачак.
АРХІВОЛЬТ — вонкавае прафіляванае абрамленне пралёту аркі.
АТЫК — невысокая дэкаратыўная сцяна над карнізам будынка.
БАБІНЕЦ — прыбудова да галоўнага ўваходу ў храм.
БАРОКА — стыль мастацтва ў Еўропе ў XVII—XVIII ст.
ГІРКА — архітэктурная дэталі з цэгла ці каменя ў выглядзе перавернутай пірамідкі, служыць апорай для дэкаратыўных арак.
ГОРАДНІ — зрубы, з якіх утвараюцца сцены ў драўляным замку.
ГОТЫКА — мастацкі стыль, пашыраны ў Еўропе ў XII—XV ст.
ДАНЖОН — галоўная, асобна размешчаная вартавая вежа ў сярэдневяковым замку.
КОНТРФОРС — вертыкальны выступ сцяны, які навішлівае яе ўстойлівасць.
КАСТЭЛЬ — сярэдневяковы ўмацаваны замак.
ЛАПАТКА — плоскі вертыкальны выступ у сцяне.
МАШЫКУЛЯ — навішная байніца ў сцяне альбо ў вежы.

НЕФ — падоўжнае памяшканне храма, альбо яго частка, абмежаваная з аднаго ці абодвух бакоў слупамі ці калонамі.
НЕРВЮРА — прафіляванае рабро скляпення, якое выдаецца наперад.
ПАРАПЕТ — невысокая сцяна, якая агароджвае дах будынка.
ПАРТАЛ — архітэктурнае абрамленне дзвярнога праёма.
ПІЛЯСТРА — плоскі вертыкальны выступ на паверхні сцяны ці слупа, апрацаваны па ордэравай сістэме.
РАМАНСКІ СТЫЛЬ — мастацкі стыль у Еўропе ў X—XIII ст.
РАНДЭЛЬ — першапачатковая форма мураванага бастыёна.
РУСТ — камень з груба абчасанай ці пукатай вонкавай паверхняй. Выкарыстоўваецца для дэкаратыўнай апрацоўкі сцен.
РЫЗАЛІТ — частка будынка, якая выдаецца з агульнага аб'ёму.
РЭНЕСАНС — перыяд у развіцці культуры Еўропы ў XIV—XVI ст.
ФАШЫНА — пязанка галля.
ФОРБУРГ — від бастыёна.
ЦЯГА — вузкі гарызантальны прафіляваны выступ на сцяне абудавання.
ШАНЦ — зямляное ўмацаванне.
ЭРКЕР — мураваны выступ у сцяне.
ЭСКАРП — від контрфорса.

БІБЛІЯГРАФІЯ

Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958.
 Абрамаускас С. С. Развитие каменного строительства в Литве в XIII—XVI вв. Каунас, 1965. Автореф. канд. дис.
 Воронин Н. Н. Древнее Гродно. МИА, № 41, М., 1954.
 Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578—1582 гг.). СПб., 1889.
 Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. Мн., 1975 г.
 Егоров Ю. Градостроительство Белоруссии. М., 1954.
 Иодковский И. И. Замок в Мире. «Древности», т. 6. М., 1915.
 Иодковский И. И. Церкви, приспособленные к обороне. «Древности», т. 6. М., 1915.
 Кацер М. С. Белорусская архитектура. Мн., 1956.
 Квитницкая Е. Д. Архитектура Белоруссии XIV—XVIII столетий. — В кн.: «Искусство стран и народов мира», т. I. М., 1962.
 Квитницкая Е. Д. Архитектура Белоруссии XIV—XVIII вв. — В кн.: «Всеобщая история архитектуры», т. 6. М., 1968.
 Косточкин В. В. Русское оборонное зодчество (концы XIII — начало XVI вв.). М., 1962.
 Косточкин В. В. Крепостное зодчество Древней Руси. М., 1972.
 Маленская М. В., Шолохова Е. В. Раскопки церковных построек на детинце Новогрудка. «Археологические открытия 1974 года», М., 1975 г.
 Митянин А. Я. Замок в Мире. Мн., 1954. Автореф. канд. дис.
 Митянин А. Я. Оборонные сооружения XIII—XVII вв. «Строительство и архитектура Белоруссии», вып. I. Мн., 1958.
 Раппопорт П. А. Волыньские башни. МИА, № 31. М., 1952.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. МИА, № 140. Л., 1967.
 Раппопорт П. А. Архитектурные и археологические заметки. КСИА, вып. 96. Л., 1963.
 Ткачев М. А. Исследование памятников оборонного зодчества Белоруссии. «Археологические открытия 1970 г.», М., 1971.
 Ткачоў М. А. Лідскі замак. «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі». Мн., 1971, № 2.
 Ткачоў М. А. Новае пра Сафійскі сабор. «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі». Мн., 1972, № 2.
 Чактурья В. А. История архитектуры Белоруссии. Мн., 1969.
 Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва, т. I. Мн., 1928.
 Штыхов Г. В. Археологическая карта Белоруссии. Мн., 1971.
 Aleksandrowicz St. Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Polocka w 1579 r. «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej», W., 1971, № 1.
 M. Baliński, T. Lipiński. Starożytne Polska, t. III. Warszawa, 1846.
 Gruszecki A. Bastionowe zamki w Małopolsce. Warszawa, 1962.
 Gruszecki A. Fortyfikacje zamku w Nieświeżu. «Kwartalnik Architektury i urbanistyki», 1965, t. X.
 Gürtler R. Robota konserwatorska na górze Zamkowej w Nowogródku. Ochrona zabytków, Wilno, 1930, 31, z. 1—4.
 Hryckiewicz A. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie. «Przegląd Historyczny», 1970, t. LXI, v. 3.
 «Lietuvos pilis». Vilnius, 1971.
 Lorentz St. Konserwacja ruin zamków w Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie. «Ochrona zabytków», 1930, 31, W., z. 1—4.
 Tauroginski B. Z dziejów Nieświeża. W., 1937.